श्री॰ भा॰ पं॰ टी॰ १

ॐ श्रीगणाधिपतये नमो नमः ॐ अथातः पंचमस्कंधव्याख्यानेकविशेषवान् प्रियव्रतान्वयो यत्र सप्रपंचः प्रपंच्यते
षड्विंशत्याथुनाध्यायैः पंचमे स्थानमीर्यते लोकद्वीपादिमर्यादापालनाख्यमनेकधा इष्टश्च पर्यथा लोके मर्यादा
त्रिविधा मता पुनश्चैकैकशस्तेषु मर्यादा बहुधा मता भुवि द्वीपादिमर्यादः पाल्यते राजभिः पृथक् भूमेरुपरि देवाये
स्तैः श्चायो मरादिभिः तत्राध्यायैः त्रिविंशत्या प्रियव्रतपुरःसरैः भुवो द्वीपादिमर्यादापालिता इति वर्ण्यते त्रिभिः
सूर्यादिभिर्ज्योतिश्चक्रादिस्थितिकीर्त्यते अतलादिषु भावाद्यैः पालनं च ततस्त्रिभिः तत्र तु प्रथमेध्याये तानितो राज
निर्वृतिः पुनश्च ज्ञानमिष्टेति प्रियव्रतकथाद्भुता वंशः प्रियव्रतस्यापि निबोध नृपसत्तम यो नारदादात्मविद्याम
भिगम्य पुनर्महीं भुंक्त्वा विभज्य पुत्रेभ्य ऐश्वरं समगात्पदमिति पूर्वस्कंधान्ते उक्तं प्रियव्रतस्य प्रथममात्मविद्या

राजोवाच प्रियव्रतो भागवत आत्मारामः कथं मुने गृहेरमत
यन्मूलः कर्मबंधः पराभवः १ न नूनं मुक्तसंगानां तादृशानां द्वि
जर्षभ गृहेष्वभिनिवेशोयं पुंसां भवितुमर्हति २ महतां खलु वि
प्रर्षे उत्तमश्लोकपादयोः छाया निर्वृतचित्तानां न कुटुंबे स्पृहाम
ति ३ संशयोयं महान्ब्रह्मन्दा रागारसुतादिषु सक्तस्य यत्सि
द्धिरभूत्कृ ष्णे च मतिरच्युता ४

ततो गृहाश्रमः ततः संगे त्यागः मो तइत्युक्ते तत्र विस्मितः पृच्छति प्रियव्र
तो भागवतः अतएवात्मारामः गृहे कथमरमत ननु रमतां को दोष इति वदन्नाह कर्मणां बंधः परोभ---स्व
पतिरस्कारो यन्मूलो भवति ननु गृहमूलेष्वपि तस्य गृहेषु रतिश्च तत्राभिनिवेशः स्यात् स च भागवतानामात्मारामा
णां न संभवतीत्याह नूनमिति २ गृहासक्तिर्हि कुटुंबस्पृहया भवति सा च तेषां नास्तीत्याह महतामिति उत्तम
श्लोकपादयोः छाया कामादिसंतापापहारिणी तया निर्वृतं येषां स्पृहायुक्ता मतिर्नास्ति दारादासक्तस्य तु मोक्षः
सिद्धिः कृष्णे च अस्खलिता मतिश्चाभूदिति यत् अयं च महान्संशय इत्याह संशय इति ४ ॐ नमो भगवते हनुमानाय राम
अंजनीसुताय वायुसुताय लक्ष्मणप्राणदाताय सीताशोकविनाशकाय दशग्रीवस्य दर्पहाय ॥ १

श्रेणीकृत्य परिहरति बाढमीभविवेषादिकं नास्तीति सत्यमेव तथापि विघ्नवशेनैतेषां प्रवृत्तिः पूर्वाभ्यासबलेन पु
नर्निवृत्तिश्च सम्भवतीत्याह भगवतः श्रीमच्चरणारविंदमकरंदरूपो यो रसः तस्मिन्नावेशितं चेतो यैः तेषां केनचि
दंतरायेण विघ्नेन विहताअपि स्वां शिवतमां पदवीं मार्गं न हिन्वंति न त्यजंति कांतां भागवतानां परमहंसानां तेषां
दयितं तस्य प्रियस्य श्रीवासुदेवस्य कथां न त्यजंति ५ प्रियव्रतस्य ब्रह्मा तैवीतरायत्वप्रावश्च वेति सप्रसंगमाह य
र्हीत्यादिना विशुक्रमः संगः प्रवृत्ति मनसेत्यनेन यर्हि वाव ह यदाहि वावेति प्रसिद्धौ हेति च सः स्वपित्रामंत्रनाप्रवनि

शुक उवाच बाढमुक्तं भगवत उत्तमश्लोकस्य श्रीमच्चरणारविंदमकरंदरसआवेशितचेतसो भागवतपरम
हंसदयितकथां किंचिदंतरायविहतां स्वां शिवतमां पदवीं न प्रायेण हिन्वंति ५ यर्हि वाव ह राजन्
स राजपुत्रः प्रियव्रतः परमभागवतो नारदस्य चरणोपसेवयांजसावगतपरमार्थसतत्त्वो ब्रह्मसत्रेण दी
क्षिष्यमाणोवनितलपरिपालनायाम्नातप्रवरगुणगणैकांतभाजनतया स्वपित्रोपामंत्रितो भगव
ति वासुदेव एवाव्यवधानसमाधियोगेन समावेशितसकलकारकक्रियाकलापो नैवाभ्यनंदद्यद्यपि तद
प्रत्याम्नातव्यं तदधिकरण आत्मनोन्यस्मादसतोपि पराभवमन्वीक्षमाणः ६ अथ ह भगवानादिदेव ए
तस्य गुणविसर्गस्य परिबृंहणानुध्यानव्यवसितसकलजगदभिप्राय आत्मयोनिरखिलनिगमनिजगण
परिवेष्टितः स्वभवनादवततार ७ स तत्र तत्र गगनतल उडुपतिरिव विमानावलिभिरनुपथममरपरिवृढै
रभिपूज्यमानः पथि पथि च वरूथशः सिद्धगंधर्वसाध्यचारणमुनिगणैरुपगीयमानो गंधमादनद्रोणीम

तलपरिपालनाय उपामंत्रितो विमुक्तो नैवाभ्यनंदत् नैच्छत् अथाहतदेव भगवानादिदेवो ब्रह्मा स्वभवनादवततारेत्य
न्वयः उपामंत्रणे हेतुः आम्नातः शास्त्रप्रशस्तो गुणाः ये प्रवराः श्रेष्ठाः गुणाः तेषां गणस्यैकांतभाजनतया नियतान्वयते
नप्रतिषेधायां हेतुः परमार्थसतत्त्वे आत्मयाथात्म्ये अवगतं तेन येन ---- अतः ब्रह्मसत्रेणात्मध्यानेन कार्येण दीक्षि
ष्यमाणः नियमं ग्रहीष्यन् भगवति वासुदेव एव निरंतरं समाधियोगेन चित्तैकाग्र्येण समावेशितः समर्पितः सकल
कारकाणामिंद्रियाणां याः क्रियाः तासां कलापो येन सः यद्यपि तत् पित्राज्ञेनप्रत्याख्येयं तथापि तदधिकरणे राज्या
धिकारे असतोपि मिथ्याभूतादपि राज्यप्रपंचादात्मनः पराभवं मालिन्यं पश्यन्नाभ्यनंदत् ६ गुणविसर्गस्य गुणस्रष्टेः प

गुणाब्धिमर्गीसगुणाश्रेष्ठः परिबृंहणंसमृद्धिः तदनुवितयत्रव्यमितः सकलजगतामभिप्रायोयेनसः यथाराजाचौरेर्मे
उलेखराणामभिप्रायानिश्चीयतेतद्वत् श्रीवलेनिगमेसूत्रेतिमद्वीदेवनिजगोगोसुरीक्ष्याभिपरिहृतः सत्यलोकादवतो
णीः २ सतत्रवत्मानडउपविहितदिविश्रकाशमानोगयरू------------भामयत्रुपममपेत्यन्वयः अमरपरिदृद्ः देवगादि
भि ८ हेसयानेनोपलक्षितानेनपितरमुपलभमानः सत्पिता पुमितेन शान्त्यनपिता पुत्राभ्यामनुप्रियव्रताभ्यांसहस्नारदः
कृतांजलिः सन्नुसहंसेवाभ्युत्थायार्हणेनभजयामहसोपनस्यलेनप्राव प्रियव्रतेलक्षामरदरगोपायानादउपदिशति
मनुष्वितेवत्रमागतोस्तीतिज्ञातव्य ९ हेभारतभगवानादिपुरुषोब्रह्मानप्रियव्रतमितिहोवाचेत्यन्वयः तेनारदोनापा

तत्रहपयायंनेदेवर्षिहंसयानेनपितरंभगवंतंहिरण्यगर्भमुपलभमानः सहसैवाभ्युत्थायार्हणेनसहपितापु
त्राभ्यामवहिताञ्जलिरुपतस्थे ९ भगवानपिभारततउपनीतार्हणः सूक्तवाकेनातितरामुदितगुणग
णावतारसुजयः १० प्रियव्रतमादिपुरुषःतंसदयहासावलोकइतिहोवाच श्रीभगवानुवाच निबोध
तातेदमृतंब्रवीमिमासूयितुंदेवमर्हस्यप्रमेयं वयंभवस्ततएषमहर्षिर्वहामसर्वेविवशायस्यदिष्टं ११
नतस्यकश्चित्तपसाविद्ययावानयोगवीर्येणमनीषयावा नैवार्थधर्मैःपरतःस्वतोवाकृतंविहंतुंतनुभृद्वि
भूयात् १२ ॥

तीतमहत्वंयस्यसः सूक्तवाकेनयथोचितवाक्येनअतिशयेनउदितावर्णितागुणगणाः अवतारसुजयाः स
र्वोत्कर्षोयस्य १० प्रवृत्तिनिष्ठमहावाक्यमतिकूलमनात्मभ्यमयोक्तविष्यतीतिशंकमानोनाहमेवंवदामि किंतु
मन्मुखेनहरिरेवत्वामाज्ञापतीतिवदन्प्रवृत्तिनिवृत्तिरहस्यमाहनिबोधेतित्रिभिः ऋतंसत्यमप्रमेयंदेवंअसूयितुं
दोषारोपेणाद्रष्टुंनार्हसितन्नःतातनयमवत्कुरुश्चमहर्षिः दिष्टंआदिष्टमाज्ञाविवशाअस्वतंत्राः संतोवहामः ११ वि
वशत्वमेवाहचतुर्भिर्नेतितस्यकृतंतेननिर्मितंतनभृज्जीवःतपआ
दिभिर्विहंतुंअन्यथाकर्तुंनविभूयात् प्रभुर्नभवे
त्मनीषयासमाधिबुद्धिबलेनपरतःब
लेनपरतःबलवदाश्रयात् १२

तत्र देहयोगे तावत्पारतंत्र्यं प्रसिद्धमित्याह भवो जन्म भवाद्यर्थं अव्यक्तेनेश्वरेणादिष्टं दत्तं देहयोगं जनता जीवसमूहः
सदा धत्ते न तु तं अन्यथा कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः हे प्रियव्रत १३ कर्मकरणेपि पारतंत्र्यमाह यद्वाचीति यस्य वाचि वेदलक्ष-
णायां तंत्यां दामन्यां गुणाः सत्त्वादयः तत्स्वरूपाणि च यानि कर्माणि तन्निबंधनेदामभिः ब्राह्मणादिशब्दैः सुदृढसूत्रैः
सुदृढैः हे वत्स वयं सर्वे सुयोजितानि युक्ताः संतः तस्मा ईश्वराय बलिं वहामः तदिच्छया कर्म कुर्म नसि नासिकायां
प्रोता बद्धाः संतः चतुष्पदो बलीवर्दाः यथा द्विपदे पुरुषाय १४ भोगेष्वपि पारतंत्र्यमाह ईशेन ईश्वरेणाभिसृष्टं द-
त्तमेव दुःखं सुखं वा अवरुंध्महे स्वीकुर्मः यथा स्वामिना दत्तमेव कणिशादि बलीवर्दो भक्षयति न स्वेच्छया तद्वत् न

भवाय नाशाय च कर्म कर्तुं शोकाय मोहाय सदा भयाय सुखाय दुःखाय च देहयोगमव्यक्तदिष्टं जनतांग
धत्ते १३ यद्वाचि तंत्यां गुणकर्मदामभिः सुदुस्तरैर्वत्स वयं सुयोजिताः सर्वे वहामो बलिमीश्वराय प्रोता न-
सीव द्विपदे चतुष्पदः १४ ईशाभिसृष्टं ह्यवरुंध्महेंग दुःखं सुखं वा गुणकर्मसंगात् आस्थाय तत्तद्यदयुं-
क्त नाथश्चक्षुष्मतांधा इव नीयमानाः १५ मुक्तोपि तावद्बिभृयात्स्वदेहमारब्धमश्नन्नभिमानशून्यः य-
थानुभूतं प्रतियातनिद्रः किं त्वन्यदेहाय गुणान्न वृंक्ते १६ भयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि स्याद्यतः स आस्ते सहषट्-
सपत्नः जितेंद्रियस्यात्मरतेर्बुधस्य गृहाश्रमः किं नु करोत्यवद्यम् १७ यः षट् सपत्नान् विजिगीषमाणो गृ-
हेषु निर्विश्य यतेत पूर्वं अत्येति दुर्गाश्रित ऊर्जितारीन् क्षीणेषु कामं विचरेद्विपश्चित् १८ त्वं त्वब्जनाभांघ्रि-
सरोजकोशदुर्गाश्रितो निर्जितषट्सपत्नः भुंक्ष्वेह भोगान् पुरुषातिदिष्टान् विमुक्तसंगः प्र

एवं वैराग्यमीश्वरस्य यतो गुणकर्मसंगात् नाथो यद्यद्देवतिर्यगादिलक्षणं देहं अयुंक्त योजितवान् तत्तदास्थाय स्वी-
कृत्य यथा अंधाः चक्षुष्मता आत्मवशेन नीयमानाः संतः १५ ननु तत्सर्वं मा विदुष एव न त्वात्मविद इत्याशंक्याह
मुक्तोपीति यावदारब्धं कर्म तावद्यथा स्वप्नं अनुभूतं प्रतियातनिद्रः गतनिद्रः अभिमानशून्यः अनुस्मरति तद्वत् हि भो-
गवासनया पुनर्जन्म भवेत् तत्राह किं तु देहांतरारंभकगुणान् कर्माणि वासनया पुनर्न वृंक्ते न संभजते १६ ननु गृहेषु व-
र्तमानस्य भोगान् भुंजानस्य कृताभिमानाभावो मोहतो वा यतस्त्यागेन वनवासप्रवणः तत्राह भयमिति गृहवनवासादयः प्र-
मत्तस्य अजितेंद्रियस्य वनेष्वपि स्यादिति संगभयाद्वनादन्यत्र गच्छतापि यतः सहैव षट् सपत्ना मनःषष्ठानि ज्ञानेन्द्रियाणि

श्रीः
भा॰ पं
टी॰
३

वयस्यमत्तस्याभूतपवनेष्वपियतआस्तेबुद्धिवेनजितेंद्रियत्वात्‌ आत्मारामस्यावद्यंरागादिदोषंकिंकरोतिनकोप्ये
तु १७ ननुगृहेरागादयः संभवंतिनतुवनेऽत्याशंक्याहभयमिति योयंःषट्‌वैरिणः षडिंद्रियाणिविजिगीषमाणःसप
वैगृहेषुप्रविश्यतेषामत्यंतनिरोधप्रऊर्वंजेतयतेत क्षीणेषुरिपुकामंगृहेन्यत्रवाविचरेत्‌ यतोलोकेऽर्जितारीनऽ
र्गाश्रितएवात्येतिजयतिएवमात्रऽर्गेवान्यत्रवावर्ततइयुध्यतेतिपाठेप्रक्रमेदित्यर्थः १८ इत्थंचगृहेदुर्गाश्रयणंप्राकृता
नांचेत्‌त्वंअब्जनाभस्यअंघ्रिसरोजकोशएवदुर्गंतदाश्रितःअतएवनिर्जितषट्सपत्नस्तथापिपुरुषेणेश्वरेणातिदिष्टान्‌
दत्तान्‌भोगांस्तावत्‌भुंक्ष्व पश्चाद्विमुक्तसंगःसन्‌ प्रकृतिंस्वरूपंभजस्व आत्मनिष्ठोभवेत्यर्थः १९ आत्मनःस्वस्यल
घुतयाअल्पतयायद्वाआत्मनायदनुशासनंतत्‌ अलंघुतयागौरवेणबाढंतथाकरिष्यामीति अवनतकंधरःसनृज

शुकउवाच इतिसमभिहितोमहाभागवतोभगवतःत्रिभुवनगुरोरनुशासनमात्मनोलघुतयावनतशिरो
धरोबाढमितिसबहुमानमुवाह २० भगवानपिमनुनायथावदुपकल्पितापचितिःप्रियव्रतनारद १
योरविषममभिसमीक्षमाणयोरात्मसमवस्थानमवाङ्मनसंक्षयमव्यवहृतंप्रवर्तयन्नगमत्‌ २१ मनु
रपिपरेणैवंप्रतिसंधितमनोरथःसुरर्षिवरानुमतेनात्मजमखिलधरामंडलस्थितगुप्तयआस्थाप्यस्वय
मतिविषमविषयविषजलाशयाशाया उपरराम २२ इतिहवावसजगतीपतिरीश्वरेच्छयाधिनिवेशि
तकर्माधिकारोखिलजगद्बंधध्वंसनपरानुभावस्यभगवतआदिपुरुषस्यांघ्रियुगलानवरतध्यानानुभा

वाह २० मनुनासंतुष्टेनउपकल्पितापूजायस्य प्रियव्रतस्ययोगभ्रंशात्‌नारदस्यचशिष्यनाशात्‌कुटिलमीक्षमाणयोःसंभवतितत्तुनास्तीत्याह अविषमंयथा।
तयोरभिसमीक्षमाणयोःसतोरात्मनःसम्यगवस्थानंअवाङ्मनसंवाङ्मनसयोरविषयंजनपदनिवासंपाठांतरेअवाक्‌वाचामगोचरंकथंचिन्मनसासत्यंविषयं
अतएवअव्यवहृतंव्यवहारशून्यंब्रह्मनिष्ठंप्रवर्तयन्व्यवहाराद्विलक्षणःसन्व्यवहारातीतंस्वरूपंचिंतयन्नंतर्हितइत्यर्थः २१ पुत्रंराज्येभिषिच्यवनंया
स्यामीतियोमनोरथःसःपरेणब्रह्मणैवप्रतिसंधितःसंपादितोयस्यसः नारदस्यानुमतेनस्थापयित्वा अतिविषमोदुस्तरोयोविषयविषजलाशयोगृहं
तस्यआशाआदिकप्रवृत्तिवासनाअस्यमेवर्तितिनाभोगेच्छावातस्याउपरतोबभूव २२ यत्तुष्टंगृहेकथमरमत तत्रोक्तमुत्तरमुपसंहरतिइतिहवावइत्यसमवर्ति
अधिनिवेशितःप्रापितःकर्माधिकारोयस्यअखिलस्यजगतोबंधध्वंसनपरोनुभावोयस्ययदंघ्रियुगलंतस्यानवरतंध्यानेनतदनुभावेनपरिरंधितकषा
योदग्धरागादिमलत्वाशयोयस्यअतोवदातःशुद्धोपिब्रह्मादीनामाज्ञापालनेनमानवर्धनः २३ ॥

उरुतिविस्मये ह इति प्रसिद्धौ वा एवेति निश्चये २३ आत्मनः समानैः शीलादिभिः उदारान्महतो दश पुत्रानजनयामा
स २४ तानाह आग्नीध्रः इध्मजिह्वः यज्ञबाहुः महावीरः हिरण्यरेताः घृतपृष्ठः सवनः मेधातिथिः वीतिहोत्रः
कविरित्येतानि अग्निनामानि येषां ते २५ अर्भभावादाल्यादारभ्य २६ तस्मिन्पारमहंस्याश्रमे श्रीमच्चरणारविंदयोरवि

अथ उरु वा ह दुहितरं प्रजापतेर्विश्वकर्मण उपयेमे बर्हिष्मतीं नाम २३ तस्यामु ह वाव आत्मजानात्म
समानशीलगुणकर्मरूपवीर्योदारान् दश भावयांबभूव कन्यां च यवीयसीमूर्जस्वतीं नाम २४ आग्नी
ध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुमहावीरहिरण्यरेतोघृतपृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवय इति सर्व एवाग्निनामा
नः २५ एतेषां कविर्महावीरः सवन इति त्रय आसन्नूर्ध्वरेतसः त आत्मविद्यायामर्भभावादारभ्य कृत
परिचयाः पारमहंस्यमेवाश्रममभजन् २६ तस्मिन्नु ह वा उपशमशीलाः परमर्षयः सकलजीवनि
कायावासस्य भगवतो वासुदेवस्य भीतानां शरणभूतस्य श्रीमच्चरणारविंदाविरतस्मरणाविगलितप
रमभक्तियोगानुभावेन परिभावितांतर्हृदयाधिगते भगवति सर्वेषां भूतानामात्मभूते प्रत्यगात्मन्येवा
त्मनस्तादात्म्यमविशेषेण समीयुः २७ अन्यस्यामपि जायायां त्रयः पुत्रा आसन्नुत्तमस्तामसो रैवत इ
ति मन्वंतराधिपतयः

२८

रतस्मरणेनाविगलित अखंडितो यः परमो भक्तियोगः तस्यानुभवेन विशोधितं अंतःकरणं तत्र धृतीतो यो भगवांस्तस्मिन्ना
त्मनस्त्वंपदार्थस्य तादात्म्यमविशेषेण विशेषो देहाद्युपाधिः तदपोहेन प्रापुः ॥

श्रीः
भा· पं·
टी·
५

उपशमाश्रयेषु सत्सु दशकोटिभिरेकमर्बुदं तेन गणनानि वर्षाणामेकादशार्बुदानि जगतीं बुभुज इत्यन्वयः
राज्ञो धर्मपालनमाह अव्याहता अखिलाः पुरुषकाराः पौरुषाणि यस्मात् तेन सारेण बलेन संभृतौ श्रेष्ठौ
दोर्दंडौ तयोर्युगं तेनापीडित आकृष्टो मौर्वीगुणस्तस्य स्तनितं टंकारः तेनैव युद्धं विनापि विरमिता निरस्ता धर्म
प्रतिपक्षा येन भोगातिशयमाह वर्हिष्मत्याः स्वभार्यायाः अनुदिनमेधमानैः प्रमोदादिभिः पराभूयमान
विवेक इव अनन्यपूर्वविषयासक्त्यात्मानमनवबुध्यमान इव बुभुजे तत्प्रमोदयतिहृष्टाः हृः ततः प्रसरत्समस्त

एवमुपशमायनेषु स्वतनयेष्वथ जगतीपतिर्जगतीमर्बुदान्येकादशपरिवत्सराणामव्याह
ताखिलपुरुषकारसारसंभृतदोर्दंडयुगलापीडितमौर्वीगुणस्तनितविरमितधर्मप्रतिपक्षो व
र्हिष्मत्याश्चानुदिनमेधमानप्रमोदप्रसरणयौषिण्यव्रीडाप्रमुषितहासावलोकरुचिरक्ष्वेल्या
दिभिः पराभूयमानविवेक इवानवबुध्यमान इव महामना बुभुजे २८ यावदवभा
सयति सुरगिरिमनुपरिक्रामन् भगवानादित्यो वसुधातलमर्धेनैव प्रतपत्यर्धेनावच्छादयति तदा
हि भगवदुपासनोपचितातिपुरुषप्रभावः तदनभिनंदन् समजवेन रथेन ज्योतिर्मयेन रजनीमपि दि
नं करिष्यामीति सप्तकृत्वस्तरणिमनुपर्यक्रामद् द्वितीय इव पतंगः २९

त्यादिलीला ततो यौषिण्यं योषित्स्वभावः शृंगारानुभावप्रकाशनं ततो व्रीडया प्रमुषिताः संकोचि
ताः हासावलोकाः ततो रुचिरक्ष्वेल्यादयः परिहासवाक्यादीनि तैः २८ प्रभावातिशयमाह यावदसुधातलं
लोकालोकपर्यंतमवभासयति मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नादित्यः तस्मिन्नर्धेनैवोपलक्षिते प्रतपति प्रकाशयति अ
र्धेनैवावच्छादयति तमसा आश्लेषयति तदा द्वितीयः पतंगः सूर्य इव परिक्राममनुपरिक्रामति न चेदं सम्भावितं
यतो भगवदुपासनेनोपचितः अतिपुरुषः पुरुषानतिक्रान्तः प्रभावो यस्य २९ ॥

येवेउहस्रुतिप्रसिद्धाः तस्यरथचक्राग्रकृताः परिखाताः गर्ताः यतः येएवकृताः ते ३० तेषांपरिमाणंपूर्वस्मादितिशेषः सर्वस्य
विस्तारमानं उत्तरस्ततोद्विगुणेनविस्तारमानेनेत्येवंसिंधुभ्योबहिः समंततउपक्लृप्ताः रचिताः ३१ यथासिंधुभ्योबहिरेके-
कशोद्वीपाः एवंद्वीपानामपिबहिः सिंधवइत्याह क्षारोदेति दधिमंडोमथितंदधिपते सप्तजलधयः सप्तद्वीपानांपरिखा

येवाउहतद्रथचरणनेमिकृतपरिखातास्तेसप्तसिंधवआसन् यतएवकृताः सप्तभुवोद्वीपाः ३० जंबूप्लक्षशा-
ल्मलिकुशक्रौंचशाकपुष्करसंज्ञाः तेषांपरिमाणंपूर्वस्मात् उत्तरउत्तरोयथासंख्यंद्विगुणमानेनबहिःसमं-
ततःउपक्लृप्ताः ३१ क्षारोदेति दधिमंडोमथितंदधिपते सप्तजलधयः क्षारोदेक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोददधिमं-
डोदशुद्धोदाः सप्तजलधयः सप्तद्वीपपरिखाइवाभ्यंतरद्वीपसमाः ३२ एकैकशोनयथानुपूर्वंसप्तस्वपिबहि-
र्द्वीपेषुपृथक्परितउपकल्पिताः तेषुजंब्वादिषुबर्हिष्मतीपतिरनुव्रतानात्मजानाग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुहि-
रण्यरेतोघृतपृष्ठमेधातिथिवीतिहोत्रसंज्ञान्यथासंख्येन एकैकस्मिन्नेकमेवाधिपतिंविदधे ३२ दुहितरंचो-
र्जस्वतींनामोशनसेप्रायच्छद्यस्यामासीद्देवयानीनामकाव्यसुता ३३ नैवंविधःपुरुषाकारउरुक्रमस्यपुंसां

तदंघ्रिरजसाजितषड्गुणानां चित्रंविदूरवि

गतःसकृदादीतयन्नामधेयमधुना

सजहातिबंधम् ३४

इवाभ्यंतरैः संवेष्टितायेद्वीपाः तैःसमानाविस्तारतः बहिर्गताः पृथक्सर्वसंकीर्णतया ३३ अहोआश्चर्यंराज्ञःसामर्थ्य-
मितिपरीक्षिद्विस्मयायमानंभगवान्बादरायणिराहनैवमिति जिताःषड्गुणाइंद्रियाणिषडूर्मयोवायैःतेषामेवंविधःपु-
रुषाकारइतिनचित्रंनासंभावितंयतोविदूरविगतः अन्त्यजोपियस्योरुक्रमस्यनामसकृदुच्चारयेद्यःसद्यःपुनातित्क्षण-
मेवबंधंसंसारंतत्क्षणमितिपाठेपूर्वमेवार्थः पाठांतरेतत्क्षणंचांडालबंधंजहातिविमुक्तोभवतीत्यर्थः ३४

श्री: भा-पं टी- ५

तस्यपराक्रममनुवर्णयन्निवृत्तिक्रममाह सएवमितिदेवर्षिचरणयोरनुशयनमुपसत्तिःतदनुपतितोयोगुणविसर्गो
राज्यादिप्रपंचःतत्सर्गेणात्मनिमनसिनिर्वेदोयस्य ३५ तमाहमथाप्रसाध्वनुष्ठितंयद्यतोऽभिनिवेशितःतत्ततः
अलमलंविषयैःविनोदमृगंमर्कटं ३६ परदेवतायाःहरेःप्रसादेनाधिगतःआत्मनःप्रत्यवमर्शोवि
वेकःतेननारदस्यपदवींतदुपदिष्टमार्गमेवपुनरनुससारेत्यन्वयः किंकृत्वाअनुगतेभ्यःइमांपृथिवींविभज्यभु

सएवमपरिमितबलपराक्रमएकदातुदेवर्षिचरणानुशयनानुपतितगुणविसर्गसंसर्गेणानिर्वृतमिवा
त्मानंमन्यमानःआत्मनिर्वेदमिदमाह ३५ अहोअसाध्वनुष्ठितंयदभिनिवेशितोऽहमिंद्रियैरविद्यारचि
तविषमविषयांधकूपेतदलमलममुष्यावनितायाविनोदमृगंमांधिग्धिगितिगर्हयांचकार ३६
परदेवताप्रसादाधिगतात्मप्रत्यवमर्शेनानुप्रवृत्तेभ्यःपुत्रेभ्यइमांयथादायंविभज्यभुक्तभोगांचमहि
षींमृतकमिवसहमहाविभूतिमपहायस्वयंनिहितनिर्वेदोहृदिगृहीतहरिविहारानुभावोभगवतो
नारदस्यपदवींपुनरेवानुससार ३७ तस्यहवाएतेश्लोकाः प्रियव्रत नकृतंकर्मकोनुकु
र्याद्विनेश्वरं योनेमिनिम्नैरकरोच्छायांघ्नन्सप्तवारिधीन् ३८

क्तभोगायस्यांतां महाविभूतिःसाम्राज्यसंपत्तत्सहितांमहिषींमृतशरीरमिवपरित्यज्यनवरक्तेनःहृदिनिहितो
निर्वेदोयेन हरीयस्योऽनुग्रहोप्यन्वयःहृदिगृहीतोनिश्चितोहरिविहारस्तेनानुभावस्त्यागसामर्थ्यंयस्य ३७
तस्यमहिमोपवर्णनेवदन्श्लोकाः सर्वविदःकथ्यन्तेयथावेदेतदप्येषश्लोकोभवतीतिकोनुकोनामकुर्याद्वा
योविघ्नवन्तमोनिरस्यन् ३८

भूसंस्थानं द्वीपैः कृतं सरिद्गिरिवनादिभिः सीमा च येन कृता भूतानां निर्वृत्यै सुखाय अविवादाय ३९ भौमं पातालं दिव्यं
स्वर्गं मानुषं मर्त्यलोकं च महिमैवं वैभवं योनिरयं तल्ल्यंसेने पुरुषानुजनाः विमुखभक्तास्तं पवं श्रियायसेति ४० इति भा
वार्थदीपिकायां पंचमस्कंधे प्रथमोध्यायः १ द्वितीये प्रोक्तमाग्नीध्रचरित्रं तत्र तु पत्न्यां हि पूर्वचित्त्यां योनामिसु

भूसंस्थानं कृतं येन सरिद्गिरिवनादिभिः सीमा च भूतनिर्वृत्यै द्वीपे द्वीपे विभागशः ३९ भौमं दिव्यं मानुषं च
महित्वं कर्मयोगजं यस्त्वेको निरयो पन्थ्यं पुरुषानुजनप्रियः ४० इति भागवते पंचमस्कंधे प्रथमोध्यायः १
१ शुक उवाच एवं पितरि संप्रवृत्ते तदनुशासने वर्त्तमान आग्नीध्रो जंबूद्वीपौकसः प्रजाः औरसवद्धर्मावेक्ष
माणः पर्यगोपायत १ स च कदाचित् पितृलोककामः सुरवरवनिताक्रीडाचलद्रोण्यां भगवन्तं विश्वसृजां प
तिमाभृतपरिचर्योपकरण आत्मैकाग्र्येण तपस्व्याराधयांबभूव २ तदुपलभ्य भगवानादिपुरुषः सदसि
गायंतीं पूर्वचित्तिं नामाप्सरसमभियापयामा
स ३ ॥

ख्यानजीजनत अस्मिंस्त्वं प्रोषसिद्धोयमाग्नीध्रः स्वेनाग्रजः विरमन्निवृत्तस्येदं चरितं मुनिरब्रवीत् १ जंबूद्वीपमोकोया
सांताः प्रजा औरसवत्पालयामास धर्मावेक्षमाण इत्यर्थः १ पितृलोककामः पुत्रकामः सुरवराणां वनिताः तासामाक्रीडा
चलो मंदरः तस्य द्रोण्यामाभृतानि संपादितानि परिचर्योपकरणानि पुष्पादीनि येन २ तदुपलभ्य ज्ञात्वा ब्रह्मा अभि
यापयामास प्रस्थापयामास ३

श्रीः
भा. पं.
टी.
६

तावत्तदाश्रमोपवनमुपबभ्रामेत्यन्वयः रमणीयत्वमेवाह विविधाश्च निविडाश्च ये विटपिनः तेषां ये विटपाः ते-
षां निकराः तैः संश्लिष्टाः पुरटलताः स्वर्णवल्ल्यः तास्वारूढाः स्थलविहंगमा मयूरादयः तेषां मिथुनैः प्रोच्यमाना-
भिः श्रुतिभिरुच्चार्यमाणैः षड्जादिस्वरैः प्रतिबोध्यमाना ये सलिलकुक्कुटादयः तैर्विचित्रं यथा तथा उपकूजिताना-
दिता अमलजलाशयाः तेषु कमलाः तेषामाकरमुपवने ४ सुललितेन गमने ये पदविन्यासाः तैर्गतौ वि-

तावत्तदाश्रमोपवनमतिरमणीयं विविधनिविडविटपिविटपनिकरसंश्लिष्टपुरटलतारूढस्थल-
विहंगमिथुनैः प्रोच्यमानश्रुतिभिः प्रतिबोध्यमानसलिलकुक्कुटकारण्डवकलहंसादिभिर्वि-
चित्रमुपकूजितामलजलाशयकमलाकरमुपबभ्राम ४ तस्याः सुललितगमनपदविन्यास-
गतिविलासायाश्चानुपदं खणखणायमानरुचिरचरणाभरणस्वनमुपाकर्ण्य नरदेवकुमारः
समाधियोगेनामीलितनयननलिनमुकुलयुगलमीषद्विकचय्य व्यचष्ट ५ तामेवाविदूरे म-
धुकरीमिव सुमनस उपजिघ्रन्तीं दिविजमनुजमनोनयनाह्लाददुघैर्गतिविहारव्रीडाविनयावलोक-
सुस्वराक्षरावयवैर्मनसि नृणां कुसुमायुधस्य विदधतीं विवरं ६ ॥

लासो यस्याः चकारात्तस्याश्चेत्येकवाक्यतायां खणखणेति ध्वनिं कुर्वतो रुचिरस्य चरणाभरणस्य स्वनेनामीलि-
तेन ध्यानेन पद्मनलिनमुकुलेन यो युगलमीषत् विकचय्य किंचिदुन्मील्य व्यचष्ट ददर्श तामेव देवीं मकरध्वजस्य
वशमुपनीतः सन् जडवदिति ह्वयमानान् दृष्टा श्लोकान्ववाच नाम्नानुकरणं च वेदध्योनतदर्शीकार्थं
दिविजातो देवानां मनुष्याणां च यानि मनांसि नयनानि च तेषामाह्लाददुघैर्गमनस्यादिभिर्नृणां मनसि कामस्य विवरं
प्रवेशद्वारं विदधतीं गतिश्च विहारश्च क्रीडा विनयश्च कोऽवलोकश्च सुस्वराक्षराणि च अवयवाश्च तेषामाह्लादयैस्तैः ६
६

निजमुखाद्विगलितममृतमिव स्वादुस्त्रामवमादकं वयस्यस्त्रासंभाषणं तस्मिन्नामोदो निःश्वासगंधः तेन मदांधायमधुकर
निकराः तैरुपरोधः आवरणं तेन भयाद्रुतः प्रोत्प्लेयः पदन्यासः तेन वल्गुस्पंदनं किंचिच्चलनं स्तनयोः कवरभारे वशानाया
वयस्याः तांनस्याश्रवलोकनेन निहृतावसरस्य दत्तावकाशस्य ६ कावेशैलगिशवस्मिन् किंचकीर्षसि मुनवर्यैन्याहि
प्रसत्वेनमभोधनादिलाघानुकरणार्थं हेमुनिवर्य नूनं भगवतः परदेवता भूतस्य मायासि भुवावालद्व्यस्त्राह हेमुन्मवेवि

२

निजमुखविगलितामृतामवसहासभाषणामोदमदांधमधुकरनिकरोपरोधनद्रुतपदविन्यासेन वल्गुसं
दनस्तनकलशाकवमभारवशानां देवी तदवलोकनेन विहृतावसरस्य भगवतो मकरध्वजस्य वशानुपनी
तोजडवदिति होवाच ६ कात्वं चिकीर्षसि च किं मुनिवर्य शैलेमायासि काऽपि भगवत्परदेवतायाः विज्ञेवि
भर्षि धनुर्षी सुहृदात्मनोर्यैः किंवा मृगान्मृगयसे विपिने प्रमत्तान् ७ वाणाविमौ भगवतः शतपत्रनेत्रो शा
ताव पुंखरुचिरौ अतिति निम्नदंतौ कस्मै युयुंत्स इव नेविवरन्नविभ्रमः ते मायने नोऽपयांत विक्रमोस्तु

॥ ८ ॥

ज्ञेतनिर्गुणोऽपि धनुर्षी विभर्षि किमात्मनोर्येतवेताभ्यां किं कार्यमस्ति किं वा प्रमत्तान् अजितेंद्रियान् मृगतल्यानस्मदा
दीन् मृगयसे तान् वशीवर्तुं धनुर्षी धारयसीत्यर्थः ७ करासावालद्व्याह वाणाविमौ शातपत्रेनेत्रे कमलेते एव पत्रा
णि पिच्छानि ययोः शातौ विभ्रमेणाम ग्रथौ पुंखाभ्यां विनापि रुचिरौ पत्रलताकल्पितनेत्राभ्यां परभागस्य पुंखस्यानी
घस्याभावात् अतितिम्मौ तीक्ष्णौ दंतौ अग्रभागौ ययोः तौ कस्मै प्रयोक्तुमिच्छसीति नविभ्रमः अतो भयादेतावता
मार्गयामहे तवायं विक्रमोऽस्माकं ते मायास्तु ८

श्री:
भा॰ पं॰
टी॰
७

तदंगपरिमललोभेनानुगच्छतो भ्रमरानालक्ष्याह शिष्या इति प्रजल्पंतं मम ते गुच्छा वृषीवाचो नो विलुलिता विगलिताः
भ्रमन्सामाभितो हृष्टीगलितानि कुसुमानि भजंतीत्यर्थः श्रुत्वेवेनोपमावेदयन्गुच्छा इवेति ५ नूपुरस्वनमाकर्ण्याह वा
वामिति त्वं भूतनवबक्ष्यापंजरयोः नूपुरयोस्तित्तिरीणां श्रेनगंतमत्वानापरे केवलेवावेक्ष्य द्रुमः कथं भूतामन्नूपोयहष्टव
रूकोंस्तुवंतां प्रतिपकरेतां वपीतंपरिधानवस्त्रेनितेवकांतित्वेनप्रकल्प्याह कदंबकुसुममध्यरुचिदीप्तिः श्वेकवि॰

शिष्याः प्रेमभगवतः पतिताः पठंति गायंति सामसरहस्यमजस्त्रमीशा गुच्छच्छिवा विलुलिताः भ्रमतो
हृष्टीः सर्वैभजंत्यच्छिगणाइवबक्षपागावाः ५ वावेपरेवरणापंजरतित्तिरीणांब्रह्मत्रनूपमुवगंस्फूर्ण
वामत्वंम्य लज्जाकदंबकरुचिरंगविरहकबिंबेयस्यामलानपरिधिः क्वचवल्कलंते ६ किंसेभूतंरुचिर
योर्द्विजस्तंगयोस्तेमध्येकुशोवहसियद्वहृशिः स्थितामे पंकोरुणःस्वरभिरात्मविषाणाईहकयेनाश्रमे
स्तभगामेस्वरभीकरोमि ॥ ॥

ह्रेक विवेनितेबस्यसुंदरमंडलेक्कलज्जा पाठांतरे श्रृंगेतिसंबोधनेमेवल्लामालक्ष्याह यस्यामलानंपरिधिः प्रवर्त
ते वल्कलानितेवकांतित्वेनप्रकल्प्यवस्त्रमहष्टैवश्वत्ति क्वचवनेवल्कलमिति ६ स्तनावालक्ष्याह स्तनयोः श्रृंगयोः
किंसेभूतंकिंसंधर्णामस्ति मनोहरेकिंचित्सीत्येनावनजानामियतोमध्येकुशोपिवहसि यच्चमेहृशिः
हृष्टिः स्थितामेलग्नास्ति अन्यथेदंहृदयेनचटेतइतिभावः स्तनगतंउरुममालक्ष्याह पंकोरुणःस्वात्मनस्तवविषा
णोस्तनेईहक अन्यसर्वःऊनइत्यतआह येनपंकेन ॥

लोकेस्यानंयत्रत्योऽनउरसाश्रस्यमहर्वाविवक्षौविभर्तिमवसउन्नयनोद्गोभको भागंतरेश्वस्यभूतलच्चरोतृतीया वक्रे
ववहृद्भुतेविभर्तिकिंलदाह रसोमधुरालापः रामोविलासः ताभ्यांसहितास्तथाग्रधराभूतेप्रादिशङ्खान्तस्मिनर्मादि
॥ कावानवलोकेग्रात्मनोदेहस्यवृत्तिग्राहारः भृंगहेसवे ग्रदनान्वचर्वणान्तहाविविति तस्मैवयोगंथोवातिग्रागा
च्छतिरतितावलाभिप्रायं ग्रदनान्वहिरंगभातीतिपाठे ममतावज्ञोजनाद्वहिर्भूतेवद्वत्तिभातीत्यर्थः यतस्त्वंविलोः
कलासिविसुस्त्रनाश्राति ग्रत्रमन्नन्योग्रभिचाकाशीतीतिस्फुतेः विलोःकलासीत्यत्रहेतुः तवकर्णौविलासरिवा

लोकेप्रदर्शयस्वहृत्तममतावकंमेयत्रत्यश्त्यसुरसावयवावक्षौ ग्रात्महितस्यमनउन्नयनौविभर्तिविहङ्ग
तेसररमगासमुदादिवक्रे ए कावात्मवृत्तिरदनाद्बविरंगवातिविलोःकलास्यनिमिषोन्मकरौवकर्णौ उदिम्न
मीनयुगलेद्विजपंक्तिशोभाविरामसन्नभृंगनिकरस्मरहुन्सुखेते ए यामोवयाकरसरोजहतः पतंगोदित्त्वभ्रमत
भ्रमतयजयतेद्विणोम सुकंनतेस्मरसिवक्रजटावत्रथकेशेतिलोहरतिलपदपवनीवीम् १५

निमिषोन्मकरौभ्रुतिमिषोरत्नेरवेननिमेषग्रन्योउल्लसतौमकरौमकराकारेकुंडलेययोः तौकिंवततवस्त्वेसररश्च
मरउवतदेवाह उदितेवेवलेमीनयुगलमिवनेत्रद्वयंयस्मिन् द्विजाःदन्ताःतेषांपंक्त्याशोभाविःशोभावस्मिन् सवाक्षि
द्विजाब्रुवकेशास्त्रोमः परिमललनभ्रमृंगस्तोमोवायस्मिन् ए पतंगाःकुडकाःभ्रमतः भ्रमाविलसस्यमेग्रादिणीपजय
तेवंवल्लतोनयति वक्रकेशामस्वहंसतत्वंबधनेनस्मरसिनतेभावयसिकिं कष्टोभूर्तोनीवीहरति पतत्त्वनस्मरसिकिं
१५ राम

उपलब्धेशास्त्रेमत्वंममामित्रमयासहनपःचतुमर्हसि किंचतवैभवभावनःसेस्यतिविस्तारकोब्रह्मामेप्रसीदति वोभार्या
कल्पयतीत्यर्थः १५ द्विजदेवेनब्राह्मणादत्तेहृकमनश्चलयंसतमापयाति हेवारुस्त्रैगियतत्स्तेविविनतयमोवस्थीनेने
तुमर्हसि सविव्यसत्सख्योपिशिवाश्चतृकुलाःसत्यःमाप्रतिसवंतश्चनुवर्ततोयद्वा पत्तावनुर्येतमेयोः सविव्यः स

रूपंतपोयनतपश्चरतोतपोद्धेतेनत्केननपसाभवतोपलब्धे कर्तेनपोर्हसिमयामहमित्रमत्तेकिंवाप्रसी
दतिसवैभवभावनोमे १५ नवात्यजामिद्यितेद्विजदेवदत्तेयस्मिन्मनोहृगपिनवियातिलग्नं मोचारुसृंग्य
र्हसिनेत्वमनुव्रतेतेविवेयतःप्रतिसवंतशिवाःसविव्यः १६ शुकोवाच इतिलालनानुनयातिविशारदोग्रा
म्यवैदग्ध्यापरिभाषयातांविवुधवरांविबुधमतिमभाजयामास १७ सावनतस्तस्यवीरयूथपतेर्बुद्धिशी
लरूपवयः श्रियोदार्येणपराक्षिप्तमनास्तेनसहायुतपरिवत्सरोपलक्षणंकालंजंबुद्वीपपतिनाभौमस्व
र्गभोगान्बुभुजे १८ तस्यामुहवाआग्नीध्रात्मजान्नवराजवरआग्नीध्रोनाभिकिंपुरुषहरिवर्षइलावृतरम्यकहिर
ण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान्नवपुत्रानजनयत् १९ सासूत्वाथसुतान्नवानुवत्सरेगृहएवापहायपूर्व
चित्तिर्भूयएवाजंदेवमुपत
स्थे २०॥

ल्पः शिवाः फेरवः सृगाल्यः ताः प्रतिसवंतनिर्यान्ति यद्वावनवासेसहचर्योहिरण्यः शिवाः प्रतिसंवंतमदाप्तिगच्छं
त १९ ग्रामेषुवैदग्ध्यंयस्याःबुद्ध्यादीनांहेहैकं जंबुद्वीपपतिनाआग्नीध्रेणासहसाप्तवंवित्ति सवाधसयउपतस्थेप
भजत २० ॥

ौत्पत्तिकेनैव स्वभावेनासंहननेऽंगवत्त्वं २१ कामानां भोगेः अधिमधिकं मन्यमानः श्रुतिभिर्विहितैः कर्मभिः अवारुं
ध प्राप मादयंते मोदंते २२ इति एवं श्रुताः संज्ञा यासां ताः परिणीतवंतः २३ इति श्रीभावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधे द्विती
योध्यायः २ तृतीये च विनिनाभेः परमं गलमीर्यते यस्य यज्ञे प्रतीतः सन्तुष्टोऽभूदृषभो हरिः नाभिराग्नीध्रसुतः अप

आग्नीध्रसुतास्ते मातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेनैव संहननबलोपेताः पित्रा विभक्ताः आत्मतुल्यनामानि यथा
भागं जंबूद्वीपवर्षाणि बुभुजुः २१ आग्नीध्रो राजातृप्तः कामानामप्सरसमेवानुदिनमधिमन्यमानस्त
स्याः सलोकतां श्रुतिभिरवारुंधत यत्र पितरो मादयंते २२ संपरेते पितरि नव भ्रातरो मेरुदुहितॄर्मेरुदुहितॄर्मे
रुदेवीं प्रतिरूपामुग्रदंष्ट्रीं लतां रम्यां श्यामां नारीं भद्रां देववीतिमिति संज्ञा नवोदवहन् २३ इति श्रीभागव
ते पंचमस्कंधे द्वितीयोध्यायः २ शुक उवाच नाभिरपत्यकामोऽप्रजया मेरुदेव्या भगवंतं यज्ञपुरुषमव
हितात्मायजत १ तस्य ह वाव श्रद्धया विशुद्धभावेन यजतः प्रवर्ग्येषु कर्मसु द्रव्यदेशकालमंत्रर्त्विग्दक्षि
णाविधानयोगोपपत्त्या दुरधिगमोपि भगवान् भागवतवात्सल्यतया सुप्रतीक आत्मानमपराजितं निजजन
नाभिप्रेतार्थविधित्सया गृहीतहृदयो हृदयंगमं मनोनयनानंदनावयवाभिराममाविश्चकार २ ॥

प्रजया मेरुदेव्या भार्यया सह १ प्रवर्ग्यसंज्ञकेषु कर्मसु क्रियमाणेषु द्रव्यादयः सम्यग्योगाः उपायाः तेषामुपपत्त्या संपत्त्या
दुरधिगमोऽपि भागवतेषु कृपालुतया सुप्रतीकः शोभनावयवः सन्नात्मानमाविश्चकार अपराजितमव्यक्तं निजभ
क्तानां ये अभिप्रेता अर्थाः तेषां विधित्सया गृहीतमाकृष्टं हृदयं चित्तं यस्य हृदयंगमं सात्त्विकं यतो मनोनयनान्यानंदयंति ये
अवयवास्तैरभिरामं सुंदरं २ ॥

अथ हेत्वादिनिपातनबाहुल्यं वाक्यालंकाराय आविष्कृतं भुजानां युगलद्वयं चतुष्टयं येन हिरण्मयं येन तेनोमयं पुरुषं तु विशि
ष्यते इति तथा पुरुषोत्तममभिन्नमर्थः अर्हणेनार्च्चनेन मङ्गलोपनस्य अभजन्निन्यन्वयः विलसन् श्रीवत्सप्रवललामं चिह्नं
यस्य दरवरः शंखः वनरुहं पद्मं अङ्घ्रिचक्रं अमृतमणिः कौस्तुभः एवमादिभिः उपलालिते ३ स्फुरत्किरणान्यप्रव
रामणायः तन्मयानि मुकुटादीनि अंगानां भूषणानि तैर्विभूषिते वर्द्धमाने दृष्टाने: अथ नाथेत्योत्तम अथ नेति अर्थं ४ अर्हसी

अथ हृतमाविष्कृतभुजयुगलद्वयं हिरण्मयं पुरुषविशेषं कपिशकौशेयांबरधरमुरसि विलसन् श्रीवत्स
ललामं दरवरवनरुहवनमालाद्युर्ध्वमृतमणिगदादिभिरुपलालिते २ स्फुरत्किरणप्रवाममणिमयमुकु
टकुण्डलकटककटिसूत्रहाराकृत्येवं नूपुरादीनंगभूषणभूषणान्यूर्मिकादस्य शुभ्रं यथा पनाथेत्योत्तमथनमुपल
भ्य सवृष्टमाणमर्हणेनार्च्चनेन तपोधनेनोपनस्थुः ४ अर्हसि शुश्रूषं हे नृमा हेणमस्माकं मनुष्याणां नमो
नमः इत्येतावन्मात्रयाचितं कोऽर्हति प्रमास्वकृतेगणव्यतिकरमतिरनीशा ईश्वरस्यपरस्य प्रकृतिपुरुषयो
रवेकनाभिर्नामरूपाकृतिभिरूप

निरूपण ५

त्यादिनालिंगादेनस्तवंवेति हेपुर्हंतम पटिप णोपि विश्वजनपदानां भूतानामस्माकमर्हणं अक्रूरः स्वयमेव स्वीकर्तुमर्हसि १
ननु वयं स्तोतुमशक्ता इत्याह: नमोनमः इत्येतदात्मकं सत्परूपं शिक्षितं तत्त्वरूपस्य दुर्ज्ञेयत्वात् २ तदेवाह: कोर्हतीति
प्रकृतिगुणानां व्यतिकरः प्रपंचः तस्मिन्नेवाससतिर्यस्य अनपवानीशाः प्रकृतिपुरुषयोः परस्य अतएवेश्वरस्य अर्वाक्तिना
मिः वाममसृष्टशांतीभिः प्रपंचानगतानिभिः नामवन्नपंच आकृतिश्च आकारः ताभिश्च स्वरूपनिरूपणं कर्तुं कोनाप्रमानर्ह
ति ५ ॥ ५ ॥

मर्हेत्तन्मात्रमेवार्हति नाधिकमित्याह सकलजननिकायस्य वृजिनं निरस्यतीति तथा शिवतमाः प्रवराश्च ये गुणाः तेषा
मेकदेशः तस्य कथनाद्विना अधिकेनार्हति ६ वाङ्मनसोर्गोचरोपि त्वं भक्तानां सुखाराध्य एवेत्याहुः हे परम परिजनैर
नुरागेणाविरचिताः शबलसंशब्दा गद्गदान्तरस्तवः सलिलं वासितं किसलयाश्चाङ्कुरपल्लवाः शिलेति पाठे शिलेऽङ्कुरा
ग्रादिमंजरी एवमादिभिः संभृतया संपादितया पूजया परितुष्यसि ७ अथेति प्रकारान्तरेणान्यथा तु अनया इज्यया या

सकलजननिकायवृजिननिरसनशिवतमप्रवरगुणगणैकदेशकथनादृते ६ परिजनानुरागविरचितश
बलसंशब्दसलिलसितकिसलयतुलसिकादूर्वाङ्कुरैरपि संभृतया सपर्यया किल परम परितुष्यसि ७ अथानु
यापि न भवत इज्ययोरुभारभरया समुचितमर्थमिहोपलभामहे ८ आत्मन एवानुसवनमंजसाबोभूयमाना
शेषपुरुषार्थस्वरूपस्य किंतु नाथाशिष आशासानानामेतदभिराधनमात्रं भवितुमर्हति ९ ॐ नमो नमः

हनुमानाय लक्ष्मणाग्रजाय

वातायनमो

नमः

येनापि उरुभारभरया अनेकाङ्गसंभृतयापि भवतः समुचितमपेक्षितं प्रयोजनं नैव पश्यामः ८ अत्र हेतुः आत्मनः स्व
त एवानुसवनं सर्वदा अञ्जसा साक्षात् बोभूयमाना अतिशयेन भवन्तो ये शेषाः पुरुषार्थाः तेषां स्वरूपं यस्य परमानंदस्य तवैव
सत्यपि यागानर्थमित्याह किंत्विति सकामानाम
स्माकमेवैतदुपाद्यते न तवेत्यर्थः ९ ॥ ९

श्रीः भा·पं· टी· ७

स्वोपयोगमेव प्रदर्शयंति नयथेति परमेभ्योपि परमपुरुष प्रकर्षयुक्तया करुणया उपकल्पयिष्यन् वरान्कामि
तेचनापचितः अनपचितमप्रजितमप्यजामपेक्षमान स्वयमेवोपलक्षितः इहास्मिन्नरवत् सापेक्षवत् १० यद्यपि
वरान्दातुमाविर्भूतोसि तथापि हे अर्हत्तम राजर्षेर्बर्हिषि यज्ञे निजपुरुषाणामस्माकमीक्षणविषयो भवान्
यर्हि यदा आसीत्तदायमेव वरः सजातः ॥ दर्शनस्य दुर्लभत्वमाहुः असंगेन वैराग्येन निशितेन यज्ज्ञानं स एवानलः

न यथा बालिशानां स्वयमात्मनः श्रेयः परमविदुषां परमपुरुष प्रकर्षकरुणया स्वमहिमानं चापवर्गाख्यमु
पकल्पयिष्यन् स्वयं नापचित एवेतरवदिह्योपलक्षितः १० अथायमेव वरो ह्यर्हत्तम यर्हि बर्हिषि राजर्षे
र्वरदर्षभो भगवान्निजपुरुषेक्षणविषय आसीत् ॥ असंगनिशितज्ञानानलविधूताशेषमलानां भव
त्स्वभावानामात्मारामाणां मुनीनामनवरतपरिगुणितगुणगणपरममंगलायनगुणगणकथनोसि
१२ अथ कथंचित्स्खलनक्षुत्पतनजृम्भणदुःरवस्थानादिषु विवशानां नः स्मरणाय ज्वरमरणदशाया
मपि सकलकश्मलनिरसनानि तव गुणकृतनामधेयानि वचनगोचराणि भवंतु १२

तेन विधुता अशेषमला येषां अतो भवत एव स्वभावो येषां तानेवाह आत्मारामाणामेवंभूतानां मुनीनामपि परममंग
लायने गुणगणकथनमेव न तद्दर्शनं यस्य अनस्तैरनवरतं परिगुणिता अभ्यस्ता गुणगणा यस्येति संबोधनं १२ द
र्शनेनैव कृतार्था अपि परमेकं प्रार्थयंते अथेति स्मरणाय विवशानां
नोस्मत्तमस्माकानांनः १३ ॥ राम

१०

अन्यच्च प्रार्थनीयमस्तीत्याहुः किं वेति आशिषामीश्वरं स्वर्गापवर्गयोरपीश्वरं त्वामुपधावति प्रजायामेव पुरुषार्थप्रतिप्रत्ययो यस्य अधनो यथा फलीकरणं तुषकणादिकमाशासानो धनदमुपधावति १४ इदं च नातिचित्रमित्याहुः क इहे त्यादि ते अपराजितया मायया अनवसितपदव्या अनलक्षितमार्गया अपराजितः को वा न कोपि अत एव तया अनावृतमतिः कः अत एव विषयविषरयेन स्वयया वेगः तेनानावृता प्रकृतिर्यस्य सः कः अनुपासितमहच्चरणाः अतः त्वन्मायामोहितस्यैवमाशंसा युक्तेद् इत्यर्थः १५ अदभ्रकर्तः हे बहुकार्यकारिन् अल्पीयसि कार्ये यद्यस्मादिह समाहूतोसि तत्र अर्थधियां मंदानां

किं चायं राजर्षिरपत्यकामः प्रजां भवादृशीमाशासान ईश्वरमाशिषां स्वर्गापवर्गयोरपि भवन्तमुपधावति प्रजायामर्थप्रत्ययो धनदमिवाधनः फलीकरणं १४ को वा इह ते ऽपराजितो ऽपराजितया माययानवसितपदव्यानावृतमतिर्विषयविषरयानावृतप्रकृतिरनुपासितमहच्चरणः १५ यदु ह वाव तव पुनरदभ्रकर्तरिह समाहूतस्तत्रार्थधियां मंदानां नस्तद्यद्देवहेलनं देवदेवार्हसि साम्येन सर्वान्प्रतिबोढुमविदुषां १६ इति निगदेनाभिष्टूयमानो भगवाननिमिषर्षभो वर्षधराभिवादिताभिवंदितचरणः सदयमिदमाह १७ अहो बताहमृषयो भवद्भिरवितथगीर्भिर्वरमसुलभमभियाचितो यदमुष्यात्मजो मया सदृशो भूयादिति ममाहमेवाभिरूपः कैवल्यादथापि ब्रह्मवादो न मृषा भवितुमर्हति ममैव हि मुखं यद्द्विजदेवकुलं १८

तेषां नो यद्देवहेलनं अवज्ञानं तत् सर्वान्प्रति त्वं साम्येन सहेत्वा प्रतिबोढुमर्हसि १६ इति निगदेन गद्यात्मकस्तोत्रेण वर्षधरो भारतवर्षपतिर्नाभिः तेनाभिवादिताः ये ऋत्विजः तैरभिवंदितौ चरणौ यस्य १७ इति निगदेन गद्यात्मकस्तोत्रेण वर्षधरो भारतवर्षः १८ असुलभत्वे हेतुः ममाहमेवाभिरूपः सदृशः कैवल्यात् अद्वितीयत्वात् द्विजेषु देवाः ब्राह्मणाः तेषां कुलम् १८

श्री॰
भा॰ पं॰
टी॰
११

ष्याग्नीध्रेयेनाप्तौ ॥१९ पतिं नाभिं हे विष्णुदत्त तस्यावरोधायने अन्तःपुरे मेरुदेव्यां शुक्लया शुद्धसत्त्वमय्या तन्वावततार केषांधर्मा
न् वातरशनानां दिग्वाससां पाषण्डिनामाम्नायधर्मान् श्रमणानां तपस्विनां ऋषीणां ज्ञानिनां ऊर्ध्वमन्थिनां नैष्ठिकब्रह्मचा
रिणां २० इति श्रीभावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ३ ततश्चादिति भिः श्लोकैः ऋषभस्योद्भवे महत्त्वं लो
कावर्ण्येन तत्कर्म नैष्कर्म्यं च निदर्शितं १ ततश्चैशतपुत्रस्य राज्येन तस्योपवर्ण्यते यस्य राज्येन नः सर्वे संतोषात्सूतनिर्वृ

तेन प्राग्नीध्रीयेंशकलया व्रतविद्यामि प्रात्मतत्त्वमनुपलभमानः १९ इति निशामयंत्या मेरुदेव्याः पति
मभिधायांतर्दधे भगवान् बर्हिषि तस्मिन्नेव विष्णुदत्त भगवान् परमर्षिभिः प्रसादितो नाभेः प्रियचिकीर्षया
तदवरोधायने मेरुदेव्यां धर्मान्दर्शयितुकामो वातरशनानां श्रमणानामृषीणामूर्ध्वमन्थिनां शुक्लया तन्वा
ववतार २० श्री इति भागवते पंचमस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ३ शुक उवाच अथ ह तमुत्पत्त्यैवाभिव्यज्य
मानभगवल्लक्षणं साम्योपशमवैराग्यैश्वर्यमहाविभूतिभिरनुदिनमेधमानानुभावं प्रकृतयः प्रजा ब्रा
ह्मणा देवताश्चावनितलसमवनायातितरां जगृधुः १ तस्य ह वा इत्थं वर्ष्मणा वरीयसा बृहच्छ्लोकेन चौ
जसा बलेन श्रिया यशसा वीर्यशौर्याभ्यां च पिता ऋषभ इतीदं नाम चकार २

तेः २ अभिव्यज्यमानानि भगवल्लक्षणानि पादतलादिषु वज्राङ्कुशादीनि यस्य महाविभूतिः सर्वसंपत्तिः साम्यादि
भिः समं वर्धमानः प्रभावः प्रकृतयो मात्यादयः जगृधुः अभिकांक्षितिस्म १ वर्ष्मणा देहेन तस्य विशेषणानि वरी
यसा श्रेष्ठतमेन बृहन्तः श्लोकाः पद्यानि कवीनां यस्मिन् तेन ओजस्तेजः वीर्यं प्रभावः शौर्यमुत्साहः एतैर्गुणैः श्रेष्ठ
त्वात् ऋषभः श्रेष्ठ इति नाम चकार २ ॥

तस्य वर्षे मंडले ३ अवरुध्य प्राप्य स्वैरं इच्छया गृहीतो नरलोकसमानधर्मो मनुष्याकारो येन तं अतएव मायया स्वपुत्रत्वेन विलसिता मतिर्यस्य ४ आपौरप्रकृति पौरान् प्रकृतीश्चाभिव्याप्य विदितोऽनुरागो यस्मिन् कथंभूतो नाभिः जनपदः जनाः पौरादयः पदं प्रमाणं यस्य सः आत्मजं धर्ममर्यादारक्षार्थमभिषिच्य ब्राह्मणानामनुसंधाने निधाय विशालायां बदरिकाश्रमे

तस्येंद्रः स्पर्धमानो भगवान् वर्षे न ववर्ष तदवधार्य भगवान् ऋषभदेवो योगेश्वरः प्रहस्यात्मयोगमायया स्ववर्षमजनाभं नामाभ्यवर्षत् ३ नाभिस्तु यथाभिलषितं सुप्रजस्त्वमवरुध्यातिप्रमोदभरविह्वलो गद्गदाक्षरया गिरा स्वैरं गृहीतनरलोकधर्मं भगवंतं पुराणपुरुषं मायाविलसितमतिर्वत्स तातेति सानुरागमुपलालयन् परां निर्वृतिमुपगतः ४ विदितानुरागमापौरप्रकृति जनपदो राजा नाभिरात्मजं समयसेतुरक्षायामभिषिच्य ब्राह्मणेषूपनिधाय सह मेरुदेव्या विशालायां प्रसन्ननिपुणेन तपसा समाधियोगेन नरनारायणाख्यं भगवंतं वासुदेवमुपासीनः कालेन तन्महिमानमवाप ५ यस्य ह पांडवेय श्लोकावुदाहरंति को नु तत्कर्म राजर्षेर्नाभेरन्वाचरेत् पुमान् अपत्यतामगाद्यस्य हरिः शुद्धेन कर्मणा ६ ब्रह्मण्योऽन्यः कुतो नाभेर्विप्रा मंगलपूजिताः यस्य बर्हिषि यज्ञेशं दर्शयामासुरोजसा ७ अथ ह भगवान् ऋषभदेवः स्ववर्षं कर्मक्षेत्रमनुमन्यमानः प्रदर्शितगुरुकुलवासो लब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातो गृहमेधिनां धर्माननुशिक्षमाणो जयंत्यामिंद्रदत्तायामुभयलक्षणं कर्म समाम्नायाम्नातमभियुंजन् आत्मजानामात्मसमानानां शतं जनयामास ८

प्रसन्नं प्रवानुद्वेगं एकं निपुणं च तीव्रं तेन उपासीनः सेवमानः कालेन तन्महिमानं जीवन्मुक्तिमवाप ५ नाभेः प्रसिद्धं कर्म श्रुत्वा तत्कोनुस्पर्धया नाचरेत् न कोपीत्यर्थः ६ मंगलैः दक्षिणाभिः पूजिताः संतः ओजसा मंत्रबलेन ७ अन्येषामनुग्रहाय प्रदर्शितो गुरुकुलवासो येन अनुशिक्षमाणः अनुशिक्षयन् उभयविधं श्रौतस्मार्तलक्षणं कर्म विधिं अभियुंजन् अनुतिष्ठन् च वंशाभावाय आत्मजानां शतं जनयामास ८ ॥

श्री: भा० पं० टी० १२

नैभरतमनुऋषभवर्त्तादयो नवपुत्रा नवतेः प्रधाना ज्येष्ठाः १० तदनन्तरं कविप्रमुखा नव भागवतधर्मप्रदर्शकाः वसुदेव
नारदयोः संवादो यस्मिन् उपरिष्टात् एकादशे ११ महाशालीना अतिविनीताः १२ केवलः शुद्धः विपरीतवत् अन्नोप्व
दवत्कर्माणि कुर्वन् न्ययमयत् नियमितवान् पाठांतरे नितरामरमयत् कर्मकरणेहेतुः अनुगतम् उत्सन्नधर्मस्वयमा

येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसीत् येनेदं वर्षं भारतमिति व्यपदिशन्ति ९ तमनु कुशावर्त
इलावर्तो ब्रह्मावर्तो मलयः केतुर्भद्रसेन इन्द्रस्पृक् विदर्भः कीकट इति नव नवति प्रधानाः १० कविर्हविरन्तरि
क्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्चमसः करभाजन इति भागवतधर्मदर्शना नव महाभागव
तास्तेषां सुचरितं भगवन्महिमोपबृंहितं वसुदेवनारदसंवादमुपशमायनमुपरिष्टाद्वर्णयिष्यामः ११ यवी
यांस एकाशीतिर्जायन्तेयाः पितुरादेशकरा महाशालीना महाश्रोत्रिया यज्ञशीलाः कर्मविशुद्धा ब्राह्मणा बभूवुः
१२ भगवानृषभसंज्ञ आत्मतन्त्रः स्वयं नित्यनिवृत्तानर्थपरम्परः केवलानन्दानुभव ईश्वर एव विपरीतवत् क
र्माण्यारभमाणः कालेनानुगतं धर्ममाचरणेनोपशिक्षयन्नतद्विदां सम उपशान्तो मैत्रः कारुणिको धर्मार्थयशः
प्रजानन्दामृतावरोधेन गृहेषु लोकं नियमयत् १३ यद्यच्छीर्षण्याचरितं तत्तदनुवर्तते लोकः १४ यद्यपि स्वविदितं सकलधर्मं ब्राह्मं गुह्यं ब्राह्मणैर्दर्शितमार्गेण
सामादिभिरुपायैर्जनतामनुशशास १५

चरणेनातद्विदामुपशिक्षयन् कथं धर्मादीनामवरोधेन संग्रहेणानंदो भोगस्तत्संमोदः १३ शीर्षण्यः श्रेष्ठः तेनाचा
रितं तत् १४ सकलो धर्मो यस्मिन् तत् ब्राह्मं गुह्यं वेदरहस्यं यद्यपि स्वेनैव विदितं तथापि ब्राह्मणान् पृष्ट्वैव करोतीत्यर्थः
१५ राम कृष्ण
राम

द्रव्यादिभिरुपचितैर्वेदविहितैर्यज्ञैर्विधिवत्तत्तद्वयोयोपोवनं स्तुवैव धर्ममाविश्चेदिति वचनात् विविधोद्देशाः नानादेवतोद्देशो यथोपदेशं यथाविधि १६ अन्यस्यात्मकाशादात्मनः कथंचिदपि किमपि कथंचनापि न वाञ्छति इच्छामुदये हष्टान्तः अविद्यमानं स्व पुष्पादिकमिव न चान्यदीयमवेक्षतेपीत्यर्थः भर्तरि ऋषभदेवे प्रतिक्षणमुल्लसितस्नेहोद्रेकं विनान्यन्न वाञ्छति १७ अ वहितमात्मनः मेयत्नचिन्तामपि प्रजानामनुशासनार्थमुपशिक्षयन्निति ह वक्ष्यमाणमुवाच १८ इति श्रीभावार्थदीपिका

द्रव्यदेशकालवयःश्रद्धर्त्विग्विविधोद्देशोपचितैः सर्वैरपि क्रतुभिर्यथोपदेशं शतकृत्व इयाज १६ भगवत ऋषभेण परिरक्ष्यमाण एतस्मिन्वर्षे न कश्चन पुरुषो वाञ्छत्यविद्यमानमिवात्मनोऽन्यस्मात्कथंचन किमपि कर्हिचिदवेक्षते भर्तर्यनुसवनं विजृम्भितस्नेहातिशयमन्तरेण १७ स क[illegible]दटमानो भगवानृषभो ब्रह्मावर्तगतो ब्रह्मर्षिप्रवरसभायां प्रजानां निशामयन्तीनामात्मजानवहितात्मनः प्रश्रयप्रणयभरसुयन्त्रितानप्युपशिक्षयन्निति होवाच १८ इति श्रीभागवते पंचमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ४ ऋषभ उवाच नायं देहो देहभाजां नृलोके कष्टान्कामानर्हते विड्भुजां ये तपो दिव्यं पुत्रका येन सत्त्वं शुद्ध्येद्यस्माद्ब्रह्मसौख्यमनन्तम् १ ॥

पंचमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ४ पंचमे मोक्षधर्मोपदेशैः प्रजानुशासनं उक्तं पारमहंस्यं चरतस्य देहत्यागादि तथा १ विड्भुजां श्वसूकरादीनामपि ये संति तान् कष्टान् दुःखदान् कामान् विषयान् नार्हति तेन यातनीयेन मनुष्यदेहेन भवति दिव्यं पुत्रका येन तपसा यस्मात् शुद्धात्सत्त्वादनन्तं ब्रह्मसौख्यं भवति १ ॥

श्रीः
भा॰ ५
टी॰
१३

मोक्षबंधयोर्निदानमाह महत्सेवामिति तमसः संसारस्य द्वारं योषितां ये संगिनस्ते महतां लक्षणमाह सार्धेन महा
न्त इति साधवः सदाचाराः २ मयि ईशे कृतं सौहृदमेव अर्थः पुरुषार्थो येषां वाशब्देनान्यनिरपेक्षत्वं सैवास्य लक्षणं वदर्शय
ति देहं बिभर्तीति देहंभरा विषयवार्तैव न यस्य विषया येषु तेषु जनेषु जायादियुक्तेषु च रातिर्मित्रं यथनं वा पाठो नेजाया
दियुक्तेषु यावदर्थाश्च यावत्यर्थमेव ये वार्था येषामिति मध्यमपदलोपी समासः देहनिर्वाहाधिकस्पृहाशून्या इत्यर्थः

महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्तेस्तमोद्वारं योषितां संगिसंगं महान्तस्ते समचित्ताः प्रशान्ता विमन्यवः सुहृदः
साधवो ये २ ये वा मयीशे कृतसौहृदार्था जनेषु देहंभरवार्तिकेषु गृहेषु जायात्मजरातिमत्सु न प्री
तियुक्ता यावदर्थाश्च लोके ३ नूनं प्रमत्तः कुरुते विकर्म यदिंद्रियप्रीतय आपृणो
ति न साधु मन्ये यत आत्मनोयमसन्नपि क्लेशद आस देहः ४ पराभवस्तावदबोधजातो यावन्न जिज्ञासत आ-
त्मतत्त्वं यावत्क्रियास्तावदिदं मनो वै कर्मात्मकं येन शरीरबंधः ५ ॥ ॐ नमो
भगवते वासुदेवा
य ॥

३ कामान्नार्हतीति यद्युक्तं तत्र उपपादयति नूनमिति यद्यदा इंद्रियप्रीतये आपृणोति व्याप्रियते तदा प्रमत्तः सन् विकर्म
पापं नूनं कुरुते यतो विकर्मणः प्राचीनाद्यं क्लेशदो देहो जातः तस्यैव पुनः करणं साधु न मन्ये ४ देहादेर्नश्वर
त्वात् क्रियानियमनर्थ इत्याशंक्याह पराभवो देहादिना स्वरूपाभिभवः अज्ञानकृतस्तावद्भवति तत्र हेतुः यावत्
क्रियाः स्युः तावदिदं मनो हि कर्मस्वभावमेव स्यात् येन कर्मात्मकेन मनसा ५

१३

उक्तमुपसंहरति एवं सर्वं कृतं कर्म कर्तृभूतं मनः कर्मभूतं वशं युङ्क्ते पुनः कर्मनिष्ठं करोतीति जीवन्मुक्तः कर्म व्याप्नोतीत्यर्थमाह अवि
द्यया आत्मनि उपधीयमाने आच्छाद्यमाने सति एवं मनः कर्तृ पुरुषं कर्मवशं प्रयुङ्क्ते ६ न केवलं देहयोगमात्रमनर्थो नरकेऽप्याह
यदा गुणानामिन्द्रियाणामीहां चेष्टाम् अयथा मिथ्या आत्मीया न भवतीति विपश्चित् विवेकी सन् न पश्यति न पश्यतीति यावत्
अयथा आत्मीयत्वेनेत्यर्थः ततस्तदा सहसा गतस्मृतिः स्वार्थप्रमत्तः सन् अज्ञः सन् मैथुनसुखप्रधानं गृहमाश्रमं तापा
न् विंदति ७ ननु यथा पश्वादयोः स्त्रिया मिथुनीभावस्य मोहत्वेऽनुभवतः कुतः तापाः अतः तत्राह पुंस इति प्रत्येकं तयोरेकैको

एवं मनः कर्मवशं प्रयुंक्ते अविद्ययात्मन्युपधीयमाने प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे न मुच्यते देहयोगेन तावत् ६
यदा न पश्यत्ययथा गुणेहां स्वार्थे प्रमत्तः सहसा विपश्चित् गतस्मृतिर्विंदति तत्र तापानासाद्य मैथुन्यमगार
मज्ञः ७ पुंसः स्त्रिया मिथुनीभावमेतं तयोर्मिथो हृदयग्रंथिमाहुः अतो गृहक्षेत्रसुताप्तवित्तैर्जनस्य मोहो
ऽयमहं ममेति ८ यदा मनोहृदयग्रंथिरस्य कर्मानुबद्धो दृढ आश्लथेत तदा जनः संपरिवर्ततेऽस्मान्मुक्तः परं
यात्यतिहाय हेतुम् ९ ॥ ॥

हृदयग्रंथिमेवाह एवं मिथः स्थूलं मनं हृदययोर्ग्रंथिरभेदं वदंतीत्यर्थः तत आह अत अस्मान्मिथुनीभावात् प्रत्येकं हृद
यग्रंथिरसौ वर्तनात् देहेंद्रियमात्रोऽहं ममेति मोहः अस्मात् गृहादिभिर्विषयभूतैर्महामोहो भवेदित्यर्थः ८ कदा तर्हि तस्य
स्य निवृत्तिरत आह यदा अस्य जनस्य कर्मभिरनुबद्धो दृढो मनोरूपो हृदयग्रंथिः शिथि
लो भवेत् तदा अस्मान्मिथुनीभावान्निवर्तते
ततश्च हेतुमहंकारं त्यक्त्वा मुक्तः सन् परं
पदं याति ९ ॥

श्री: भा. पं टी: १४

ह्येवमनिरूप्येवोक्तं तत्र पंचविंशतिसाधनान्याह चतुर्भिः ह्रेमेमय्यि गुरौ भक्तिः सेवा अनुवृत्तिःस्मरता विगतत्रस्यास
वैरलोकांतरेपिव्यमनानुवृत्तः स्वोनुसंधानेनइहानिवृत्त्याकामकर्मत्यागेन १० मदर्थैः कर्मभिःअहमेवदेवोयेषांतैः संगात्
ह्येषुना:देहगेहयोरात्मबुद्धेः अहंममेतिबुद्धे ११ अध्यात्मयोगेन अध्यात्मशास्त्राभ्यासेनसध्यक सम्यक्इतिसर्वत्रसेवं

ह्रेमेगुणोमय्यिभक्त्यानुवृत्त्या वित्तस्पृहाहेहृतिलिलयाव सर्वत्रज्ञेनोर्ध्वमनावमत्याजिज्ञासयानुपसेहानि
वृत्त्या १० मत्कर्मभिर्मत्कथयाचनित्यमहेवसंगाद्गुणकीर्तनान्मे निर्वैरसाम्योपशमेनवृयाजिज्ञासया
देहगेहात्मबुद्धेः ११ अध्यात्मयोगेनविविक्तसेवयाप्राणेंद्रियात्माभिजयेनसध्यक सच्छ्रद्धयाब्रह्मच
येणाचाश्वदसंप्रमादेनयमेनवाचां १२ सर्वत्रमद्भावविचक्षणेनज्ञानेनविज्ञानविराजितेन योगेनधृत्यु
द्यमसत्वयुक्तोलिंगंव्यपोहत्कुशलोहमाख्यं १३ कर्माशयंहृदयग्रंथिबंधमविद्ययासादितमप्रमत्तः
अनेनयोगेनयथोपदेशंसम्यग्व्यपोह्योपरमेतयोगा
त १४ ॥

थः अमंप्रमादेनकर्तव्यस्यापरित्यागेन १२ सर्वत्रमद्भावोमद्भावनातत्रविचक्षणेननिपुणेनविज्ञानविराजितेनअनु
भवपर्यंतेनज्ञानेनयोगेनसमाधिना धृत्युद्यमसत्वयुक्तः धैर्यप्रयत्नविवेकैः युक्तः सन् अहंकाराख्यमुपाधिंव्यपोह्य
त निरस्येत १३ ततः साधनादुपरमेदित्याह कर्माण्याशेरतेयस्मिन्
योगेनउपायेनयद्यपिसाधनोपरमः सिद्धएवतथापियावद्देह
पातेनदभ्यासंशंकावारणायाक्तम् १४ ॥ १४

१४

किं वा उत्तानपि नाशिष्यान्वा गुरुः नृपश्च प्रजा एवमनुशिक्षयेत् मल्लोकं यः कामयते यश्च मदनुग्रहरूप एवार्थो यस्य विमन्युः
शिष्टिलयाकरणे कोपशून्यः अतत्त्वज्ञान् नष्टमविद्वुषः श्रेयो बुद्ध्या कर्मसु मूढान् १५ न योजयेदित्यनेन द्वेषं पातयन्ति लो
कः स्वैर्विधिभिः नष्टदृष्टेर्हेतुः यदृतिनिकामं अतिशयेन कामो यस्य १६ तमीदृशं कुबुद्धिं दृष्ट्वा न वैद्यकः तं प्रवर्तयेत् न
कोऽपि उत्पथेन गच्छन्तमन्धं यथा नेनैव गच्छेति कः ब्रूयात् १७ समुपेतः संप्राप्तो मृत्युः संसारो येन तं ततो भक्तिमार्गोपदेशेन

पुत्रांश्च शिष्यांश्च नृपो गुरुर्वा मल्लोककामो मदनुग्रहार्थः इत्थं विमन्युरनुशिष्यादतज्ज्ञान्न योजयेत्कर्मसु
कर्ममूढान् १५ लोकः स्वयं श्रेयसि नष्टदृष्टिर्योऽर्थान्समीहेत निकामकामः अन्योन्यवैरः सुखलेशहे
तोरनन्तदुःखं च न वेद मूढः १६ यस्तं स्वयं तदभिज्ञो विपश्चिदविद्यायामन्तरे वर्तमानं दृष्ट्वा पुनस्तं सघृणः कु
बुद्धिं प्रयोजयेदुत्पथगं यथान्धं १७ गुरुर्न स स्यात्स्वजनो न स स्यात्पिता न स स्याज्जननी न सा स्यात् दैवं न
तत्स्यान्न पतिश्च स स्यान्न मोचयेद्यः समुपेतमृत्युं १८ इदं शरीरं मम दुर्विभाव्यं सत्त्वं हि मे हृदयं यत्र धर्मः पृष्ठे
कृतो मे यदधर्म आरादतो हि मामृषभं प्राहुरार्याः

॥ १९ ॥

यो न मोचयेत् स गुर्वादिर्न भवतीत्यर्थः यद्वा यस्तं मोचयितुं न शक्नुयात् अतस्तस्य गुर्वादि न स्यादिति निषेधः तत-
श्च पिता न स्यादिति उतोऽसन्तो यत्नो न कार्य इत्यर्थः दैवं देवता न स्यादिति इज्या न ग्राह्येत्यर्थः एवमन्यदपि द्रष्टव्यं १८ एवं मा-
न धर्मानुपदिश्य आत्मनश्च ऋषभत्वलक्षणधर्मोत्कर्षादि निरूपयते पांजन्मकथनपूर्वकं मा हृदाभ्यां इदं मन्त्रद्याकारं मम
दुर्विभाव्यमवितर्क्यं मदिच्छाविलसितं न तु कर्मप्राप्तो मनुष्य इत्यर्थः मे हृदयं तत्त्वं शुद्धं हृदयं यत्र धर्मः तान्शुद्धे-
सत्त्वमित्यर्थः अतः यस्मान्मया अधर्मो दूरादेव पृष्ठे कृतः उत्सृष्टः अत एव मामृषभं श्रेष्ठं प्राहुः १९

श्री॰ भा॰ पं॰ टी॰

भगवंतनस्तु हृदयेन सृष्टमन्नमयेन जाताः तस्मात्मत्संहितामहत्तमं मे सुनाभं मोदरं भजध्वं ननु त्वत्सुतत्वात् त्वं वयं भजनपुत्रश्चा त्वजाश्च पालयामेति वेदन्नत्राह तदेव मे शुश्रूषणं प्रजानां च पालनं भारतानुवृत्त्यैव सर्वं कृतं स्यादिति भावः २० इदानीं ब्राह्मणांश्च मे त्याज्यत्वाशयेन तेषां सर्वेभ्यः श्रैष्ठ्यमाह पंचभिः भूतेषु चेतनाचेतनेषु विरोहंतीति वीरुधः स्थावराः इत्युद्भेः प्रतिशयेनोत्तमाः तेभ्योपि ये सरीसृपाः सर्पंतीति जंगमाः तेषु उत्तमा इति सर्वं यानुषंगः तेष्वपि सबोधा निष्ठा स्थिति येषां पश्वादीनां तेकरादिभ्यः तेतः तेष्वपि मनुष्याः ततोपि प्रमथाः भूतप्रेतादयः ततोपि गंधर्वाः ततः सिद्धाः ततोन्ये विबुधानु-

तस्माद्भवंतो हृदयेन जाताः सर्वे महीयांसममुं सनाभं अक्लिष्टबुद्ध्या भरतं भजध्वं शुश्रूषणं तद्भरणं प्रजा नां २० भूतेषु वीरुद्भ्य उदुत्तमा ये सरीसृपास्तेषु सबोधनिष्ठाः ततो मनुष्याः प्रमथास्ततोपि गंधर्वसिद्धा विबुधानुगा ये २१ देवासुरेभ्यो मघवत्प्रधाना दक्षादयो ब्रह्मसुतास्तु तेषां भवः परः सोथ विरिंच- वीर्यः स मत्परोहं द्विजदेवदेवः २२ न ब्राह्मणैस्तुलये भूतमन्यत् पश्यामि विप्राः किमतः परं तु यस्मिन्नृ भिः प्रहुतं श्रद्धयाहमश्नामि कामं न तथाग्निहोत्रे २३

गाः किन्नरादयः २१ तेभ्योसुराः देवासुरेभ्यः संधिरार्षः देवाश्च मघवत्प्रधानाः देवेभ्यः इंद्रः श्रेष्ठ इत्यर्थः ततोपि ब्रह्मसुता दक्षादयः तेषां मध्ये भवः परः श्रेष्ठः सन्भवः विरिंचो वीर्यं शक्तिः कारणं यस्य सः विरिंचवीर्यः भवस्तज्जनक त्वाद्विरिंचः ततः परः इत्यर्थः स विरिंचो मत्परः अहं परो यस्य द्विजदेवा ब्राह्मणा एव देवाः पूज्या यस्य सोहं २२ ब्राह्म- णैरन्यद्भूतं न तुलये समं न पश्यामि अतो ब्राह्मणात्परं तु भूतं किं पश्यामि न किंचित् विप्रा इति न यत्सानो ब्राह्मणा नो स बोधनेन मम स्वैवाभावादपि कंऊन स्यामित्यर्थः तत्र हेतु नाहं सार्द्धं त्यो यस्मिन्नु ब्राह्मणे हृद्रूपा प्रकर्षेणाहुतमश्नादिकामेय

१५

मेतत्त्वंनिर्वेदाख्योयेनब्रह्मणोनइहलोकेभूतायचब्राह्मणोसमादयोह्यष्टगुणाःसंतिततःपरंकिंपश्यामीत्यन्वयः २४ नि
स्पृहत्वमाह मत्तोपियेषांनकिंचित्प्रार्थनीयमस्तितेषांमित्रवैराराज्यादिनाकिमुत्स्यात्नकिमपि २५ तदेवंब्राह्मणस्यैतन्
विधायेदानींसर्वभूतसम्मानंविधत्ते हेसुताःसर्वाणिजंगमानिस्थावराणि चभूतानिमयधिष्ठानतयावोडुष्माभिःसंभज

धृतातनूरुशतीमेपुराणीयेनेहसत्त्वंपरमंपवित्रं शमोदमःसत्यमनुग्रहश्चतपस्तितिक्षानुभवश्चयत्र २४
मत्तोप्यनन्तात्परतःपरस्मात्स्वर्गापवर्गाधिपतेर्नकिंचित् तेषांकिमुस्यादितरेणतेषामकिंचनानांमयिभ
क्तिभाजां २५ सर्वाणिमद्धिष्ण्यतयाभवद्भिश्चराणिभूतानिसुताध्रुवाणि संभावितव्यानिपदेपदेवोविवि
क्तदृग्भिस्तदुहार्हणंमे २६ मनोवचोदृक्करणेहितस्यसाक्षात्कृतंमेपरिबर्हणं
हि विनापुमान्येनमहाविमोहात्कृतान्तपाशान्नविमो
क्तुमीशेत् २८ ॥

नीयानिपदेपदेक्षणेक्षणेविविक्तारागमत्सरादिरहितादृष्टिर्येषांतैः तदेवममार्हणं २६ सर्वकर्मणां ईश्वरार्पणंवि
धत्ते मनोवचोदृष्टीनामन्येषांचकरणानामीहितस्यव्यापारस्यमेपरिबर्हणमाराधनमेवसाक्षात्कृतंफलंयेनपरिबर्हणे
नविनाकालपाशाद्विमोक्तुंनईशेत्नसमर्थोभवेत् २७ ॥

स्वतनय एवमनुशिष्टितानपि लोकाननुशासनार्थमनुशासस्व मुनीनां पारमहंस्यधर्ममुपशिक्षयन् भवनमभिषिच्य राज्ये स्व
भइत्यपदेशो नाम यस्य स भगवान् ब्रह्मावर्तात्प्रवव्राजेत्यन्वयः उर्वरितो विशिष्टः शरीरमात्रपरिग्रहो यस्य २८ अभि
भाष्यमाणोपि जनानां मध्ये जडान्धवद्वर्तमानः तूष्णीं बभूव स्ववधूतस्येव वेषो यस्य २९ नगरपुरादिषु पथे मार्गे मार्गे
प्रवनिचरापसदैर्दुर्जनैः तर्जनादिभिः परिभूयमानोपि तदविगणयन्नेवैकचर एकाकी पृथिवीं परिबभ्रामेत्यन्वयः त
त्रपुरं पत्तनं ग्रामा गृहे ह वेतन्याकरः खनिः खेटः कृषीवलग्रामः वाटः पुष्पादिवाटिका शिबिरं सेनावासस्थानं व्रजो।

शुक उवाच एवमनुशास्यात्मजान्स्वयमनुशिष्टानपि लोकानुशासनार्थं महानुभावः परमसुहृद्भ
गवानृषभापदेश उपशमशीलानामुपरतकर्मणां महामुनीनां भक्तिज्ञानलक्षणं पारमहंस्यधर्ममु
पशिक्षमाणः स्वतनयशतज्येष्ठं परमभागवतं भगवज्जनपरायणं भरतं धरणिपालनायाभिषिच्य स्वयं
भवन एवोर्वरितशरीरमात्रपरिग्रह उन्मत्त इव गगनपरिधानः प्रकीर्णकेशः आत्मन्यारोपिताहवनी
यो ब्रह्मावर्तात्प्रवव्राज २८ जडान्धमूकबधिरपिशाचोन्मादकवदवधूतवेषोभिभाष्यमाणोपि जना
नां गृहीतमौनव्रतः तूष्णीं बभूव २९ तत्र तत्र पुरग्रामाकरखेटवाटशिबिरव्रजघोषसार्थगिरिवना
श्रमादिषु सार्थस्वनुपथमवनिचरापसदैः परिभूमानो मक्षिकाभिरिव वनगजस्तर्जनताडनावमेहन
ष्ठीवनग्रावशकृद्रजः प्रक्षेपपूतिवातदुरुक्तैस्तदविगणयन्नेवासत्संस्थान एतस्मिन्देहोपलक्षणोसद्
क्षणे सदपदेश उभयानुभवस्वरूपेण स्वमहिमावस्थानेनासमारोपिताहंममाभिमानत्वादविखण्डितमनाः

गवां स्थानं घोषो गोपानां सार्थो यात्रिकजनसंघातः आश्रमा ऋषीणां तर्जनं भयजननं ताडनं प्रहारः मेहनं उपरि मूत्र॰
णं ष्ठीवनं श्लेष्मक्षेपः ग्रावा पाषाणः शकृद्रजः प्रक्षेपः पूतिवातो धोवायुः दुरुक्तं शापः एतैरगणने हेतुं ततः मक्षिका
भिरिवेति तत्रैव हेतुः असतीति मिथ्याभूते संस्थाने सन्निवेशो देहरूपे उपलक्षणे प्राकारो यस्य सदित्यपदेशमात्रं यस्य तस्मि
न्नभिमानवान् केन हेतुना उभयोः सदसतोरनुभावः तत्स्वरूपेण यत्स्वमहिम्नावस्थानं तेन अतएवाखण्डितं मनो यस्य

स वत्सग्रहगृहीत इवादृश्यत तत्र हेतुः पराक् पुरतो वलंबमानाश्च ते जटिलाश्च कपिलाश्च केशाः तेषां भूरिभारो यस्य स
अवधूतमनादृतं अत एव मलिनं निजशरीरं तेन कथंभूतोप्येवमदृश्यत अतिसुकुमाराणि करचरणोरःस्थलानि तथा
विपुला बाह्वंसगलवदनाद्यवयवाः तेषां विशिष्टो न्यासः संनिवेशो यस्य सः तथा प्रकृत्यैव सुंदरः स्वभावसिद्धो हासः तेन सु-
मुखो भवं सुखं यस्य तथा नवनलिनदलवदाचरतीति ये शिशिरतारे शीतापद्मारिकनीनिके ययोः अरुणे आयते नयने ताभ्यां रु-
चिरः तथा सदृशा अन्यूनाधिकाः सुभगाश्च कपोलकर्णकंठनासिका यस्य तथा विगूढस्मितेन यद्वदनं तस्य महोत्सवेन

अतिसुकुमारकरचरणोरःस्थलविपुलबाह्वंसगलवदनाद्यवयवविन्यासः प्रकृतिसुंदरस्वभावहाससुमु-
खो नवनलिनदलायमानशिशिरतारारुणायतनयनरुचिरः सदृशसुभगकपोलकर्णकंठनासो विगूढस्मि-
तवदनमहोत्सवेन पुरवनितानां मनसि कुसुमशरासनमुपदधानः परागवलंबमानकुटिलजटिलकपिश-
केशभूरिभारोवधूतमलिननिजशरीरेण गृहगृहीत इवादृश्यत ३१ यर्हि वाव स भगवान् लोकमिमं योगस्या-
द्धा प्रतीपमिवाचक्षाणस्तत्प्रतिक्रियाकर्म बीभत्सितमिति व्रतमाजगरमास्थितः शयान एवाश्नाति पिबति खा-
दत्यवमेहति हदति स्म चेष्टमान उच्चरित आदिग्धोद्दे-
शः ३२

विभ्रमेण पुरांगनानां मनसि कामं उद्दीपयन् एवंभूतोपि तथादृश्यतेत्यन्वयः ३१ यर्हि यदा लोकं जनं योगस्य प्रतिपन्त-
माचक्षाणः पश्यन्नभूत् तस्य प्रतिक्रियाकरणं च निंदितमित्याचक्षाणः तदा आजगरं व्रतमास्थितः सन् शयान एवाश्ना-
तीत्यन्वयः आजगरं व्रतं नाम एकत्रैव स्थित्वा शरीरस्य कर्मोपभोगः अवमेहति मूत्रयति हदति पुरीषमुत्सृजति उच्चरिते पु-
रीषे चेष्टमानो विलुठन् तेनैवादिग्धः आलिप्तः उद्देशो देहप्रदेशो यस्य सः ३२ ॥

श्री: भा·पं टी· १७

बीभत्साभियाशंक्याहतस्येतिपुरीषसुरभिणागंधेनसौगंध्यंयस्यसवायुः ३३ एवंगवादिचर्ययापानादिकरोतिस्मतदे वाह व्रजन्निस्यादि काकमृगगवामिवान्यदपिचरितंहरिर्यस्य ३४ नानायोगचर्याआचरतीतितयालोकयात्रापरिहारावा ययोगिभिरेवंपरिवर्तितव्यमितिप्रदर्शनायतयाकृतवानूवस्ततस्तभगवान् यतःअविरतःपरममहानूअनुभवोउनुदू शानतगणावेनोक्तोयआनंदःतदनुभवस्वरूपःकिंच वासुदेवेआत्मनोव्यवधानेनभेदेन नविद्यतेअन्येषामिवअंन

तस्यहयःपुरीषसुरभिसौगंध्यवायुःतंदेशंदशयोजनंसमंतात्सुरभिंचकार ३३ एवंगोमृगकाकचर्य यया व्रजंस्तिष्ठन्नासीनःशयानःकाकगोमृगचरितःपिबतिखादत्यवमेहतिस्म ३४ इतिनानायोगच- र्याचरणोभगवान्कैवल्यपतिःऋषभोविरतपरममहानंदानुभवआत्मनिसर्वेषांभूतानामात्मभूतेभ गवतिवासुदेवआत्मनोव्यवधानानंतरोदरभावेनसिद्धसमस्तार्थपरिपूर्णोयोगेश्वर्याणिवैहायसम नोजवान्तर्धानपरकायप्रवेशदूरग्रहणादीनियदृच्छयोपगतानिनांजसानृपहृदयेनाभ्यनंदत ३५ इतिभा गवतेपंचमस्कंधेऋषभदेवचरितेपंचमोध्यायः ५

रामधेयउदरस्यदेहोपाधेर्भावःतेनतुनित्यसिद्धोपाधित्वेनेत्यर्थः सतःएवसिद्धैःसमस्तैरर्थैःफलैःपरिपूर्णत्वाद्योगैः र्याणिनाभ्यनंदतवैहायसंखेचरत्वं मनोजवत्वंमनसइवदेहस्यवेगःदूरग्रहणंदूरदर्शनेहेनृपहृदयेनमनसा ३५ ई

तिश्रीभावार्थदीपिकायांपंचमस्कंधे

पंचमोध्यायः

॥ ५ ॥

दृष्टेऽलीकाभिमानस्यदेहस्यत्यागंक्रमाभिधा प्रदह्नेनदवाग्निं यः पश्यपन्नपिनपश्यति योगैश्वर्याणिनाभ्यनंदद्दिव्यक्तेतत्रपृच्छ
तिनेतिभगवतः हेभगवन् योगेनसमीरितस्त्रदीपितयस्त्वानेनेनप्रवभर्जितानिदग्धानिकर्मबीजानिरागादीनियैः तेषां
यदृच्छयाप्राप्तान्यणिमादीनियोगैश्वर्याणिपुनःक्लेशादानिभवितुंनार्हंति अतःकिमितिनाभ्यनंदतेत्यर्थः १ अंगीकृत्यपरिहरति
सत्यमिति एकेबुद्धिमंतोऽनवस्थानस्यचलस्यमनसोविश्वासंगच्छंतेनसम्यक्त्राभवंति शठःकिरातोयथास्तेषामपिमृगेषुश

राजोवाच ननुनेभगवन्नात्मारामाणांयोगसमीरितज्ञानावभर्जितकर्मबीजानामैश्वर्याणि पुनःक्लेशदानिभ
वितुमर्हंतियदृच्छोपगतानि १ ऋषिरुवाच सत्यमुक्तंकिंत्विहवाएकेनमनसोऽद्धाविस्रंभमनवस्थानस्यश
ठकिरातइवसंगच्छंते २ तथाचोक्तं नकुर्यात्कर्हिचित्सख्यंमनसिह्यनवस्थिते यद्विस्रंभाच्चिराच्चीर्णंचस्कं
दतमपश्वरं ३

ठकिरातेयथामृगाअतिसंगम्यंतेवा पाठांतरेशठोवंचकः किरातोवणिक्व्यवहर्तारियथाअस्मिनाव्यवहर्तीविश्वासं
नयान्तीत्यर्थः पादिकोदोषोवर्जनीयः इत्युपदेष्टुंनाभ्यनंदत् इतिभावः २ यद्विस्रंभात्यद्विश्वासात् विराच्चीर्णंचिर
कालसंचितंतपः चस्कंदअस्रावयेषुवंविप्रोमोहनीरूपदर्शनेनयच्चाईश्वराणामसमर्थानामपिसोभरिप्रभृतीनांतपः
३ ॐश्रीगणेशायनमः ॥

श्री: भा॰पं॰ टी॰ अ॰६ ८

तत्रहेतुः नित्यमिति कृतविश्वासोयोयोगीतदीयंमनःकामस्यतमनुयेरयस्तेषांचच्छिद्रंअवकाशंददाति यथाकृतवि
श्वासस्यपत्युःपुंश्चलीजायाजाराणामवकाशंदत्वापतिंघातयतितथामनोपिकामादिभिर्योगिनंघातयतीत्यर्थः ४
अरीन्कथयन्नुपसंहरति कामइति यन्मूलः यन्निमित्तोभवतितन्मनःकोनुबुधःस्वीकुर्यात्स्वाधीनमितिमन्येत ५
प्रासंगिकंसमाप्यप्रस्तुतमाह अथेति अखिलानांलोकपालानांललामोमंडनभूतोपिउपरताबाधितानुवृत्तिर्यस्मा

नित्यंददातिकामस्यच्छिद्रंतमनुयेरयः योगिनःकृतमैत्रस्यपत्युर्जायेवपुंश्चली ४ कामोमन्युर्मदोलो
भःशोकमोहभयादयः कर्मबंधश्चयन्मूलःस्वीकुर्यात्कोनुतद्बुधः ५ अथैवमखिललोकपालल
लामोपिविलक्षणैर्जडवदवधूतवेषभाषाचरितैरविलक्षितभगवत्प्रभावोयोगिनांसांपरायविधिमनुशिक्ष
यन्स्वकलेवरंजिहासुरात्मन्यात्मानमसंव्यवहितमनर्थांतरभावेनान्वीक्षमाणउपरतानुवृत्तिरुपरराम
६ तस्यहवाएवमुक्तलिंगस्यभगमायावासनया देहइमांजगतीमभीमानाभासेनसंक्रममाणः ७

त्सउपरतस्तमदेहाभिमानेनजडैर्विलक्षणैरनेकप्रकारैरवधूतवेषादिभिःनविलक्षितोभगवत्प्रभावोयस्मिन् सांपराय
विधिंदेहत्यागप्रकारं आधाराधेयभावव्यावृत्त्यर्थमाह अनर्थांतरभावेन अभेदेनउपासनाव्यावृत्त्यर्थमाह असंव्यव
हितं ६ मनसास्वयंसंक्रमणाभिमानेकेनापिसंस्कारेणदेहः शवलतियथाकुलालचक्रंसोयमभिमानाभासःतेनसत्वजी
वन्मुक्तानांमविद्यावासनयाभवतीतिविशेषमाह योगमायावासनयेति ७ ॐनमोभगवतेसच्चिदानंदरूपायवसु
देवात्मजायवासुदेवायनमः

कोंकादीन्देशान्गतः सन्कयापिवासनयाश्मास्येकृतअश्मकवलोयेनअसंवीतोनग्नः ८ समीरवेगेनविधूतानांवेणू
नांसंकर्षणेनजातउग्रोदवानलः आलिलेहानःसर्वतोग्रसन् ९ अवधूतवेषेणऋषभदेवः तत्रगतइत्येतस्यस्वका
माह यस्यकिलाश्रमानीतंतद्देशवासिभ्यउपाकर्ण्यअर्हन्नितिनामयस्यसराजास्वयंत्रउपशिक्ष्यशिक्षितानाकुपथआश्रमो
पाखंडवनन्निजमनीषयासंप्रवर्तयिष्यतइत्यन्वयः तत्रहेतुः कलावित्यादिभवितव्यतयाप्राणिनांपूर्वसंचितपापफलेन

कोंकवेंककुटकान्दक्षिणकर्णाटकान्देशान्यदृच्छयोपगतः कुटकाचलोपवनआस्येकृताश्मकवलउन्मा
दइवमुक्तमूर्धजोसंवीतएवविचचार ८ अथसमीरवेगविधूतवेणुविकर्षणजातोग्रदावानलस्तद्वनमाले
लिहानःसहतेनददाह ९ यस्यकिलानुचरितमुपाकर्ण्यकोंकवेंककुटकानांराजार्हन्नामोपशिक्ष्यक
लावधर्मउत्कृष्यमाणेभवितव्येनविमोहितः स्वधर्मपथमकुतोभयमपहायकुपथपाखंडमसमंज
सनिजमनीषयामंदःप्रवर्तयिष्यते १० येनहवावकलौमनुजापशदादेवमायामोहिताः स्वविधिनि
योगशौचचारित्रविहीनाः देवहेलनान्यव्रतानिनिजनिजेच्छयागृह्णानाअस्नानानाचमनाशौचकेश
लुंचनादीनिकलिनाधर्मबहुलेनोपहतधियोब्रह्मब्राह्मणय
ज्ञपुरुषलोकविदूषकाः प्रायेणभविष्यंति ११

१० येनप्रवर्तकेनमनुजेषुअपशदानिकृष्टाः स्वविधिनानियोगोयस्मिन् शौचचारित्रेणविहीना देवावज्ञारूपाण्यस्ना
नादीनिऊर्ध्वानिगृह्णानावेदादीनांविदूषकाभविष्यंति ११ ॐनमोभगवतेवासुदेवायसंकर्षणायप्रद्युम्नायअनि
रुद्धायसत्यायपुरुषायअच्युतायमाधवायगो
विंदायमहतेनारायणाय

श्री: भा-५ टी- १४

तत्फलं बोधं नमः प्राप्स्यंतीत्याह तेचेति अर्वाक्तनया अवेदमूलया निजलोकयात्रया स्वच्छाकृतप्रवृत्त्या आश्वस्ताः
कृतविश्वासाः १२ ननु नहि अनर्थकारी किमर्थोयमृषभावतारः तत्राह अयमिति रजोव्याप्तानां जनानां मोक्षमार्गोप
शिक्षणार्थः तस्य कैवल्योपशिक्षणस्यानुरूपान् १३ अधिकंपुण्यंयस्मिन्एतद्भारतंवर्षं ऋषभाद्यवतारयुक्तानिकर्माणि
१४ प्रियव्रतस्यवंशःअवदातःशुद्धःयत्रवंशेयद्यस्मात् अकर्ममोक्षस्तस्यहेतुंधर्मंचचार १५ अपरःकोन्वयोगीअस्य

तेचह्यर्वाक्तनयानिजलोकयात्रयांधपरंपरयाश्वस्तास्तमस्यंधेस्वयमेवप्रपतिष्यंति १२ अयमवतारोर
जसोपप्लुतकैवल्योपशिक्षणार्थः तस्यानुगुणान्श्लोकान्गायंति १३ अहोभुवःसप्तसमुद्रवत्याद्वीपेषुव
र्षेष्वधिपुण्यमेतत् गायंतियत्रत्यजनामुरारेःकर्माणिभद्राण्यवतारवंति १४ अहोनुवंशोयशसाव-
दातःप्रैयव्रतोयत्रपुमान्पुराणः कृतावतारःपुरुषःसआद्यःचचारधर्मंयदकर्महेतुं १५ कोन्वस्यकाष्ठा
मपरोनुगच्छेन्मनोरथेनाप्यभवस्ययोगी योयोगमायाःस्पृहयत्युदस्ताह्यसत्तयायेनकृतप्रयत्नाः १६
इतिहस्मसकलवेदलोकदेवब्राह्मणापरममहामंगलायनमिदमनुश्रद्धयोपचितयानुशृणोतिवावहि
तोभगवतितस्मिन्वासुदेवएकांततोभक्तिर
नयोरपिसमनुवर्त्तते ६ ॥

काष्ठांस्थितिमप्यनुगच्छेत् योयोगीयेनऋषभेणअसत्तयाअवस्तुत्वेनउदस्तानिरस्तायोगमायाःसिद्धीर्वांछंतिकथंभू-
ताःकृताःप्रयत्नायाभ्यस्तदर्थंप्रयत्नंवकरोतीत्यर्थः यद्वाकथंभूताःउदस्ताःकृतप्रयत्नाःसेवितुमुद्यताअपीत्यर्थः
१६ विशुद्धचरितमेतत्ईरितंकथितंतत् समस्तदुश्चरितंअभिहरतीतितथा परममहामंगलानामयनंच अवहितःस
न् अनयोरपिश्रोतृश्रावयित्रोर्विशेषेणभक्तिःसम्य
गनुवृत्ताभवतीत्यर्थः ६ ॥

भक्तेः परमपुरुषार्थत्वमाह यस्यामिति भक्त्यामेवानन्तयोगादिभिः अनुसवनं विरतमात्मानं स्नापयन्तः स्वयमासादितमपार्थि
तं भगवानात्यन्तिकमपवर्गमपि नाद्रियन्ते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्ताः सर्वपुरुषार्था यैस्ते १८ ननु भ
गवतो निखिलभक्तदर्शनात्तोषात् स्वयं तद्दुर्लभत्वादियमनिस्तारिणी वस्त्राशंक्याह हे राजन् भवतो पाण्डवानां यदूनां
चपतिः पालकः गुरुः उपदेष्टा दैवं उपास्यः प्रियः सुहृत् कुलस्य पतिर्नियन्ता किं बहुना क्वचित् दासोऽपि इत्यादि

यस्यामेव कवय आत्मानमविरतं विविधवृजिनसंसारपरितापोपतप्यमानमनुसवनं स्नापयन्तस्तयैव प
रया निर्वृत्त्या ह्यपवर्गमात्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाद्रियन्ते भगवदीयत्वेनैव प
रिसमाप्तसर्वार्थाः १८ राजन्पतिर्गुरुरलं भवतां यदूनां दैवं प्रियः कुलपतिः क्व च किंकरो वो अस्त्वेवम
भगवान्भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगम् १९ नित्यानुभूतनिजलाभनिवृत्ततृ
ष्णः श्रेयस्यतद्रचनया चिरसुप्तबुद्धेः लोकस्य यः करुणयाभयमात्मलोकमाख्यान्नमो भगवते ऋष

भाय तस्मै २० इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे
षष्ठोऽध्यायः ६

भुवः पाण्डवानां किं करोऽपि तानाववती अस्तु नामैवं तथापि येषां नित्यं भजतामपि मुक्तिं ददाति न तु कदाचिदपि स
प्रेमभक्तियोगं १९ वर्णितमृषभावतारं नमस्करोति नित्येति नित्यमनुभूयमानो निजरूपस्वरूपलाभः तेनैव निवृत्ता तृष्णा यस्य
सः अतद्रचनया देहाद्यर्थमनोरथेन श्रेयसि विषये चिरं सुप्ता बुद्धिर्यस्य तस्य जनस्य करुणया निर्भयमात्मस्वरूप
माख्यातवान् तस्मै नमः २० इति श्रीभावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ६ ओं नमो भगवते वा
सुदेवाय ६ ॥

श्री:
भा० पं०
टी०
४०

अध्यायानां त्रये तीर्णे वृषभाख्यानमीरितं पञ्चभिर्भरताख्यानमतः प्रस्तूयते स्फुटं १ सप्तमे भरतो राज्ये विरज्य स्वेत हरिं
यजन् प्रारब्धकर्मनिर्वाणे हरिक्षेत्रे भजन् हरिं २ संचिंतितः संकल्पेनैव राज्यादौ नियुक्तः १ आत्मनोनुरूपान् भूता
दिरहंकारो यद्वद्भूतसूक्ष्माणि निर्ममे तद्वद्दोषहीनतः २ भारतमिति स्वनाम्ना व्यापकत्वेन धर्माद्यतिशयः सूचितः ३

श्रीशुक उवाच ॥ भरतस्तु महाभागवतो यदा भगवतावनितलपरिपालनाय संचिंतितः तदनुशासनपरः
पंचजनीं विश्वरूपदुहितरमुपयेमे १ तस्यामु ह वा आत्मजान् कार्त्स्न्येनानुरूपानात्मनः पंच जनयामा
स भूतादिरिव भूतसूक्ष्माणि २ सुमतिं राष्ट्रभृतं सुदर्शनमावरणं धूम्रकेतुमिति अजनाभं नामैतद्वर्ष
भारतमिति यत आरभ्य व्यपदिशंति ३ स बहुविन्महीपतिः पितृपितामहवदुरुवत्सलतया स्वे स्वे कर्म
णि वर्तमानाः प्रजाः स्वधर्ममनुवर्तमानः पर्यपालयत ४ ईजे च भगवंतं यज्ञक्रतुरूपं क्रतुभिरुच्चावचैः
श्रद्धयाहृताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमानां प्रकृतिविकृतिभिरनुसवनं चातुर्होत्रविधिना ५

बहुवित्सर्ववित् ४ यज्ञाः पशुरूपाः क्रतवः सरूपाः तद्रूपं उच्चावचैर्महद्भिरल्पैश्च क्रतुभिः श्रद्धयाईजे वितानेष्वाहृता आ
हृताः स्वाधिकारेणात्मना कृता ये अग्निहोत्रादयः तेषां प्रकृतिभिः अग्निहोत्रादयो द्विविधाः सकलांगयुक्ताः प्रकृतयः
विकलांगा विकृतयः इति ते द्विविधैरपि दृष्टवानित्यर्थः अनुसवनमित्यंते चातुर्होत्रविधिना इत्यस्यांते वा गायन्
५ राम हस

किंच संप्रवरः संप्रवर्तमानेषु नानायागेषु विरविताना अनुष्ठिताः अंगक्रिया येषां तेषु पदार्थे तत्तद्वामदेवपदभाव
मानः किंतु यत् संयजमानो यज्ञभाजो ये देवाः स्वर्यादयः तान् पुरुषस्य वामदेवस्य अवयवेषु वक्त्रादिषु अभ्य
ध्यायत् न तु शब्दोक्तेनेत्यन्वयः अपूर्वं पत्नीहृदयं मीमांसकानां तदानीमेव सद्यन्तु नान्यत्र फलमेवाशंक्यं कालां
तरफलोत्पादिका कर्मशक्तिर्वेति तदुक्तं यागादेव फलं तद्धि शक्तिद्वारेण सिध्यति सूक्ष्मशक्त्यात्मकं वापि
फलमेवोपजायते इति तदेवाह क्रियाफले धर्मोत्थमिति च तत्र यद्यपि देवताः कर्मप्रधानमिति मन्यन्ते तर्हि कर्त
निष्ठमपूर्वं स्यात् तदुक्तं कर्मभ्यः प्रागयोग्यस्य कर्मणः पुरुषस्य वा योग्यता शास्त्रगम्या या परा सापूर्वमिष्यत
इति अथ देवताप्रधानं कर्म तद्देवताराधनार्थं तदा देवताप्रसादरूपत्वात् अपूर्वस्य देवताश्रयत्वमेव युक्तमि

संप्रवरः समनायागेषु विरचितानां क्रियेषु पूर्वं यत्नं क्रियाफले धर्मोत्थं परे ब्रह्मण्य यज्ञपुरुषे सर्व
देवतालिंगानां मंत्राणां अर्थनियामकतया साक्षात्कर्तरि परदेवतायां भगवति वामदेवरूपभा
वयमानः अन्येषु लक्षणं तितिक्षया च हविष्मद्भिः ऋत्विग्भिः संयजमानो यज्ञभाजो देवाः
तान् पुरुषावयवेष्वभ्यध्यायत् ६ ॥

तत्राप्यपूर्वस्यैव श्रीरामाश्रयत्वं उक्तं यो वामदेवाश्रयं अपूर्वं भावयति उच्यते यदि कर्तृनिष्ठमपूर्वं तर्हि वाम
देवस्यान्तर्यामित्वेन प्रवर्तकत्वेन मुख्यकर्तृत्वात् तदाश्रयमेवापूर्वं न तु तत्प्रयोज्ययजमानाश्रयं यशस्त्वफले
प्रयोक्तृरीतिन्यायात् अन्यथा सूत्रितमपूर्वमाश्रयत्वप्रसंगात् तदेवाह साक्षात्कर्तरीति देवताश्रयत्वे
पि वामदेवाश्रयत्वमेवेत्याह परदेवतायामिति परदेवतात्वे हेतुः सर्वदेवतालिंगानां तत्तद्देवताप्रकाश
कानां मंत्राणां ये अर्था इंद्रादिदेवतास्तेषां नियामकतया तस्यैव प्रसादनीयत्वं फलदातृत्वात् युक्तमेवापूर्वाश्र
यत्वमित्यर्थः एवं भावनमेवाह अन्नेनेति श्रण्य कौशलेन तन्मृदिताः दीर्णाः कषायाः संगादयो यस्य अध्यर्थेभि.
तितिक्षुत्वेनेनानाकर्माभिप्रायेण ६

श्री॰
भा॰ पं॰
टी॰
२१

एवंभूतकर्मविशुद्ध्याविशुद्धसत्त्वस्य भक्तिरजायतेत्यन्वयः क्व अंतर्हृदयेयमाकाशः स एव शरीरमभिव्यक्तिस्था
नं यस्य तस्मिन्ब्रह्मणि कीदृशे महापुरुषस्योपलक्षणं आकारो यस्य तस्मिन् किंच श्रीवत्सादिभिरुपलक्षि
ते निजपुरुषाणां नारदादीनां हृदि लिखितवत् निश्चलतया स्थिते न केवलं पुरुषरूपेण आत्मनि स्वमनसि
विरोचमाने कीदृशी भक्तिः अत्यंतातिशयेनेधमानो रयो---वेगो यस्याः ७ एवमनुष्ठ्यवर्षाणामयुतानि

एवंकर्मविशुद्ध्याविशुद्धसत्त्वस्यांतर्हृदयाकाशशरीरे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवे महापुरुषरूपो
पलक्षणे श्रीवत्सकौस्तुभवनमालारिदरगदादिभिरुपलक्षिते निजपुरुषहृल्लिखितेनात्मनि पुरुष-
रूपेण विरोचमान उच्चैस्तरां भक्तिरनुदिनमेधमानरयाजायत ७ एवं वर्षायुतसहस्रपर्यंताव
सितकर्मनिर्वाणावसरोधिभुज्यमानं स्वतनयेभ्यो रिक्थं पितृपैतामहं यथादायं विभज्य स्वयं स
कलसंपन्निकेतात्स्वनिकेतात्पुलहाश्रमं प्रवव्राज ८ यत्र ह वाव भ
गवान्हरिरद्यापि तत्रत्यानां निजजनानां वात्सल्ये
न संनिधाप्यत इच्छारूपेण ९ यत्राश्रमपदा
न्युभयतो नाभिभिर्दृषच्चक्रैश्चक्रनदी ना
म सरित्प्रवरा सर्वतः पवित्रीकरोति १०

तेषां सहस्रं तत्पर्यंतकालेवसितो निश्चलः कर्मनिर्वाणावसरः राज्यभोगादृष्टसमाप्तिसमयो येन सः अधि
कृत्य भुज्यमाने रिक्थं धनं यथाविभागो विभज्य सकलसंपन्निकेतान् स्वाश्रयात् स्वगृहात् पुलहाश्रमं हरिक्षे
त्रं प्रवव्राज ८ यत्र तत्रे विद्याधरकुंडे वात्सल्यकर्तृत्वेन संनिहितः क्रियते भक्तानामपेक्षितेन रूपेण संनिहितो
भवतीत्यर्थः ९ आश्रमस्थानानि उभयत उपर्यधश्च नाभिर्येषां तैः दृषच्चक्रैः शिलामध्यगतैश्चक्रैः चक्रनदी
गंडकी सरिदिनां श्रेष्ठा पवित्रीकरोति १० ॥

एकलः एकः आराधनं समीहमानः कुर्वाणः विविक्तः शुद्धः उपरतउपरतो विषयाभिलाषो यस्य उपभृतः
संवृद्धः उपशमो यस्य ॥ प्रवर्द्धमानानुरागस्य भरेणातिशयेन द्रवीभूतेन हृदयेन तस्मिन् शैथिल्यमनुद्यमो यस्य आ-
त्मनि देहे उद्भिद्यमानं रोमपुलककुलं रोमाञ्चवृन्दं यस्य ककारः समासान्तः औत्कण्ठ्यात्प्रवृत्तेन प्रणयबाष्पेण निरु-

तस्मिन्वाव किल स एकलः पुलहाश्रमोपवने विविधकुसुमकिसलयतुलसिकांबुभिः कंदमूल
फलोपहारैः च समीहमानो भगवत आराधनं विविक्त उपरतविषयाभिलाष उपभृतोपशमः परां नि
र्वृतिमवाप ॥ ११ तयेत्थमविरतपुरुषपरिचर्यया भगवति प्रवर्द्धमानानुरागभरद्रुतहृदयशैथिल्यः
प्रहर्षवेगेनात्मन्युद्भिद्यमानरोमपुलककुलक औत्कण्ठ्यप्रवृत्तप्रणयबाष्पनिरुद्धावलोकनयन ए
वं निजरमणारुणचरणारविंदानुध्यानपरिचितभक्तियोगेन परिप्लुतपरमाह्लादगंभीरहृदयह्रदा
वगाढधिषणः तामपि क्रियमाणां भ
गवत्सपर्यां न सस्मार १२

द्धावलोको ययोः ते नयने यस्य सः एवं वर्तमानस्तामपि भगवत्सपर्यां न सस्मारेत्यन्वयः तदेवाह निजरमण
स्य स्वप्रीतिदातुर्यैः अरुणे चरणारविंदे तयोरनुध्यानेन परिचितः संवृद्धो भक्तियोगः तेन परिप्लुतः सर्वतो व्या
प्तः परमश्चासावाह्लादः परमानंदो यस्मिन् गंभीरहृदयह्रदे तस्मिन्नवगाढानि मग्ना धिषणा यस्य १२

श्रीः
भा·पं
टी·
७

धृतानिभगवद्व्रतानियेनसभगवंतंसूर्यमंडलेभ्युपतिष्ठन्नेतदुहोवाचेत्यन्वयः कीदृशः प्रत्यग्रहरिणाजि
जिनमैणेयंतदेववासः तत्त्रसवनाभिषेकेनार्द्राः कपिशाश्चयाः कुटिलाजटास्तासांकलापेनचविरोचमानः
सूर्यप्रकाशाकृपारूढाहिरण्मयंध्येयः सदासवितृमंडलमध्यवर्तीन्यादिनोक्ते उज्जिहानेउद्गच्छतिसति सका
शेनपाठेसमंतात्सचाध्यवसायस्त्वमपव १२ परोरजः रजसः प्रकृतेः परंशुद्धसत्वात्मकंसवितुर्देवस्यसूर्यस्यभर्गः

इत्थंधृतभगवद्व्रतऐणेयाजिनवाससानुसवनाभिषेकार्द्रकपिशकुटिलजटाकलापेनचविरोचमा
नः सूर्यर्चाभगवंतंहिरण्मयंपुरुषमुज्जिहानेसूर्यमंडलेभ्युपतिष्ठन्नेतदुहोवाच १३ परोरजःसवि
तुर्जातवेदोदेवस्यभर्गोमनसेदंजजान सुरेतसादः पुनराविश्यचष्टेहंसंगृध्राणंनृषद्रिंगिरामिमः
१४ इतिभागवतेपंचमस्कंधेसप्तमोध्यायः ७

सत्वरूपंभर्तेतेजः जातवेदोयेनकर्मफलंयस्मात्तत्कर्मफलप्रदमित्यर्थः सत्वद्धेन यन्मनसैवेदंविश्वंजजानसस
र्जे पुनश्चसुरेतः सदः सृष्टंविश्वंसुरेतर्यामिरूपेणप्रविश्यगृध्राणंकोलतेहंसंजीवंसुरेतसाविश्वस्याविचष्टेपश्यतिपालयतीत्यर्थः नृषुसीदतिउपाधितयातिष्ठतीतिनृषद्बुद्धिः तस्याविरिंगिरिंगणंगतिं रातीतिनृषद्रिंगिरातीति
नृषद्रिंगिरं वाक्येदसीत्यमिदृर्वरूपताभावः ततु गमः इमः शरणंव्रजामः १४ इतिश्रीभावार्थदीपिकायां
पंचमस्कंधेसप्तमोध्यायः ७

मुहूर्तमेवजंतोर्विघ्नस्तस्यकर्मान्तरायतः एणशावप्रसक्त्याज्ञानमेणमीयंते कृपयापिकृतःसंगःपतनायैव
वयोगिनः इतिप्रदर्शयन्नाह भरतस्यैणपोषणं नैयमिकंनित्यंनैमित्तिकंच विधियातेऽवश्यकमर्थशास्त्रेकृत
मर्गोदिकंचमभिषेकादिकंयेनब्रह्माक्षरंप्रणवंजपन् उदकांतेनद्यास्तीरेजलाशयाभ्यासेनद्याःसमीपे
पीयमानेअत्यंतंपीयमानेसतितावदेवानंतरमेवअविदूरेणसन्निधौमृगपतेःसिंहस्यउन्नादोमहाशब्द

शुकोवाच एकदातुमहानद्यांकृताभिषेकनैयमिकावश्यकोब्रह्माक्षरमभिगृणानोमुहूर्तत्रय
मुदकांतउपविवेश तत्रतदाराजन्हरिणीपिपासयाजलाशयाभ्याशमेकैवोपजगाम तयापे
पीयमानउदकेतावदेवाविदूरेणनदतोमृगपतेरुन्नादोलोकभयंकरउदपतत् १ तमुपश्रुत्य
सामृगवधूःप्रकृतिविक्लवाचकितनिरीक्षणासुतरामपिहरिभयाभिनिवेशव्यग्रहृदयापारि
प्लवदृष्टिरगततृषाभयात् सहसैवोच्चक्राम २ तस्याउत्पतंत्याअंतर्वत्न्याउरुभयावगलितो
योनिर्निर्गतोगर्भः स्रोतसिनिपपात तत्प्रसवोत्सर्पणभयखेदातुरास्वगणेनवियुज्यमानाक
स्यांचिद्दर्यांकृष्णसारसतीनिपपातअथचममार ३ ॥

उन्नतः १ प्रकृत्यास्वभावतएवविक्लवाव्याकुलामृगतत्तंहरिभयस्याभिनिवेशेनव्यग्रंव्याकुलंहृदयंयस्याः
पारिप्लवदृष्टिःपरिभ्रांतनेत्राअगतानगतापानात्तृड्यस्याःउच्चक्रामनदीमुल्लंघितवती २ अंतर्वत्न्यागर्भिण्याउरु
भयेनस्थानाद्विगलितोयोनेर्निर्गतःसन् स्रोतसिप्रवाहेनिपतितः तत्प्रसवोगर्भपातः उत्सर्पणंउल्लंघ
नंभयंचएतैःखेदेनातरापीडितानादर्यांगिरिगुहायांकृष्णसारावधूःपपातअथानंतरंमृताच ३ ॥

श्री:
भा. पं.
टी.
११

एणकुणकं हरिणबालकं स्वयूथविहीनं बंधुभिः त्यक्तं इति पदैः कृपणत्वादिहेतुभिर्यानुकंपा तया आश्रमपदं ४
कृतो निजः स्वीय इत्यभिमानो येन पोषणं तृणादिना पालनं वृकादिभ्यो रक्षणं प्रीणनं कंडूयनादिना लालनं
चुंबना पश्चैर्यदनुध्यानं ममासक्तिस्तेन आत्मनो नियमाः स्नानादयः यमाश्च अहिंसादयः तत्सहिता ईश्वरप-
रिचर्यादयश्च प्रत्यहमेकैकशो विमुच्यमानाः संतः कतिपयेनाहर्गणेन सर्वे उत्सन्ना बभूवुः ५ आसक्तिं

तं त्वेणकुणकं कृपणं स्रोतसानूह्यमानमभिवीक्ष्यापविद्धं बंधुरिवानुकंपया राजर्षिर्भरत आदा-
य मृतमातरमित्याश्रमपदमनयत् ४ तस्य ह वा एणकुणके उच्चैरेतस्मिन् कृतनिजाभिमानस्या-
हरहस्तत्पोषणपालनलालनप्रीणनानुध्यानेनात्मनियमाः सहयमाः पुरुषपरिचर्यादय ए-
कैकशः कतिपयेनाहर्गणेन वियुज्यमानाः किल सर्व एवोदवसन् ५ अहो बतायं हरिणकुण-
कः कृपण ईश्वररथचरणपरिभ्रमणरयेण स्वगणसुहृद्बंधुभ्यः परिवर्जितः शरणं च मोपसा-
दितो मामेव मातापितरौ भ्रातृज्ञातीन्यौथिकांश्चैवोपेयाय नान्यं कंचन वेद मय्यतिविस्रब्धश्चा-
त एव मया मत्परायणस्य पोषणपालनप्रीणनलालनमनसूयुनानुष्ठेयं शरण्योपेक्षादोषविदु-
षा ६ नूनं ह्यार्याः साधव उपशमशीलाः कृपणसुहृद एवंविधार्थे स्वार्थानपि गुरुतरानुपे-

प्रपंचयति अहो इति आदिना इति कृतानुषंग इत्यनंतर्येण ईश्वररथचरणः कालचक्रं तस्य परिभ्रमणवेगेन
स्वगणादिभ्यो विश्लेषितः मा—तिमोच शरणं प्रापितः मामेव मातापितादिबुद्ध्या उपेयाय प्राप्तः यौथिकान् स्व-
यूथसंबंधिनः अनसूयुना प्रतत्रिमितेन मम स्वार्थो भ्रश्यतीति दोषदृष्टिमकुर्वता ६ नूनं ह्यार्या इति ७

इतिप्रबंधेकृतोनुषंगः आसक्तिर्येनमृगाजिरहुतामृगाणयेन सहमहसेहोनाबद्धहृदयंयेन ८ स्वेहानुबंधनमेव
प्रपंचयति ऊशकसमेमादिनासधयनीयेतेन शालाहृकाःश्वानःयदाभयंशंकमानोभवतितदातेनसहवने
समाविशति ९ अतिशायतःप्रणयभरोयस्यतनदृदयेयस्यसः १० वर्धपतिभगतःप्रकृतिस्थेनस्वस्थेनसता
भूयात ११ अन्यदादर्शनेनकरुणयाभवतोवमनुशोचत्रिनिद्रोवाचेयत्वयः अनिवर्षेनाग्रमोन्तकेनह

इतिप्रबंधेकृतोनुषंगः आसक्तिर्येनमृगाजिहुनामृगापयेनमहसेहोना,कृतानुषंगआसनशयना
दनस्यालाशनादिषुसहमृगजहुणास्नेहानुबद्धहृदयआसीत ८ ऊसमऊशामिसलाशफल
मलोदकामाहविष्यमाणोहृकशालाहृकादिभ्याभयमाशंकमानः सहहरिणकणकेनवनेस
माविशति ९ पयिप्रवमुग्धभावेनतत्रतत्रविषक्तमतिप्रणयभरहृदयःकार्पण्यात्कंधेनोद्वह
ति एवमुत्संगेउरसिवाधयोपलालयन्मुदेपरमामवाप १० क्रियायांनिर्वर्त्यमानायामंतरा.
लेपुत्स्यायोत्थायपदेनमभिवलीतनहिवावसवर्धपतिःप्रकृतिस्थेनमनसातस्माआशिषआशास्ते
स्वस्तिस्ताद्वत्सतेसर्वतइति ११ अन्यदाभृशात्तद्विग्नमनानष्टद्रविणइवकृपणःसकरुणमतितर्षेणा
द्वरिणाकुणकविरहविह्वलहृदयसंतापस्तमेवानुशोचन् किलकश्मलेमहदाभिरंभितइतिहो
वाच १२ अपिवतसवैकृपणएणाबालकोमृतनरहरिणीमुतअहोमममानार्यस्यशठकिरातमनेरा.
कृतसुकृतस्यकृतविस्रंभयात्मप्रत्ययेनतदविगणयन् सजनइवागमिष्यतिकिं १३
रिणाऊणक,विरहेणविह्वलंहृदयंसंतापोयस्यकश्मलेमोहेशापितःसन् १२ अपीतेसंभावनायांवनेमत्कंथा
घोअहोअनार्यस्यशठकिरातयोविवेकेनयदाकृतागतिर्यस्यअनेसुकृतस्यनिर्भोगंयस्यममतन्तु शाणादिकस्य
तायत्रविंतयत्रागमिष्यतिकिं अपवाधाविंततेदेवैः आत्मप्रत्ययेनस्वचित्रप्रत्याकृतविश्वासःसन् सजनेना
गयद्यागमायतितस्वन १३

शष्पाणि कोमलतृणानि १४ नैकचरो यूथचरः स्वकगादियद्वा एकएव चरतीति यः क्रूरस्वभावो व्याघ्रा
दिर्नैभक्षयतिकिं १५ सकललोकस्य देवमायस्मात्तस्य उदयोयस्य वेदत्रयी आत्मस्वरूपं यस्य सः सूर्यो॰
निस्त्रीवेतिअस्मेयात्स्मिमृगवधात्याधमनिस्तेपभूतः १६ हरिणएवराजकुमारः आगत्यमामपिखिन्नमव॰
यिष्यतीत्यन्वयः किं कुर्वन्नविविधैरुचिरैर्दर्शनीयैः निजैः मृगतारकविनोदैः खानोखेदंअपनुदन् १७ सं

अपिदेमेणामिन्नाश्रमोपवनेशष्पाणिवर्तंतेदेवगृह्णंदस्यामि १४ अपिनष्टुकःशालावृको
न्यतमोवानैकचरएकचरोवाभक्षयति १५ निम्नाचनिहूभगवान्सकलजगन्देमोदयस्त्रय्यात्मा
धापिममनमृगवधूस्यास आगच्छति १६ अपिखिदहृतस्वकृतमागत्यमोखवयिष्यतिहरि
णराजकुमारोविविधरुचिरदर्शनीयनिजमृगतारकविनोदैरसंतोषखानोमपनुदन् १७ द्वे
लिकायांमांमृपामसमाधिनाआमीलितदर्शंप्रेमसंरंभेणावकिनवाकिनआगत्यदृषदपरुषवि॰
षाणाग्रेणालुठति १८ आसादितहविषिबर्हिषिहविषितेमयोपालब्धोभीतःभीतःसपद्युपरतवा
सऋषिकुमारवद्ववहितकरणकला
यआस्ते १९

सेभवतिवेनदिस्याह द्वेलिकायांक्रीडायांमृषायःसमाधिःतेनामीलितेहशौयेनतंमांप्रेमसंरंभेणअप
यकोपेणदृषवत्जलबिंदुःतहृत् अपरुषेणकोमलेनमृदुनाविषाणाग्रेणालुठतिसंघट्टयति १८ आसा॰
दितेकवियोस्मिनवर्हिषिदर्भेदंताकर्षणादिनावापलेनह्रषितेसति हविषेतिपाठेवर्हिषिविषयेहूषणोक्त
वेसर्थः मयापितिष्ठितःसवृतत्त्वणमेवोपरतक्रीडोनिस्वल
आस्ते १९ ॥ १९

इतिवद्धृथाप्रलघ्वोम्यायपवहिर्निर्गत्यततनवुरस्तानस्भागोपलंभः संभ्रांतहृदयस्याह किंवेति अरे ब्रह्मोप्र
नयाविन्याकिंवतपश्चावदितेतपस्विन्यासुभाग्ययायतयस्मादिये सविनयस्यस्मशारतनयस्यनन्तनरः स्व
भगास्त्वशिवनमास्त्रास्वरास्वस्तुरायेषुनेषांपदानांतत्रततोकिनानांपंक्तिभिः इविणास्तृगसेनरहितस्यश्रनप्रवान
दस्यद्रःविनस्यममइविणामार्गेसवयंनीसनीस्वात्मानंचनाभिः कृतमेडनेहिजानांयन्नभूमिंकरोति यस्मिन्देशे
मृगः कृष्णः तस्मिन्धर्मोनिबोधतेतिस्मृतेः २० नावत्तुदिनेवंमृगांकेमृगवाहनेचवदेइहष्टाम्सृगवेसेभावय
किंवाश्रेरेस्राववितंतपस्तपस्विन्यानयायदियमवतिः सविनयकृस्मशारतनयनन्तनरस्वभगाशि
वनमाल्वरवरपटपंक्तिभिर्इविणाविधुरानुस्यात्कृपणास्यममइविणापटवीसवयंसात्मानंचसर्वतः
कृतकोनकेद्विजानांस्वर्गापवर्गैकामानोदेवयजनंकरोति २१ अपिस्विदसौभगवानुडुपतिरे
नेमृगयानिभयान्मृतमानरेमृगवालकंसाश्रमपदिभ्रष्टमनुकंपयाकृपणाजनवत्सलः परिपाति
२१ किंवात्मजविश्लेषज्वरदवदहनशिखाभिः पतप्यमानहृदयस्थलनलिनींकमामुपसृतमृगीं
तवर्येशिशिरशांतानुरागगुणितनिजवदनसलिलामृतमयगभस्तिभिः स्वधयतीतिच २२
यत्रास्यापिस्विदिति २१ केइरश्मिस्पर्शैस्वेशाद्याह किंवेतिसंभावना योस्मात्मजविश्लेषणज्वरः तापः सएव
दवदहनः तस्यज्वालाभिःपतप्यमानाहृदयरूपास्थलनलिनीयस्यास्तस्यैपदंतापंसोढुंदेसमितिस्यश्र
णा उपसृतमानुरागतः मृगीतस्याश्चेनसेमोचेइः स्वधयतिप्रीतिंगमयतिकैः शिशिरेवतद्द्वांनेवमथ्यनुरागेण
गुणितेवन्नावर्तितेपुनः स्ववत् यद्धूतसलिलेनदेवामृतमयागभस्तयः तैः लोकेहिमवे वादिनोवदनसलिलैः
तापशमयेतीतिपमिछ्डे उपसृतमृगीननयइतिपाठेमनोरथान्तरमेतत् उपसृत्यमृगोनन्वयः किंचमांस्वधयि
ष्यतीतिपोषेसमानम् २२ ॥

श्रीः
भा·पं
टी·
५५

मृगदारकवदाभासमानेन भगवदाराधनलक्षणात्कर्मणो योगारम्भाच्च विभ्रंशितः प्रारब्धकर्मविदेहत्वः कथमितरथे
नितान्तात्मप्रत्ययकथमासंगः स्यात् पूर्वपरित्यक्तदुस्त्यजोऽसावेन अंतरायेण विहितयोगारंभणस्य
तस्यात्मानमविगणयतः आत्मचिन्तामकुर्वन् तावदेव तीव्रवेगः कालो मृत्युः समयस्थ आपद्यत २६ लो

शुक उवाच एवमघटमानमनोरथाकुलहृदयो मृगदारकाभासेन ·· ·· कर्मणा योगारं
भणतो विभ्रंशितः स योगतापसो भगवदाराधनलक्षणाच्च कथमितरथा जात्यन्तर एणकुणक
आसंगः स्यात् साक्षान्निःश्रेयसप्रतिपक्षतया प्राक्परित्यक्तदुस्त्यजहृदयाभिजातस्य तस्यैव
मन्तरायविहतयोगारंभणस्य राजर्षेर्भरतस्य तावन्मृगार्भकपोषणपालनप्रीणनलालनानुषं
गेनाविगणयत आत्मानमहिरिवाखुबिलं दुरतिक्रमः कालः करालरभस आपद्यत २६ तदानी
मपि पार्श्ववर्तिनमात्मजमिवानुशोचन्तमभिवीक्षमाणो मृग एवाभिनिवेशितमना विसृज्य लोक
मिमं सह मृगेण कलेवरं मृतमनु न मृतजन्मानुस्मृतिरितरवन्मृगशरीरमवाप २७ तत्रापि ह
वा आत्मनो मृगत्वकारणं भगवदाराधनसमीहानुभावेनानुस्मृत्य भृशमनुतप्यमान आह
२८

कं देहं मृगेण सहितं विसृज्य प्राकृतवन्मृगशरीरमवाप कथंभूतं कलेवरं मृतमनु न मृता अविनष्टा पूर्वज-
न्मानुस्मृतिर्यस्य २७ ॥ ॐ नमः
शिवाय ॥

अहो कष्टं धीराणां मार्गात् अहो कष्टं भ्रंशमेवाह यद्यतः किं मुक्तः समस्ताः संगा येन विविक्तं पुण्यारण्यं शरणं य-
स्य आत्मवतो धीरस्य मम मनः सर्वेषां भूतानामात्मनि वासुदेवे समावेशितं समाहितं च निश्चलं सत् अज्ञानात् हरादेवसंस्ता-
वगलितं निःसृतं केन समावेशितं समाहितं च निश्चलं अस्यानुश्रवणादिभिर्योगेन अभिनिवेशेन अशून्याः सक॰

अहो कष्टं भ्रष्टोऽहमात्मवतामनुपथात् यद्विमुक्तसमस्तसंगस्य विविक्तपुण्यारण्यशरणस्यात्मवत आत्म-
सर्वेषामात्मनि भगवति वासुदेवे तदनुश्रवणमननसंकीर्तनाराधनानुस्मरणाभियोगेनाशून्यसक-
लयामेन कालेन समावेशितं समाहितं कार्त्स्न्येन मनस्तत्तु पुनर्ममाबुधस्यारान्मृगसुतमनु परि-
सुस्राव २९ इत्येवं निगूढनिर्वेदो विसृज्य मृगीं मातरं पुनर्भगवत्क्षेत्रमुपशमशीलमुनिगणदयितं शाल-
ग्रामं पुलस्त्यपुलहाश्रमं कालञ्जरात्प्रत्याजगाम ३० तस्मिन्नपि कालं प्रतीक्षमाणः संगाच्च भृशमुद्वि-
ग्न आत्मसहचरः शुष्कपर्णतृणवीरुधा वर्तमानो मृगत्वनिमित्तावसानमेव गणयन्मृगशरीरं तीर्थोदक-
क्लिन्नमुत्ससर्ज ३१ इति श्रीभागवते
महापुराणे पंचमस्कंधे अष्ट-
मोऽध्यायः ८

लायामायस्मिन् तेन कालेन २९ निगूढो माविष्कृतो निर्वेदो येन सालप्रधानावलक्षिते ग्रामे कालञ्जरात् देशवि-
शिष्टात् तस्मात्पर्वतात् ३० आत्मैव सहचरो यस्य एकाकी प्रतीक्षमाणस्यैवमपवर्गः मृगत्वनिमित्तेति तीर्थोद-
केन क्लिन्नमार्द्रं अहीदकमस्यामित्यर्थः ३१ इति भावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधे अष्टमोऽध्यायः ८ ॥

नवमेजडविप्रत्वेनवर्णायभावतः भद्रकालीपशुत्वेपिनिर्विकारत्वमीर्यते पितुःश्राद्धात्माविज्ञातोभरतोमृगतां॰
गतः प्रारब्धकर्मवेगेनतद्देहंतद्विप्रता अंगिरसगोत्रजातोऽभवत्सप्रकृष्टस्य श्रमादियुक्तस्यात्मगोत्रातिथ्यादिभ्यो
न्नदानादि विद्याकर्मविद्याप्रात्मज्ञानंदेहादिव्यतिरिक्तभोक्तात्मज्ञानंश्रानंदोधर्मसंपत्तिजः आत्मनासदृशाःश्रुता
दयोगुणाः येषांतेसमाश्चवंसोपुनोदरानवपुत्राबभूवुः यवीयस्यांकनिष्ठायांचमिथुनंस्त्रीपुरुषयुग्मं उत्पन्नम्

श्रीशुकउवाच ॐअथकस्यविद्द्विजवरस्यांगिरसःप्रवरस्यशमदमतपःस्वाध्यायाध्ययनत्यागसं
तोषतितिक्षाप्रश्रयविद्यानसूयात्मज्ञानानंदयुक्तस्यात्मसदृशश्रुतशीलाचाररूपौदार्यगुणाःनव
सोदर्याअंगजाबभूवुः मिथुनंचयवीयस्यांभार्यायां १ यस्तुतत्रपुमांस्तंपरमभागवतंराजर्षिप्रवरंभ
रतमुत्सृष्टमृगशरीरंचरमशरीरेणविप्रत्वंगतमाहुः २ तत्रापिस्वजनसंगाच्चभृशमुद्विजमानोभ
गवतःकर्मबंधविध्वंसनश्रवणस्मरणगुणविवरणचरणारविंदयुगलंमनसाविदधदात्मनःप्रति
यामाशंकमानोभगवदनुग्रहेणानुस्मृतस्वपूर्वजन्मावलिरात्मानमुन्मत्तजडांधबधिरस्वरूपेणदर्शि
यामाससर्वलोकस्य ३

तच्छरीरंयेनतं शुचीनांश्रीमतांगेहेयोगभ्रष्टोभिजायतेइतिस्मृतेः २ तत्रापिचात्मनोभ्रंशमाशंकमान
आत्मानमुन्मत्तादिरूपेणदर्शयामासेत्यन्वयः किंकुर्वन्कर्मबंधविध्वंसनंश्रवणंस्मरणंगुणानांविवरणंकथनं
चयस्मात्तद्भगवतःचरणारविंदयुगलंमनसाविशेषेणधारयन्प्रतिघातनंशोकायांहेतुःअनुस्मृताश्रावलीयात्पूर्वजन्म

पुत्रस्नेहेन तु वटुमनोयस्य जडस्य गार्हस्थ्यानधिकारात्समावर्तनोत्तान्संस्कारान् विदधानस्तमुपनीय उपनीत-
स्य पुनः शौचादीन् तस्यानभिप्रेतानपि शिक्षितवान् तत्र हेतुः अननुशिष्टेन हि भाव्यं पितुः सकाशान्मुच्येये-
ति ४ सोपि च पितुः शिक्षानिर्बन्धनतिष्ठन्नये असमीचीनमसमीचीनमिव करोति स्म उपाकरणवेदव्रताद्य-
नंतरे श्रावणादिमासेषु वेदानध्यापयितुमग्न्यादीनावर्तत व्याहृतिभिः सहप्रणवशिरःसहितां त्रिपदीं चैवादिव

तस्यापि हृत्वा श्रान्तं जस्य विप्रः पुत्रस्नेहात्तु बद्धमनाश्च समावर्तनोत्तान्संस्कारान्यथोपदेशं विदधान्
उपनीतस्य च पुनः शौचाचमनादीन्कर्मनियमाननभिप्रेतानपि समशिक्षयत् अननुशिष्टेन हि भाव्यं
पितुः पुत्रेणेति ४ स चापि तदुद्दृष्टपितृसन्निधावेवासमीचीनमिव स्म करोति छन्दस्यध्यापयितुं
वृ सहव्याहृतिभिः सप्रणवशिरस्त्रिपदीं सावित्रीं ग्रहेश्च वा मैतिकान्मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं ग्रा-
हयामास ५ एवं च सततजश्रान्तमप्यनवगणावेशितचित्तः शौचाध्ययनव्रतनियमगुर्वनलशुश्रू-
षणादौ पञ्चोपकुर्वाणककर्मण्यनभियुक्तान्यभिसमनुशिष्टेन भाव्यमित्यसदाग्रहः पुत्रमवशास्य स्वयं
नावदन्नधिगतमनोरथः कालेनापमन्नेन स्वयं श
ह्यपवर्गमनुप्रसंहृतः ६ ॥

ततो मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं यथा भवत्येव ग्राहयामास तावतापि कालेन स्वरानुस्वर्यादियुक्तं व्याहृतं
ततो मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं यथा भवत्येव ग्राहयामास तावतापि कालेन स्वरानुस्वर्यादियुक्तं व्याहृत्यं
दिनस्य नागतमित्यर्थः ५ श्रान्तभूतेस्वतनन्तेस्वनुरागेणावेशितचित्तेन येन शौचादीन्योपकुर्वाणकस्य साव-
धिब्रह्मचर्यव्रतेः कर्माणि तेनानभियुक्तानि अनाहृतात्मपितेपुत्रेस्वनुशास्यापि अशास पुत्र पादेस्य मनोरथः
स्वयं कालेनोपसंहृतः अकृतइत्यर्थः अनुशासननिर्बन्धेपुत्रस्तमेवहृत्तमाह अनुशिष्टेन भाव्यमित्यसमन्नयाग्य
आग्रहोयस्य ६

सपत्न्यै समर्प्य अनुसंस्थया अनुमरणेन सहमरणेन पाठे प्रथम एवार्थः अवृत्सन्त निवर्तितवन्तः अवृत्सन्त निवृत्ता इत्यर्थः ७ यदाभिभाष्यमाणः तदा तदनुरूपाणि प्रभाषते मूल्यमंतरेण बलात्कारेण कार्यते सा विष्टिः वेतनं मूल्यं विद्यादिभित उपसादितं प्राप्तं अभ्यवहरति परं भुङ्क्ते केवलेन न तु इन्द्रियप्रीतये ८ अत्र हेतुद्वयमाह नित्यं

अथ यवीयसी द्विजसती स्वगर्भजातं मिथुनं सपत्न्या उपन्यस्य स्वयमनुसंस्थया पतिलोकमगात पितर्युपरते भ्रातर एनमतत्प्रभावविदः त्रय्यां विद्यायामेव पर्यवसितमतयो न परविद्यायां जडमतिरिति भ्रातुरनुशासननिर्बंधान्न्यवृत्सन्त ७ स च प्राकृतैर्द्विपदपशुभिरुन्मत्तजडबधिरेत्यभिभाष्यमाणो यदा तदनुरूपाणि प्रभाषते कर्माणि च कार्यमाणः परेच्छया करोति विष्टितो वेतनतो वा याच्ञया यदृच्छया वोपसादितमल्पं बहु मृष्टं कदन्नं वाभ्यवहरति परं नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तं ८ नित्यनिवृत्तनिमित्तस्वसिद्धविशुद्धानुभवानंदात्मलाभाधिगमः सुखदुःखयोर्द्वंद्वनिमित्तयोरसंभावितदेहाभिमानः ९

सदानिमित्तं यस्मात् उत्पादकं कर्म स्वसिद्धः अभिव्यंजकं कर्म यस्य विशुद्धः केवलो योऽनुभवः स एवानंदरूपः स्वात्मा तस्य लाभः एवंभूतोऽहमिति ज्ञानेन तस्याधिगमः प्राप्तिर्यस्य द्वंद्वानि मानावमानादीनि तद्धेतुकयोः सुखदुःखयोरकृतदेहाभिमानः तस्मान्नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तमभ्यवहरतीत्यन्वयः ९ ॐ नमः कृष्णाय

अतएवपीनोस्मादिधनाढ्यतोगः विवचारेस्मन्वयः कीदृशः पीनः पुष्टः सहृदनोगः मेहन्येनेनिवीडीभवंतिसमस्त
गानियस्यकठिनावयवइत्यर्थः स्थंडिलसंवेशावेभूमिशयनेअन्नमर्दनेमर्दनाभावः अमजन्नेस्नानाभावः नैर्यद
नः तेनाधकदेवलस्वर्वसंब्रालंतेजोयस्य यथामहामणिरनभिव्यक्ततेजाभवति कुत्सितेनपटेनाछन्नाकटिर्यस्य
इत्यर्थः विणाप्रतिमलिनेन ननग्नः तेजानंतियनेजनेरेवमतःसन् ९ यदान्नपरेभ्यःकर्मशल्येनाहारमपेक्षमा

पीनोमवानवर्षेपुष्टइवावानाढ्यनोगः पीनःमेहनननोगः स्थंडिलसंवेशनानुन्मर्दनामज्जनरजसामहा
मणिरिवानभिव्यक्तब्रह्मवर्चसः कुपटाछन्नकटिरूपवीनेनोरुमषिणाहिजातिरितिब्रह्मबंधुरितिसंज्ञया
तस्तज्ञनाविमतोविचचार १० यदान्नपुरतआग्राकर्मवेननतर्ईहमानः स्वभ्रातृभिरपिकेदारकर्मणि
निरूपितस्तदपिकरोतिकिंनुसमविषमन्यूनमधिकमितिवेदकणपिण्याकफ
लीकरणकुल्माषस्थालीपुरीषादीन्यपिअमृतवद
दभ्यवहरति ११

णोभवति तदाकेदारकर्मणिशालिक्षेत्रेकर्दमविलोडनादौआहारप्रलोभनेननियुक्तःसन्करोतिकिंतुअरुक
दमस्यअवक्षेपेनक्षेत्रेसमंभवेत् इत्यसन्नतउक्तं वेणाविषमंस्यादित्यादिनवेद भ्रातृभिर्दत्तान्कणादीनमृतवद्भुंक्ते
कणानतण्डुलान्पिण्याकंतैलंखेशोद्धृतंतिलकंपफलीकरणंतुषाः कुल्माषाः कीटदष्टामाषाः स्था
लीपुरीषंस्थालीलग्नंदग्धान्नं ११

श्री
भा॰पं
दी
२८

तस्य रागादिरहितस्य मनोलल्यचैव मेरितं पृथान्य स्त्रविरमारु विरं मनाव मंभ्रमं दृष्ट्वा नलपतिः स्मरः स्मा॰
मतः चोरराजः आलभत आलभुं हिंसाकर्तं प्रवृत्तः देवात वंधनविमुक्त स्यपशोः तमसाध्याने योनि॰

अथ कदाचित् कश्चिद्भूपलपतिः भद्रकाल्यै पुरुषपशुमालभतापत्यकामः १२ तस्य हु दैवशक्त्या स्यप
शोः पट्टवीनटं चवराः प्रविश्य वेतोनिशिनिषीथसमये तमसाद्भूता यामनाधिगतपशावाकस्मि
कतविधिताकेदाराज्ञ्वीरासनेन मृगवराहादिभ्यः संरक्ष्यमाणमेणीभिः प्रवसन्तमपश्यन् १३ अथ
तपतमनवद्यलक्षणमवमपतेर्कर्मनिष्पत्तिं मन्यमानावरुद्र शनयावडिकाहरूमुपविष्टमुदा
विकसितवदनाः १४ अथ पशावनयंति विधिनाभिषिच्याहतवाससाच्छाद्य धूपरालेपस्रक्तिलका
दिभिः उपस्कृतं भक्त्या वेदं धूपदीपमाल्यलाजकिसलयांकुरफलोपहारोपेतयावेशास्तस्यायामह
तागीतस्तुतिमृदंगपणववोषणाच पुरुषपशुं भद्रकाल्याः पुरतः उपवेशया
मासुः ५ ॥

शितगापिनिशीथसमये प्रार्थराजावसरेयाकस्मिको दैवनिर्मितः विधिप्रकारः तेनवीरासनेन ऊर्ध्वावस्थानेन
१३ अवमृष्यपस्त्वावा १४ पशायः चौराः अहतेनवस्त्रेनेन उपस्कृतमलंकृतं वेशासमं तस्याहिंसाविधानेन॰
गीतादिघोषेणामह १५ ॥

वृषलराजस्यपणिः पुरोहितत्वेनवर्तमानः चौरः तदभिमंत्रितेनभद्रकालीमंत्राभिमंत्रितं १६ धनमदएवरजः तेनो
त्सिक्तंत्यक्तमर्यादंमनोयेषां भगवत्कलायुक्तंवीराणांब्राह्मणानांकुलंतत्वोकृत्यपथेस्वैरंवर्तमानानांयत्कर्मतदु
पलभ्यदेवीउच्चचाट प्रतिमांत्यक्त्वाबहिर्निर्गता कथंभूतंतमालंभनंसूनायामपिप्राप्तकालेननुमतायामपिहिंसा.

अथवृषलराजपणिःपुरुषपशोरसृगासवेनदेवींभद्रकालींयक्ष्यमाणस्तदभिमंत्रितमसिमतिकरा-
लनिशितमुपाददे १६ इतितेषांवृषलानांरजस्तमःप्रकृतीनांधनमदरजउत्सिक्तमनसांभगवत्कला
वीरकुलंकदर्थीकृत्योत्पथेनस्वैरंविहरतांहिंसाविहाराणांकर्मातिदारुणंयद्ब्रह्मभूतस्यसाक्षाद्ब्रह्म
र्षिसुतस्यनिर्वैरस्यसर्वभूतसुहृदः सूनायामप्यननुमतमालंभनंतदुपलभ्यब्रह्मतेजसातिदुर्विषहे
णदंदह्यमानेनवपुषासहसोच्चचाटसैवदेवीभद्रकाली १७ भृशममर्षरोषावेशरभसविलसितभ्रु
कुटिविटपकुटिलदंष्ट्रारुणेक्षणाटोपातिभयानकवदनाहंतुकामेवेदंमहाट्टहासमतिसंरंभेणवि
मुंचंतीततउत्पत्यपापीयसांदुष्टानांतेनैवासिनाविवृक्णशीर्ष्णांगलात्स्रवंतमसृगासवमत्युष्णंसहगणे
ननिपीयातिपानमदविह्वलोच्चैस्तरांस्वपार्षदैःसहज
गौननर्तचविजहारचशिरःकंदुकलीलया १८

यामननुमतांतेभद्रकालीस्थितेनमध्ये १७ अमर्षोपराधासहत्वं रोषःक्रुद्धवपुषोदारुणत्वंतयोरावेशः तस्यरभसेनवेगेनवि
लसितउन्नमितोभ्रूकुटिलक्षणोविटपःशाखाकुटिलादंष्ट्राश्चअरुणानीक्षणानीक्षणानितेषामाटोपःसंभ्रमः
तेनातिभयानकंवदनंयस्याःउद्दंतुनगहंतुमद्यतेवमहोतमहाट्टहासंसंनादंहासंतेनतःस्थानादुत्पत्यविवृक्णानिच्छि
न्नानिशीर्षाणियेषांगणेनपरिवारेणसहशिरोभिःस्यैवकंदुकानितेषांलीलयाविक्रीडेव १८

श्री:
भा॰पं
टी॰
२५

ननु कथं देव्या याचकानामेवं विपरीतं फलं तत्राह एवमेवेति महत्स्वभिचारस्यातिक्रमस्य परस्य:
१९ ननु संभावितमिदमेव यन्मरणोपस्थाकुलत्वे मारकेषु क्रोधाभाव इत्यादि तत्राह नवाइति विष्णुदत्त
देहात्मभावलक्षणः सुदृढो हृदयग्रंथिर्यैः सर्वसत्त्वानां सुहृदः आत्मानश्च येषां ते तेषां न च तेषां देहाद्यभिमान
सद्भावेऽपि मरणादिभयमस्तीत्याह साक्षाद्भगवताभिरक्ष्यमाणानां सुहृदः आत्मानश्च येषां ते अनिमि-

एवमेव खलु महदभिचारातिक्रमः कार्त्स्न्येनात्मने फलति १९ नवा एतद्विष्णुदत्त महदद्भुतं य
दसंभ्रमः स्वशिरःछेदन आपतितेऽपि विमुक्तदेहाद्यात्मभावसुदृढहृदयग्रंथीनां सर्वसत्त्वसुहृ
दात्मनां निर्वैराणां साक्षाद्भगवतानिमिषारिवरायुधेनाप्रमत्तेन तैस्तैर्भावैः परिरक्ष्यमाणानां तत्पा
दमूलमकुतश्चिद्भयमुपसृतानां भागवतपरमहंसानां २० इति भागवते महापुराणे पारम
हंस्यां संहितायां पंचमस्कंधे जडभरतचरिते नाम नवमोऽध्यायः ९

षः कालः स एवारिः चक्रं तेन वरायुधेन तैस्तैर्भावैः सुस्थं तत्र यामिनय प्रवर्त्यमानैर्भद्रकाल्यादिरूपैरकु
तश्चिदपि भयं यस्मिन् भागवतानां भगवद्ध्यानसकानां परमहंसानां २० इति भावार्थदीपिकायां पं-
चमस्कंधे नवमोऽध्यायः ९

दशमेत्विपना राज्ञा शिविकोद्वाहनं कृतिः जडः संवादेन विज्ञायाच्च प्रसादितः १ एवं भ्रमविकारित्वमस्त
मनर्थस्तयोः समे इति सर्वज्ञतासिद्धैर्यं रहूगणाकथेरणं २ रहूगणो नाम सिंधुसौवीरदेशयो राजा ज्ञानं जिज्ञासुः
कपिलाश्रमं प्रति गच्छन्निस्मन्नवसरे तदा यद्भूतं तेनदाह अथेति इक्षुमत्या नद्यास्तीरे तेषां शिविकावाहानां कुलस्य नाथेन

शुक उवाच अथ सिंधुसौवीरपते रहूगणस्य व्रजत इक्षुमत्यास्तटे तत्कुलपतिना शिविकावाहपुरु-
षान्वेषणसमये दैवेनोपसादितः स द्विजवर उपलब्ध एष पीवा युवा संहननाङ्गो गोखरवद्धुरं वोढुम
लमिति पूर्वविष्टिगृहीतैः सह गृहीतः प्रसभमतदर्ह उवाह शिविकां स महानुभावः १ यदा हि द्विजव
रस्येषुमात्रावलोकानुगतेर्न समाहिता पुरुषगतिस्तदा विषमगतां स्वशिविकां रहूगण उपधार्य पुरु
षानधिवहत आह हे वोढारः साध्वतिक्रामत किमिति विषममुह्यते यानमिति २ अथ त ईश्वरव
चः सोपालम्भमुपाकर्ण्योपायतुरीयाच्छङ्कितमनसस्तं विज्ञापयांबभूवुः ३ न वयं नरदेव प्रमत्ता भ
वन्नियमानुपथाः साध्वेव वहामः अयमधुनैव नियुक्तो
ऽपि न द्रुतं व्रजति नानेन सह वोढुमु ह
वयं पारयाम इति ४ ॥

एव सोऽविवक्षवर उववभारं वोढुं समर्थ इति धिया पूर्वं ये केचन विष्टिबलान्गृहीताः तैः सह प्रसभं बलात्कृहीतः स
न् अतदर्होऽपि स महानुभावः शिविकामुवाहेत्यन्वयः १ हिंसापरिहारार्थमिषुमात्रप्रदेशावलोकस्यानुपश्चान्
यागतिः तस्याहेतेर्नायाः पुरुषाणां गतिः न समाहिता एकरूपा नाभून् २ सोपालम्भं सांत्वमं साक्षेपमदोवभद
हेऽपि ह पायेषु तुरीयाद्दण्डाच्छङ्कितमनसः ३ भवन्नियमानुपथाः त्वदाज्ञानुवर्तिनः न पारयामः न शक्नुमः ४

कृपणानां वचांसि निशम्य सांसर्गिकः संसर्गनिमित्तः एकस्यापि दोषः सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति निश्चित्य
रहूगण आहेत्यन्वयः कथंभूतः उपासिता वृद्धा येन सोपि स्वभावेन बलात्तमसरवशः कृतः सन् कथंभूतं ब्रह्मा
ह नस्पष्टं ब्रह्मतेजो यस्मिन् भस्मनाछन्नमग्निमिवस्थितं ५ भ्रातरिति संबोधने आहेत्याभिप्रायं व्यक्तं निश्चि-
तेउरु सधिकं परिश्रान्तोसीत्यादीनि विपरीतार्थानि घट्टवाक्यानि उक्तवान् आपितवान् तत्रापि स्तोभे

सांसर्गिको दोष एव नूनमेकस्यापि सर्वेषां सांसर्गिणां भवितुमर्हतीति निश्चित्य निशम्य कृपणा
वचो राजा रहूगण उपासितवृद्धोपि निसर्गेण बलात्कृत ईषदुत्थितमन्युरविस्पष्टब्रह्मतेजसं
जातवेदसमिव रजसावृतमतिराह ५ अहो कष्टं भ्रातर्व्यक्तमुरु परिश्रान्तो दीर्घमध्वानमेक ए
व ऊढवान् सुचिरं नातिपीवा न संहननांगो जरसा चोपद्रुतो भवान् सखे नो एवापर एते संघ
ट्टिन इति बहु विप्रलब्धोप्यविद्यया विरचितद्रव्यगुणकर्माशयस्वचरमकलेवरेवस्तुनि संस्थानवि
शेषेहं ममेत्यनध्यारोपितमिथ्याप्रत्ययो ब्रह्मभूतः तूष्णीं शिबिकां पूर्ववदुवाह ६ अथ पुनः स्व
शिबिकायां विषमगतायां प्रकुपित उवाच रहूगणः ७

संघट्टिनः सहचराः यद्यप्यामवन्त्येवं विप्रलब्धोपि वक्रोक्त्या उपहसितोपि तथापि तूष्णीं
उवाहेत्यन्वयः तूष्णींभावे हेतुः अविद्यया रचिताः द्रव्यादयो यस्मिन् स्वचरमकलेवरे नाध्यारोपितो मि-
थ्याप्रत्ययो येन तत्र द्रव्याणि भूतानि गुणाः इन्द्रियाणि कर्माणि शुभान्यपापानि आशयो तः करणीयतः ब्रह्मभू-
तः ६ ७

मामनादृत्य भर्तुः स्वामिनो मम शासनमाज्ञामतिक्रामसि चिकित्सां दण्डपाणिर्यमो यथा जनस्य मूढस्य
प्राणिनः करोति यथा स्वां प्रकृतिं विहास्यसि ततो ८ अबद्धमनर्थितं नरदेवोऽहमित्यभिमानो यस्य तं रजोऽनुविद्धेन संगुणि
तेन तिरस्कृतः अशेषः संघो भगवतः प्रियो निकेतनमाश्रयो येन तं यद्वा शेषाणां भगवत्प्रियाणां निकेतः सर्वे
षां भूतानां सुहृच्चात्मा च योगेश्वराणां चर्याजज्ञादिवत् आचरणे न स्पष्टा व्युत्पन्ना पण्डिता मतिर्यस्य तं
स्मयमानः हसन्निव निरुत्सवप्रसन्नतिर्यद्गतो विगतस्मयः गतगर्वः ९ तत्र वक्रोक्त्या यदुक्तं तेन श्रोतः तच्चर्यैव म

किमिदमरे त्वं जीवन्मृतो मां कदर्थीकृत्य भर्तृशासनमतिचरसि प्रमत्तस्य च ते करोमि चिकित्सां दण्डपा
णिरिव जनताया यथा प्रकृतिं स्वां भजिष्यस इति ८ एवं बह्वबद्धमपि भाषमाणं नरदेवाभिमानं रज
सा तमसानुविद्धेन मदेन तिरस्कृताशेषभगवत्प्रियनिकेतं पण्डितमानिनं स भगवान् ब्राह्मणो ब्रह्मभूत
सर्वभूतसुहृदात्मा योगेश्वरचर्यायामनतिव्युत्पन्नमतिं स्मयमान इव विगतस्मय इदमाह ९ ब्राह्मण
उवाच त्वयोदितं व्यक्तमविप्रलब्धं भर्तुः स मे स्याद्यदि वीर भा
रः गन्तुर्यदि स्यादधिगम्यमध्वा पीवेति राशौ न
विदां प्रवादः १० ॥

धावमागतमिति तत्रोत्तरमाह त्वया यदुदितमुक्तं प्रमादिनासीति तद्व्यक्तं स्फुटं तत्तथैवेत्यर्थः अविप्रलब्धं विप्रलम्भो
न भवति न तदेवाह हे वीर यदि भारो नाम कश्चित्स्यात् स च भर्तुर्वोढुर्देहस्य स्यात् स च मे यदि मत्संबन्धः स्यात् तर्हि
तदानीं भावानि भारो विप्रलम्भः स्यात् न त्वेतदस्ति भारस्य वोढुश्चानिरूपणात् मम च तत्संबन्धाभावात् तथा ग
न्तुरधिगम्यं प्राप्यमध्वा वा यदि स्यात् अश्रेष्ठेति पाठे सादृश्यात् राशमार्थतः तच्च मे यदि स्यात् हि त्वादिर्योजस्य पञ्चमनयोक्तं नाति
पीवेति तत्राह चेतनमुद्दिश्य त्वं पीठेति प्रवादो विदां विदुषां न भवति किं तु मूर्खाणां यतो येऽप्रवादो राशौ भूतसंघे न मा

पी॰ भा॰ ९ टी॰ ३४

एतन्मयैवयाति स्योल्पमिति कलिः कलहः अहंकारेणमदश्चदेहेनमहत्त्वदभिमानेनजातस्यादिभवे
तिममतन्निरभिमानस्यनसंतियद्वादेहेजातेयोजातस्तस्यैवतानिममतन्नतुनजातस्यनसंतीति यद्वाकेजी
वन्मुक्तोसीतितत्राप्याह जीवन्मुक्तत्वेनकेवलेममकिंतुविहितस्यसर्वस्यपरित्यागमिनोहंस्ये यद्यस्माद्दिकृतेष
नित्यत्वमायनवत यद्वाकेभर्तेःश्रासनमातिवरमोतितत्राह संचयाम्यचतयोभावःसज्ञातियमः हेईश्वर
यपदोध्रुवःयदिव्यवस्थितःस्यादित्यर्थः तर्हिविधिर्नियोगः कृत्स्नकमतयोर्योगाध्रुवउक्तत्वेनउचितोभवति

स्याल्पेकांप्रपेव्याथयश्राथयश्चद्वन्द्वइयंकलिर्विख्याजयाव निरहंकृतिर्मुक्तोहंमदःश्चवोदेहेन।
जातस्यादिमेनमेति ११ जीवन्मुक्तत्वेनियमेनवाजत्रायेतवद्यद्विहितस्यत्यागे स्वस्वाम्यभावोध्रुवर्ध।
प्रयवतर्पुस्थनेमोविधिकृत्स्नयोगः १२ विशेषबुद्धेर्विविरमनाक्रूपप्पामयत्रव्यवहारतोन्यत्
कर्ईश्वरस्तत्रकिमीशितव्यंतथापिराजन्करवामकिंते १३ उन्मत्तमत्तजडवत्स्वमेस्थागतस्यमे।
वीरविकित्सितेन मर्थःक्रियानभवनाशितेनस्तवप्रमत्तस्यचपिष्टपेषः १४

उवसमवायेइतियात्तः यदित्वतवराज्यप्रदेशोममवराज्येस्यात् तदासर्वमेतद्विपरीतंस्यादित्यर्थः ११ ननुया
वद्राजाहंतावत्तवस्वामीभवामोवेतिचेत्तत्राहविशेषोराजभृत्यादिभेदः तद्बुद्धेःविविरमवकाशेव्यवहारात्
न्यतपप्पाममनाकूईषदपि तथापितवायमभिमानः वेत्तर्हिकितकरवामेति १३ यतस्त्वंप्रमत्तस्यतेविकि
त्साकरोमियथावाप्रकृतिर्भजिष्यामइतितत्राह उन्मत्तादिवद्वर्तमानस्यवस्तुतः स्वमेस्थोब्रह्मभावेगतस्य
भवताकृतेनचिकित्सितेनदंडेनशिक्षितेनवाक्रियानर्थः अकृस्यार्थोन्नर्थयोरसंभवात् यदित्वनरहेनम
कः किंनप्रमत्तःस्तब्रूयेवंतथापिममशिक्षादिकंपिष्टपेषणेव्यर्थमित्यर्थः तर्हिजडस्वभावःशिक्षयापिपड्कतेनश

श्री॰ ... ३१

अनुवादरूपया परिभाषया भाषणेन तं प्रसन्नं रंदन्ना उपाददे अनात्मदेहात्मत्वे निमित्तमविद्या यस्य आरब्धफ-
लं कर्म तत्क्षपयन् हे पाण्डवेय सम्यक् यात्रश्रद्धानस्यैव तत्त्वजिज्ञासायां शास्त्राधिकारो येन यथा दर्शपूर्णमासाधिकृ-
तस्यैव गोदोहनेन पशुकामस्याप: प्रणयेदिति गुणफलसंबंधे पि अधिकार: एवं सात्विकश्रद्धायामधिकृतस्यै-
वास्यामधिकार इत्यर्थ: बद्धयोगग्रंथसंमतं द्विजस्य नद्वच: श्रुत्वा विगतो नृपदेवो धिराज इति गर्वो यस्य १६

शुक उवाच एतावदनुवादपरिभाषया प्रत्युदीर्य मुनिवर उपशमशील उपरतानात्म्यनिमित्त उप-
भोगेन कर्मारब्धं व्यपनयन् राजयानमपि तथोवाह १५ स चापि पाण्डवेय सिंधुसौवीरपतिस्तत्त्वजि-
ज्ञासायां सम्यक्श्रद्धयाधिकृताधिकारस्तद्धृदयग्रंथिविमोचनं द्विजवच आश्रुत्य बहुयोगग्रंथ-
संमतं त्वरयावरुह्य शिरसा पादमूलमुपसृत: क्षमापयन् विगतनृपदेवस्मय उवाच १६ कस्त्वं
निगूढश्चरसि द्विजानां बिभर्षि सूत्रं कतमो ऽवधूत: कस्यासि कुत्रत्य इहापि कस्मात् क्षेमाय नश्चेद-
सि नोत शुक्ल: १७ नाहं विशंके सुरराजवज्रान्न त्र्यक्षशूलान्न यमस्य दंडात् नाग्न्यर्कसोमानि-
लवित्तपास्त्रात् शंके भृशं ब्रह्मकुलावमानात् १८

द्विजानां मध्ये कतम: यत: सूत्रमुपवीतं बिभर्षि अत्रेयादीनां मध्ये कतमो ऽवधूत: इहापि कस्माद्धेतो: प्राप्त:
नो ऽस्माकं क्षेमाय चेत्प्राप्त: तर्हि शुक्ल: कपिलो मुनिर्न भवसि किं उत इति वित-
र्के १७ किमनया चिंतया शिविकां वाहयतां मासी
ति वेदनमत्राह नाहमिति वित्तप: कुबेर: १८

श्री: भा-पं टी ३२

यस्माद्रघोर्वंशे केन तस्मात् कस्त्वमित्यादि विश्वानामन्तरे इहि निशृष्ठं पिहितं ज्ञानं रूपवीर्यं प्रभावो येन स्वपा
रस्वनेन महिमानं यहेतत् सोमनसापि भेत्तुं नमेन शक्यो किं भेत्तुमिष्यपेत्ताया माह तेववो सोति यत्ता
मनसा युक्ताः सत्त्वं दृष्ट्वा योपि भेत्तुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः १९ स्वस्त्वन्ना नार्थिनो दर्शयति यद्देवेति रहसे
नारेयत् स्वरतान् तत् किमिति पष्टं यद्भुतोस्मि ज्ञानशक्त्यावतीर्णो कपिले २० मयेव भवान् किं विदेवेविव रति
गृह्णोविष्टः कथं विवर्तीनपश्येत २१ एवं तत्स्वरूपं पृष्ठ्वा तदुक्तोत्तरा प्यादि निपति नत्र यदुक्तं मम स्वमोना

तद्दृष्ट्वा संरंभो जडवत् निशृष्टं विज्ञानवीर्यो विवरस्यपारः देवोस्मि योगग्रथिता निसाधोनवः त्वमे
ते मनसापि भेत्तुं १९ यद्देव योगेश्वरमात्मतत्त्वं विदोस्मुनीनोपरमेगुरुवै यद्दृष्टयत्नः किमिह
रणेनं तस्मात् ज्ञाद्दर्गिं ज्ञानकलोवतीर्णः २० सवैभवो लोकमिरीत्तणार्थमव्यक्तलिंगो विवर
त्यपि किं तु योगीश्वराणां गतिमेव बुद्धिः कथं विवर्तीत गृहानुबंधः २१ दृष्टः श्रमः कर्मतत्त्वा
त्मनो वैभर्तेपितभवतस्त्वा तु मन्ये यथासतो दानयनद्यभावासमूल इष्टो व्यवहारमार्गः २२

त्तीति नत्राह दृष्टइति आत्मनो मेश्रमं तु मन्ये श्रमं मिमेश्रमं मानेवैवं भवानुभारवाहनादि नाश्रोतः कर्तृत्वात्तथः
कर्तो सश्रामयति यथाहंश्रद्धादिकर्तैतिनतिर्देव्यवहारमात्रे नतु सत्येन इत्युक्ते व्यवहारतोन्येन यश्रयामीति
नत्राह व्यवहारमार्गः प्रपंचः समूलः सप्रमाणकः एवेष्टः यथायथावत् स्वमनाद्यधरादिना उदकानयना
देरभावात् एवं प्रयोगः प्रपंचः समयः स्वार्थक्रियाकारित्वात् यः पुनरसत्यः गासावर्थक्रियाकारी यथा स्वि
प्याचरादिरिति २२ ॥

यदुक्तं उपाधिधर्माः स्थौल्यादयो मे न वस्तुतः सन्तीति तत्रस्त्रोपाधिकत्वेपि सत्यत्वं किं न स्यादित्याह स्थाल्यग्नि नानापात्रत्वमध्यवर्तिनः क्षीरस्य तापः तस्य तापात्तंडुलानां वह्निर्मार्गस्य ततः तद्गर्भस्य च वेधिपाकः न त्वत्र किं चित्कि ध्याय वेदेहादिभिः सन्निकर्षात्त्वेवं तथात्तन्निमित्ता संसृतिः पुरुषस्य भवति प्रभवः प्राणाः आशयो मनः अनुरोधात् उपाधिधर्मानुवृत्तेः तथाक्षिनिदाघादिना देहेन तमेंद्रियाणां तापः ततः प्राणास्य ततो मनसस्तेवं यथायथमूह्यं यदु क्तं स्वस्वामिभावो ध्रुवइति तत्राह यास्तेति अध्रुवत्वेपि यद्वायो नृपतिः सः प्रजानां शास्तागोप्ता च यच्चोक्तं त्वादेः

स्थाल्यग्नितापात्पयसोभितापः तत्तापतस्तंडुलगर्भरंधिः देहेंद्रियास्वाशयसन्निकर्षात्तत्संसृतिः पुरु षस्यानुरोधात् २३ शास्ताभिगोप्ता नृपतिः प्रजानां यः किंकरो वैन पिनष्टि पिष्टं स्वधर्ममाराधनमच्यु तस्य यदीहमानो विजहात्यघौघं २४ तन्मे भवान्नरदेवाभिमानमदेन तुच्छीकृतसत्तमस्य कृषीष्ट मैत्रीदृशमार्तबंधो यथा तरे सदवध्यानमंहः २५ न विक्रिया विश्वसुहृत्सखस्य साम्येन वीताभिमतेः तवापि महद्विमानात्स्वकृताद्धि मादृङ्नंक्ष्यत्यदूरादपि शूलपाणिः २६ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे दशमोध्यायः १० ॥

शितापिष्टपेषइति तत्राह यो व्युतस्य किंकरः स पिष्टं न पिनष्टि निष्फलं न करोति स्वत्राधायनयमेपि शास्त रीश्वरा स्तां संपादनेनैव सफलत्वात् तदाह स्वधर्मं त्वमच्युताराधनं कुर्वन् यस्माद घौघं जहाति २४ यस्मादेवं मम वदुक्तं विपरीतं प्रतिभाति तस्मात् नरदेवाभिमानमदेन तुच्छीकृताः तिरस्कृताः भवादृशाः सत्तमाः येन तस्य मे मैत्री दृशं करुणया दृष्टिं कृषीष्ट करोतु सतामवज्ञारूपं पापं यथा न तरिष्यामि २५ ननु मम त्ववज्ञाकृतविकाराभावात् कु तः पापं तत्राह नेति यद्यपि तव विक्रिया नास्ति विश्वस्य सुहृद्यो सो सखा च तस्य अतः सर्वत्र साम्येन स्वदेहेभिमताभि मानस्य तथापि महतामवमानात् मादृशो विनेश्यति अचिरान् त्रिशूलपाणिरिवापि समर्थोपीत्यर्थः २६ इति श्रीभा

एकादशोथसंदृष्टो वर्त्तमानमहीभृता उपादिशत्स्वंज्ञानं सप्तयोगीति निगद्यते १ अकोविदः अविद्वानपि त्वं कोवि-
दानां वादान्विद्वादान्वदसि अयथो अतः अत्यंतं विदुषां मध्ये श्रेष्ठो न भवसि कुतः हि यस्मात् यस्वामिभृत्यादिलौ-
किकव्यवहारं एवं सत्यमप्यनेस्तवयः तत्वविचारेण सह न वदंति किंत्वविचारसिद्धं वदेति अतो न सत्यः वैदिको
पि कर्मव्यवहारो न सत्य इत्याह तथैवेति उरवो गार्ही गृहसंबंधिनो मेधा यज्ञाः तेषां वितानः विस्तारः तद्विषया या विद्या

ब्राह्मण उवाच अकोविदः कोविदवादवादान्वदस्यथो नातिविदां वरिष्ठः न सूरयो हि व्यवहारमे
नं तत्वावमर्षेण सहामनंति १ तथैव राजन्नुरुगार्हमेधवितानविद्योरुविजृंभितेषु न वेदवादे
षु हि तत्ववादः प्रायेण शुद्धो नु चकास्ति साधु २ न तस्य तत्वग्रहणाय साक्षाद्वरीयसीरपि वाचः स
मासन् स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधिसौख्यं न यस्य हेयानुमितं स्वयं स्यात् ३

तया उरु अत्यंतं विजृंभितेषु न तु वेदवादेषु तत्ववादो न विशिष्टितेन चकास्ति न प्रकाशते तत्र यथावस्थितिः नेह नानास्ति किंचनेत्या
दि शुद्धो हिंसादिशून्यः साधु रागादिशून्यश्च प्रायेणेति ईश्वरार्पितकर्मणा परमार्थफलत्वाभिप्रायेणो-
क्तं २ ननु श्रुतवेदांतस्यापि पुंसः कर्मसु प्रवृत्तेः कथमसत्यता तत्राह नेति साक्षाद्याथार्थ्यज्ञानाय वरीय
स्योपि वेदांतवाचस्तस्य न समासन् न बभूवुः स्वप्नोपाख्याननिरुक्त्या तया स्वप्नसदृशत्वेन तुच्छत्वादिहेतुना स्वय-
मेव हेयत्वेनानुमितं यस्य न स्यात् ३

एवं प्रपंचस्य सत्यत्वे तदुक्तं निराकृत्य संसारस्यापि तदुक्तां सत्यतां निराकर्तुं तस्य मनोनिमित्ततामाह यावदित्यादिना ।
यावत्तमामानिमनो यावद्रजआदिभिर्गुणैरनुरुद्धं वशीकृतं भवति तावत्तन्मनो निरंकुशं सत् पुरुषस्य कुशलेतरम-
धर्मं वा तनोति किंः चेतोभिः ज्ञानेन्द्रियैः आकूतिभिः कर्मेन्द्रियैश्च ४ ततश्च धर्माधर्मवासनायुक्तं तदेवानेकदेहादिवै
चित्र्यं करोतीत्याह स इति पुंस्त्वमात्मवाच्यविशेषणत्वेन तन्मन इत्यर्थः वासनायुक्तः आत्मोपाधित्वादात्मा स्वनो वि
षयेषूपरक्तो नुविद्धः अतो गुणप्रवाहः गुणैरितस्ततः चाल्यमान इत्यर्थः वासनायुक्तः अतएव विकृतः कामादि
परिणामवान् षोडशात्मा षोडशकलाः भूतेन्द्रियरूपाः स मुख्यः पृथक् नामभिः सह पृथक् रूपभेदं देवतिर्यगादि ब

यावन्मनो रजसा पूरुषस्य सत्त्वेन वा तमसा वानुरुद्धं चेतोभिराकूतिभिरातनोति निरंकुशं कुशलं चेतरं वा
४ स वासनात्मा विषयोपरक्तो गुणप्रवाहो विकृतः षोडशात्मा बिभ्रत्पृथङ्नामभि रूपभेदमन्तर्बहिष्ट्वं
च पुरैस्तनोति ५ दुःखं स्वं व्यतिरिक्तं वा जीवं कालोपपन्नं फलमाव्यनक्ति आलिंग्य मायारचितान्तरा
त्मा स्वदेहिनं संसृतिचक्रकूटः ६ तावानयं व्यवहारः सदाविः क्षेत्रज्ञसाक्ष्यो भवति स्थूलसूक्ष्मः तस्मा
न्मनो लिंगमदो वदन्ति गुणागुणत्वस्य परावरस्य ७ ॥

वं बिभ्रत् अन्तर्बहिष्ट्वं चकृत्स्नं च पुरैः तैरेव देहैर्देहैर्हितभूतैः तनोति नामभिरत्यत्र रेफलोपे दीर्घाभाव आर्षः ५ फले
च तदनुरूपं करोतीत्याह दुःखमिति व्यतिरिक्तं च मोहेतरं सुखं वा कालप्राप्तं फलं सर्वतो अभिव्यनक्ति सृजति नन्व
जडः कथं सृजति तत्राह स्वदेहिनमालिंग्य आलिंगने कारणमाह मायारचितान्तरात्मा जीवोपाधिः उपाधिरुपाधि
तामाह संसृतिचक्रे कूटयति छलयति तथा यथा आमकूटक इति ६ एवमयं मनोनिबन्धनः संसारो जीवे फ
लतीत्याह तावानिति आविः प्रकाशमानः सदा क्षेत्रज्ञसाक्ष्यः द्रष्टा भवति स्थूलसूक्ष्मः जाग्रत्स्वप्नरूपः सर्व सः
संसार इत्येवमुपसंहरन्मोक्षस्यापि तदेव कारणमित्याह तस्मादिति अदो मनः लिंगं कारणं गुणत्वं गुणाभिमानि
त्वं अगुणत्वं तदा हित्वं तदेव परमवरं च तस्य ७ ॥

कथमेकमेवविलक्षणयोः कारणमवस्थाभेदादित्याह गुणेति नैर्गुण्यं निर्गुणं ब्रह्मयोऽन्यकालेऽस्यन्वहष्टो
नेस्फुरयतियथेतिघृतनाद्यानुद्धेनतेयं स्वंपदं स्वक्तं भास्वरस्वरूपमहाभूतात्मकंवा अन्यत्र अन्यदा वृत्तीर्देशीय
तिएकादशवृत्तयश्राहएकादशेति आकृतयः क्रियाकाराः पंचधियज्ञानाकाराः पंचाभिमानश्चेति ९ हेवीरभू
मीः विषयानविषयानेवाह गंधादयः पंचज्ञानेंद्रियद्वाराणां वृत्तीनां विषयाः आकृतिरूपं श्रवः शब्दः वि
सर्गादयः पंचकर्मेंद्रियद्वाराः कर्माकारवृत्तीनां विषयः रतिः संभोगः अर्तिर्गतिः ८ पुरस्याभिमानविषय

गुणानुरक्तं व्यसनाय जंतोः क्षेमाय नैर्गुण्यमथो मनः स्यात् यथाप्रदीपो घृतवर्तिमश्नन्शि-
खाः सधूमा भजति ह्यन्यदा स्वं ८ पदं तथा गुणकर्मानुबद्धं वृत्तीर्मनः श्रयतेऽन्यत्र तत्त्वं एकाद-
शासन्मनसो हि वृत्तयः आकूतयः पंचधियोऽभिमानः ९ मात्राणि कर्माणि पुरं च तासां वदंति
हैकादश वीर भूमीः गंधाकृतिस्पर्शरसश्रवांसि विसर्गरत्यर्त्यभिजल्पशिल्पाः १ एकादशं
स्वीकरणं ममेति शय्यामहं द्वादशमेक आहुः द्रव्यस्वभावाशयकर्मकालैरेकादशामी मनसो-
विकाराः ११ ॥

च प्रकारमाह एकादशं स्वीक्रियत इति स्वीकरणं ग्रहणमर्थः शरीरमभिमानस्य न ज्ञेयं तया गंधादिवद्विष
यः नापि कार्यं तया विसर्गादिवत् किंतु ममेति भोगायतनत्वेन स्वीयतया विषय इति एके त्वविवेकिनामेवं पु
रं ममत्वाभिमानविषयः न तत् मूढानां अन्तो मूढदृष्ट्या अहमहंकारं द्वादशं वृत्त्यंतरमाहुः नस्यं च पुरमेव शय्या-
मेके द्वादशं विषयमाहुः तत्र हि जीवोऽहंकारेण शेते यतः पुरि शयनात्पुरुष इति द्रव्याद्यैः तासां वृत्तीनां भवांतरभे
देनानेकत्वमाह द्रव्याणि विषयाः स्वभावः परिणामहेतुः आशयः संस्कारः कर्म अदृष्टं कालः क्षोभनिमित्तैः
११ ॥

प्रथमं शतशः सहस्रशः ततः कोटिशः स्युः न तु मिथः स्युः न च स्वतः किं तु क्षेत्रज्ञतः परमेश्वरात् तस्य चानेकशक्तिमत्त्वे
नेन स्युरित्यर्थः यद्वा नामीषां मिथ्यात्वमनेनोच्यते कोटिशो भवन्त्यनन्ताः क्षेत्रज्ञत एव स्युः तन्मन्त्रयैव मनसा लभेरन् न तु
मिथो न च स्वत इति यद्वा क्षेत्रज्ञाज्जीवस्तस्मात् स्युः तस्याविकारित्वात् न मिथः इतरेतराश्रयापत्तेः न स्वत आत्माश्रयापत्तेः अ
तो मिथ्याभूता एवेति १२ तदेवं स्थूलकर्मयोग्यगुणकर्मानुरूपं मनोवृत्तीः श्रयत इति यदुक्तं तत्संविवेकश्रमदानत्वं श्रयत इति य
दुक्तं तदेव तत्त्वमाह क्षेत्रज्ञ इति जीवस्य जीवोपाधेः अविशुद्धकर्तुर्मनसः नित्याः प्रवाहरूपेण विच्छिन्ना जाग्रत्स्वप्नयोराविर्
भूताः पश्यति क्वापि सुषुप्तौ तिरोभूताः पश्यति अतस्तस्याश्रयसाक्षी क्षेत्रज्ञ आत्मा तत्त्वमित्यर्थः १३ क्षेत्रज्ञो द्विविधः त्वंपदार्थो

सहस्रशः शतशः कोटिशश्च क्षेत्रज्ञतो न मिथो न स्वतः स्युः १२ क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतीः जीवस्य माया
रचितस्य नित्याः आविर्हिताः क्वापि तिरोहिताश्च शुद्धो विचष्टे ह्यविशुद्धकर्तुः १३ क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः पुराणः
साक्षात्स्वयंज्योतिरजः परेशः नारायणो भगवान्वासुदेवः स्वमाययात्मन्यवधीयमानः १४ यथानिलः स्थाव
रजङ्गमानामात्मस्वरूपेण निविष्ट ईशेत् एवं परो भगवान्वासुदेवः क्षेत्रज्ञ आत्मेदमनुप्रविष्टः १५

जीवः तत्पदार्थ ईश्वरः चेत् तत्राद्यो निरूपितः इदानीं तत्त्वमीश्वरं निरूपयति क्षेत्रज्ञ आत्मा व्यापी पुराणो जगत्कारणभूतः
पुरुषः पूर्णः साक्षादपरोक्षः स्वयंज्योतिः स्वतत्त्वज्ञानस्य विषयत्वेनाश्रयत्वेन वा परोक्षः अजो जन्मादिशून्यः परेषां ब्रह्मा
दीनामपीशः नारं जीवसमूहः अयनं यस्य नियन्तृत्वेन भगवानैश्वर्यादिषड्गुणवान् वासुदेवः सर्वभूतानामाश्रयः
स्वाधीनया मायया आत्मनि जीवे अवधीयमानः अवस्थाप्यमानः कर्मकर्तरि प्रयोगः तन्नियन्तृत्वेन वर्तमान इत्यर्थः
१३ एतत्सदृष्टान्तमाह यथेति आत्मस्वरूपेण
प्राणरूपेण ईशेत् नियमयति इदं वि
श्वम् १४ ॥ १५

नदेवमात्मनः शुद्धत्वे संसारस्य च मिथ्यात्वं प्रदर्श्य तन्निवृत्तिमाह तत्र श्लोकद्वयेन देहीव गुणोदयेन ज्ञानोत्पत्त्या याव
न्मायां विधूय--- तन्नेव वेद तावदिह न भ्रमति १६ यावच्च विषयानुबंधं मन एवानर्थहेतुरिति न वेद तावन्निर्वेदाभा
वात्मविभ्रमस्तेवेत्याह नेति आत्मनो लिंगमुपाधिभूतं मनः संसारतापानामावपनं क्षेत्रं यावन्न वेद तावत् भ्रमती।१७।

न यावदेतां तनुभृन्नरेंद्र विधूय मायां वयुनोदयेन विमुक्तसंगो जितषट्सपत्नो वेदात्मतत्त्वं भ्रमतेह
तावत् १६ न यावदेतन्मन आत्मलिंगं संसारतापावपनं जनस्य यच्छोकमोहामयरागलोभवैरानु
बंधं ममतां विधत्ते १७ भ्रातृव्यमेनं तददभ्रवीर्यमुपेक्षयाध्येधितमप्रमत्तः गुरोर्हरेश्चरणोपास
नास्त्रो जहि व्यलीकं स्वयमात्ममोषम् १८ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे ब्राह्मणर-
हूगणसंवादे एकादशो
ध्यायः
११

दुर्वेगः तापावपनं क्षेत्रं ततः यन्मनः शोकाद्यनुबंधं च विधत्ते १७ तस्माद्भ्रातृव्यं शत्रुं अदभ्रवीर्यं महाप्रभावं
उपेक्षयाध्येधितं संप्रवृद्धं स्वयं व्यलीकं मिथ्याभूतं तथाप्यात्मानं मुष्णातीति तथा तं गुरुरेव हरिस्तस्य चरणोपासनमेवा
स्त्रं यस्य तथाभूतः सन् जहि घातय १८ ॥
इति श्रीभावार्थदीपिकायां पंच
मस्कंधे एकादशोध्यायः ॥

द्वादशे पुनरापृष्टः संदेहेन महीभृता सयोगी सर्वसंदेहानपानुददितीर्यते कारणमीश्वरः तस्यैव लोकसंग्रहणार्थो विग्रहो यस्य स्वरूपेण परमानंदप्रकाशेन तुच्छीकृतो विग्रहो येन अवधूतयोगेश्वर द्विजबंधोर्लिंगेन वेषेण निगूढो नित्यानुभवो येन तस्मै नमः विशेषतः प्रहृष्टस्तद्वाक्यमभिनंदति ज्वरएवामयो रोगः तेनार्तस्य यथा सत् सम्यगु-अगदमौषधं तथा च निदाघेन दग्धस्य संतप्तस्य हिमांभः शीतलमुदकं गांगादकं वा तथा हे ब्रह्मन् तव कुत्सिते देहा-भिमानोहंकारः सएवाहिः तेन विशेषेण दष्टा दृष्टिर्विवेकलक्षणा यस्य तस्य मे तव वचः अमृततुल्यमौषधं २

रहूगण उवाच नमो नमः कारणविग्रहाय स्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय नमोवधूतद्विजबंधुलिंगनिगूढनित्यानुभवाय तुभ्यं १ ज्वरामयार्तस्य यथागदं सन्निदाघदग्धस्य यथा हिमांभः कुदेहमानाहिविदष्टदृष्टेः ब्रह्मन्वचस्तेमृतमौषधं मे २ तस्माद्भवंतं मम संशयार्थं प्रक्ष्यामि पश्चादधुना सुबोधं अध्यात्मयोगग्रथितं तवोक्तमाख्याहि कौतूहलचेतसो मे ३ यदाह योगेश्वर दृश्यमानं क्रियाफलं सद्व्यवहारमूलं न ह्यंजसा तत्त्वविमर्शनाय भवानमुष्मिन्भ्रमते मनो मे ४

॥ तम ॥

मम संशयाय विषयसंशयार्थं पश्चात्प्रक्ष्यामि अधुना तावत् त्वदुक्तं वचः अध्यात्मयोगेन ग्रथितं दुर्बोधं सुबोधं यथा भवा-त्येवं व्याख्याहि कौतूहलयुक्तं चेतो यस्य मम ३ तयोदितं व्यक्तमविप्रलब्धमित्यादिना भारवाहनादिक्रियावत्-फलं च श्रमादि प्रत्यक्षादिभिर्दृश्यमानं सत् अबाधितमपि व्यवहारमात्रमूलं यद्वा सतः अबाधित-स्य व्यवहारस्य मूलं कारणमपि न तत् अंजसा तत्त्वविमर्शनाय क्षममिति भवानाह यदाह अमुष्मिन्नर्थे मम मनो भ्रम-ति ४ ॥

अबाधितत्वमसिद्धमित्याह हे पार्थिव यः पार्थिवो विकारः स च पृथक्कस्य हेतोः कस्माद्विकारणात् पृथिव्यां चलन्न
यं भारवाहकादिर्जनो नाम प्रसिद्धः यस्तु न चलति स पाषाणादिरित्येतावानेव भेदः तस्य च जडत्वान्न भारः अस्तु
किं च भगवदेवं यदि अस्मत्पादयोर्निरूप्येत न त्वेनदस्ति अवयवव्यतिरेकेण अमास्पदस्यावयवविना निरूपणा
दित्याशयेनाह तस्यापि पृथ्वीविकारस्यापि चांघ्र्योरधि उपर्युपरि गुल्फादयः उरसः स्तनोपलक्षणार्थः ५ शिबिकाया
मप्यवयवी नास्ति व्याप्तिनास्ति तदाह सौवीरराजइत्यपदेशो नाममात्रं यस्य स पार्थिवो विकार आस्ते राजेति संधिरा

ब्राह्मणउवाच अयं जनो नाम चलन्पृथिव्यां यः पार्थिवः पार्थिव कस्य हेतोः तस्यापि चांघ्र्योरधि गुल्फ
जंघाजानूरुमध्योरशिरोधरांसाः ५ अंसेऽधि दार्वी शिबिका च यस्यां सौवीरराजेत्यपदेश आस्ते यस्मिन्भवा
न्रूढनिजाभिमानो राजास्मि सिंधुष्विति दुर्मदांधः ६ शोच्यानिमांस्त्वमधिकष्टदीनान्विष्ट्या निगृह्णन्नि
रनुग्रहोऽसि जनस्य गोप्तास्मि विकत्थमानो न शोभसे वृद्धसभासु धृष्टः ७ यदा क्षितावेव चराचरस्य विदा
म निष्ठां प्रभवं च नित्यं तन्नामतोऽन्यद्व्यवहारमूलं निरूप्यतां सत्क्रिययानुमेयं ८

र्षः यस्मिन्भवान्रूढाभिमानः सिंधुषु राजास्मीति दुर्मदेनांधः सन् ६ शोच्यान्विष्ट्या निगृह्णन् निष्कृपो वर्तसे अ
तो नाम इष्ट एव गोप्तास्मीति श्लाघमानो महतां सभासु न शोभसे यतो धृष्टः ७ न चोक्तरीत्यावयवभावः सर्वत्रावयवा
नां भवेदिति वाच्यं तेषामप्यनिरूपणादित्याशयेनाह यदेति निष्ठां नाशं प्रभवमुत्पत्तिं विदाम विद्मः तत्तदा क्षितेरप्य
स्य विकारस्याभवत्वात् नाममात्रादन्यत् व्यवहारस्य मूलं कारणं अर्थक्रियया सदित्यनुमेयं निरूप्यतां तथा च श्रुतिः
वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति ८ ९ ॥

तर्हि क्षितेः सत्यतास्यात् तत्राह एवंक्षितिशब्दस्यापि वृत्तं वर्तनं अर्थो विनैव निरुक्तं यद्वा क्षितिशब्दस्य वृत्तं यस्मिन् तदपि
मिथ्यात्वेन निरुक्तमित्यर्थः कुतः असत्सु स्वेषु परमाणुषु स्वकारणभूतेषु निधानात् लयात् अतः परमाणुव्यति
रेकेण क्षितिर्नास्तीत्यर्थः परमाणवस्तर्हि सत्याः स्युः तत्राह ये इमे मनसा कार्यानुपपत्त्यादिभिः कल्पिताः कल्पनाबीज
माह येषां समूहेन विशेषः कृतः तेषां समूहः पृथिवीबुद्ध्यालंबनमित्यर्थः अवयविनो निरसनात् समूहग्रहणं
तथापि सत्याः स्युः न अविद्यया प्रपंचस्य भगवन्मायाविलसितत्वात् अज्ञानेन कल्पिताः ९ एवमन्यदपि कृशत्वादि

एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तमसन्निधानात्परमाणवो ये अविद्यया मनसा कल्पितास्ते येषां समूहेन कृतो
विशेषः ९ एवं कृशं स्थूलमणुर्बृहद्यदसच्च सज्जीवमजीवमन्यत् द्रव्यस्वभावाशयकालकर्मना
म्नाजयावेहि कृतं द्वितीयं १० ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेकमनंतरं त्वबहिर्ब्रह्म सत्यं प्रत्यक्प्रशांतं भग
वच्छब्दसंज्ञं यद्वासुदेवं कवयो वदंति ११

धर्मकं बुद्ध्या प्रतीतं द्वितीयं द्वैतं द्रव्यादिनाम्ना उपलक्षितया अजया मायया कृतमवेहि तत्र कृशो ह्रस्वः स्थूलं तत्र
नियोगि अणुर्दीर्घो बृहद्गुणपादानात् असत्कार्यं सत्कारणं जीवं चेतनं अजीवं जडं १० तर्हि किं सत्यं तदाह ज्ञा
नं सत्यं व्यावहारिकसत्यत्वं व्यावर्तयति परमार्थं हन्ति ज्ञानमवबोधार्थानि षड्विशेषणानि विशुद्धं तत्राविद्यकंपकं
तन्नामारूपं अनंतरं देशतो बहिः बाह्याभ्यंतरशून्यं तत्र विपरीतं ब्रह्म परिपूर्णं तत्र परिच्छिन्नं प्रत्यक् तत्र विषयाकारं प्र
शांतं निर्विकारं तत्र देवं सत्रूपज्ञाने सत्यमित्युक्तं कीदृशं तत् षडैश्वर्यादि षड्गुणत्वेन भगवच्छब्दः संज्ञा यस्य यद्वा ज्ञा
नं वासुदेवं वदंति ११

श्रीः भा०पं टी० ३०

यतस्त्वामित्थं महत्सेवां विना न भवतीत्याह रहूगणेति एतत्तु ज्ञानं तपसा पुरुषो न याति इज्यया वैदिककर्मणा
निर्वपणात् अन्नादिसंविभागेन गृहाद्वा तन्निमित्तपरोपकारेण छंदसा वेदाभ्यासेन जलाग्न्यादिभिरुपासितैः १२
अहत्सेवया तत्प्राप्त्युपायतामाह यत्रेति यत्र महत्सु ग्राम्यकथानां विघातो यस्मात् १३ विषयसंगस्य योगभ्रंशक
इति वदन् कथं तर्हि त्वमीदृशमसीति प्रश्नस्योत्तरमाह अहमिति दृष्टाभ्यां विमुक्तोहं दृष्टश्रुताभ्यां संगनिमित्तो बंधो
येन हतोर्थः प्रयोजनं यस्य १४ श्रीकृष्णार्चनं प्रभवं यस्या हरतीत्याह सेति जनसंगात् विशंकमानः अविवृतः

रहूगणैतत्तपसा न याति न चेज्यया निर्वपणाद्गृहाद्वा न च्छंदसा नैव जलाग्निसूर्यैर्विना महत्पादर
जोभिषेकं १२ यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादः प्रस्तूयते ग्राम्यकथाविघातः निषेव्यमाणोनुदिनं मुमु
क्षोर्मतिं सतीं यच्छति वासुदेवे १३ अहं पुरा भरतो नाम राजा विमुक्तदृष्टश्रुतसंगबंधः आराधनं भ
गवत ईहमानो मृगोभवं मृगसंगाद्धतार्थः १४ सा मां स्मृतिर्मृगदेहेपि वीर कृष्णार्चनप्रभवा नो
जहाति अथो अहं जनसंगादसंगो विशंकमानोविवृतश्चरामि १५ तस्मान्नरोसंगसुसंगजातज्ञाना
सिनेहैव विवृक्णमोहः हरिं तदीहाकथनश्रुतिभ्यां लब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वनः १६

इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे द्वादशोध्यायः १२

सुप्रकटः १५ असंगैर्महद्भिर्यः सुसंगस्तेन जातं ज्ञानमेवासिः तेन मोहः सन्नध्वनः संसारमार्गस्य अतिशायनं
श्रेष्ठं यावेद्धरिं याति यद्वा पारमतिप्रतिक्रम्य हरिं याति अतिरतिक्रमणे वैतिकर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया तस्य
हरेरीहानां कथनश्रुतिभ्यां लब्धा स्मृतिर्येन सः १६ इति श्रीभावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधे द्वादशोध्यायः
२ ॥

भयोद्वेगो विरक्तापदृष्टान्तेन निरूपणं इति वैराग्यप्रदास्त्रीय भवाटव्युपवर्ण्यते अध्वनः पारमित्युक्तं तमेवाध्वानं प्र
सिद्धमार्गरूपेणैव वैराग्याय प्रपंचयति दुरत्यये इत्सरे अध्वनि अवद्ध त्रिमार्गैरजस्तमः सत्वैर्विभक्तानि कर्माणि कार्य
तया पश्यतीति तथा स एव प्रसिद्धः सार्थो जीवसमूहः अर्थपरः स्वार्थपरः सन् यथा वणिक्सार्थो यौन्नायकः
बद्धः अटवीं याति तद्वत् अस्माध्यायस्य व्याख्यानरूप उत्तराध्यायोऽस्ति तथापि स्वत्वप्रतिपत्तये किंचिद्व्याख्यायते यस्यां
भवाटव्यां इमे इंद्रियनामानः षट् दस्यवः चौराः कुत्सितो नायकः सारथिर्बुद्धिर्यस्य तं सार्थं विलुंपंति तस्य धर्मधनं लुंप

ब्राह्मण उवाच दुरत्ययेऽध्वन्यजया निवेशितो रजस्तमः सत्वविभक्तकर्मदृक् स एष सार्थोऽर्थपरः परिभ्रम
न्भवाटवीं याति न शर्म विंदति १ यस्यामिमे षण्नरदेव दस्यवः सार्थं विलुंपंति कुनायकं बलात्
गोमायवो यत्र हरंति सार्थिकं प्रमत्तमाविश्य यथोरणं वृकाः २ प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरे कठो
रदंशैर्मशकैरुपद्रुतः क्वचित्तु गंधर्वपुरं प्रपश्यति क्वचित्क्वचिच्चाशुरयोल्मुकग्रहं ३

भोगेन मुष्णंतीत्यर्थः गोमायवः सृगालास्तत्स्थानीयाः पुत्रादयः ते अमे भर्तापि ते न्यवं प्रविश्य प्रमत्तं सार्थिकं सार्थे
स्थितं हरंति इतस्ततश्चाकर्षंति उरणं मेषं २ वीरुधो लतास्तृणानि च गुल्मानि वल्लितादिजालानि प्रभूतैर्वेतैर्गा
ह्वरैः प्रवेष्टा गेऽकठोरैः तीव्रैर्दंशो मक्षिकाविशेषैः मशकैश्च यथा कश्चिदुपद्रुतो भवति एवं कामधर्मादिभिर्गा
ह्वरे गृहाश्रमे वर्तमानो दुर्जनैरुपद्रुतो भवतीत्यर्थः गंधर्वपुरवदस्थिरं स्मानमेव देहादिकं प्रकर्षेण सत्यमेव दृष्टमि
ति पश्यति क्वचित्क्वचिदपि चाशुरय उत्तिवेडल्मुकाकारो ग्रहः पिशाचः तत्तत्स्वर्णमुपादेयत्वेन पश्यती
त्यर्थः ३ ॥

श्री: भा.पं. टी. २८ निवासादिष्वात्मास्वभावोयस्याःमावुद्धिर्यस्यसः ततस्ततोधावतीत्युभयत्रतावानेवार्थः वात्यावक्रगतःत
स्याउत्थितःपांसुःतेनधूम्राविशःरजस्वलेरजोयाभिश्चदिशोयस्यसन्नयथानजानाति तथावामेवभ्रमंतीया
स्त्रीतस्याउद्भूतैरागादिभिःअप्रकाशमानादिक्देवताःकर्मसाक्षीश्चतानजानातीत्यर्थः ४ अदृश्यानांझिल्ली
नांभृंगादिकासंज्ञानांकीटविशेषाणांस्वनैःकर्णयोःशूलोव्यथायस्यउलूकाश्चकास्तेषांवाग्भिर्व्यथितोनरआ
त्मामनोयस्य अप्रत्यक्षवत्तमप्रियवक्तारोझिल्लीतुल्याः प्रत्यक्षमप्रियवक्तारोउलूकतुल्याः येषांछायापापा

मू

निवासतोयद्रविणात्मबुद्धिस्ततस्ततोधावतिभोअटव्यां क्वचिच्चवात्योत्थितपांसुधूम्रादिशोनजा
नातिरजस्वलाक्षः ४ अदृश्यझिल्लीस्वनकर्णशूलउलूकवाग्भिर्व्यथितोनरात्मा अपुण्यवृक्षा
न्श्रयतेक्षुधार्दितोमरीचितोयान्यभिधावतिक्वचित् ५ क्वचिद्वितोयाःसरितोभियातिपरस्परंवा
लषतेनिरंधः आसाद्यदावंक्वचिदग्नितप्तोनि
र्विद्यतेक्वचयक्षैर्हृतासुः ॥

॥ ६ ॥

पक्षेतुः तेअपुण्यवृक्षान्तत्तुल्यानधार्मिकानुसेवतेमरीचितोयानीतितैः फलत्वेनचित्तस्थानपिविषयान्
५ वितोयाःशुष्कसरितइहपातितस्यगात्रभंगात्तस्माद्दुःखंभवतिनचोदकलाभः तद्वदिहपरत्रचदुःखदान्
पाखंडानभियाति आलषतेछायाद्यादिभ्योअन्नादिवांछति उभयत्रापिसमानार्थः दावाग्नितुल्यैर्दुःखदैर्दु
राप्तधनोकाम्याग्निनातप्तोनिर्विद्यतेविषीदतितथायक्षतुल्यैःराजभिर्हृतेअसुवत्प्रियेधनेयस्यसनिर्विद्यते ६

॥ राम ॥

अन्ये पुरुषे हन्तं स्वं विज्ञेयस्य निर्विसंवेत्तो यस्य कश्मलेशः श्रौतं गंधर्वपुरमिव मनोरथोपगत पितृपुत्रादिस
माने प्रविष्टः सन् ७ केरकादिस्त्रग्रिविविचित्रै रभिभूतः नगनल्पमहत्कर्मारोहुं कर्तुमिच्छुर्विमनाइवश्रान्ते
पदे पदे तत्तोत्तो अन्यं न रेणावहिनार्जं रेणा ८ प्रजगराहिनाविशश्चापणागिलितो नवेत्ति विपिने यकः
शावइवदंदशूकैर्हिंस्त्रैर्जनैर्दष्टः पीडितः अंधोन्धमविवेकः अंधकूपे मोहे पातितः तामिस्त्रे दुःखे शेते लीयते

कुत्रचिदृतासः कचनिविष्टवेगाः शोकाग्निमत्यनुपश्यति कश्मलं कचिद्गंधर्वपुरं शविष्टः प्रमोद
ते निर्वृतवन्मुहूर्तं ७ चलतः क्वचित् केन्द्रकशार्कतोऽग्निर्नयाकृत्वा विमनाइवास्ते पदे पदे ऽन्यं न स्वाङ्गि
नार्दितः कौटुंबिकः क्रुध्यति वै जननाथ ८ कचिन्निगीर्णोऽजगराहिना जनो नावैति किंचिद्विपिने
पविद्धः दष्टः स्म शूनेव्व वर्दंदशूकैरथो अंधकूपे पतितः तमिस्त्रे ९ कर्हिस्म चित्क्षुद्ररसान्वि
चिन्वंस्तन्मक्षिकाभिर्व्यथितो विमानः तत्रातिकृच्छ्रात्प्रतिलब्धमानो बलाद्विलुंपंत्यथ तं ततोन्ये
१० कचिच्च शीतातपवातवर्ष प्रतिक्रियां कर्तुमनीश आस्ते कचिन्मिथो विपणन्यच्च किंचिद्विद्वेषमृ
च्छत्युत वित्तशाठ्यात् ११

७ क्षुद्ररसान्मधुप्रयोषादीन् विचिन्वन् गवेषयन् तन्मक्षिकाभिर्योषादिस्वामिभिर्विमानः अवज्ञातः ताडितः सन् व्य
थितो भवति यदि कथंचित् तेनातिक्लेशेन प्रतिलब्धमानः प्राप्तयोषादिर्भवति तदा बलात् तस्य पहरंति तान्यथासिद्धं के।
ततो ऽन्ये तदाप्यन्ये हरन्ति १० यत्किंचिद्वित्तस्य मपि मिथो व्यवहारं तत्क्रियादिना गृहीत्वा न वित्त शाठ्यात् धनवंचनात्
११ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

श्रीः
१६
भा०टी
१०

शय्यादिहीनः आस्यते स्मि त्रिसामनं केवलादि स्थीयते वेति स्थायते वेति स्थानं गृहं विहरंत्यनेनेति विहारो या
दि याचमानो पि यदा परस्माद् प्राप्तकामः तदा परकीयेवस्तुनि दृष्टिरभिलाषो यस्य सेवमानं प्राप्नाति ८ एवम्
योन्यं विनश्यति संगे साधनविनिमयेन विरुद्धो वैरानुबंधो यस्य न यथा विधोपि परस्परं विवह गृविवाहादि संबंधं
वन्नु रुभिः कृच्छैः श्रमैः विनबाधैः उपसर्गैश्च दुःखादिभिर्विपन्नः मृतप्रायो भवति ८ डरमयतममधनोदर्शयति

कविन्द्रा विलीणाथ नस्तनास्मिन् शय्यासनस्थानविहारहीनः याचन्परात्प्रतिलब्धकामः पार
क्यदृष्टिर्लभते वसानं ५२ अन्योन्यविनश्यति संगाद्दृढवैरानुबंधो विवहान्मिथश्च श्रथन्नयुष्मि
न्नुरुकृच्छ्रविनवाधोपसर्गैर्विपद्यन्विपन्नः ५२ तांस्तानुविपन्नान्सहितनजनविहायजातेपरिगृह्य
नार्थः आवर्तनेष्वपि न कश्चिद्दवीसाधनः पारमुपैति योगं मनस्विनो निर्जितदिग्गजेंद्रममेति
सर्वेभुवि विरुद्धवैराः मृधेशयीरन्नतदुजेतिय
ग्रसन्दंडगतवैरोभि
याति ५२

तावत्तानुविपन्नान्सतान् विहायजातेन्यानेपरिगृह्य विहरन्पूतः यतः प्रस्थितः नेशतिनावर्तने हेवीरसाधनः पारे
पोयोगः नेवनोपैति अत्रमाथैकश्चिदतिसमर्थोपि ५४ नदेवाह मनस्विनः शूराः निर्जिताः दिग्गजेंद्रायैः
ममेयं भूमिर्ममेयमिति भुविनिमित्तभूता यावद्वैवैरेयैः न्यस्तदंडः संन्यासी यद्विलोः पदमभियाति तन्नजनब्रजे
ति ५५ ॥ रामराम

सिंहावलोकेनेन पुनर्बर्भवाटवीमेवानुवर्त्तयति प्रसज्जतित्यासक्तिं करोति कीदृशः लतानांपुञ्जाः पुष्पावाल
वृत सकुमारायेत्यीर्णापुञ्जाः तदाश्रयः सन् तदाश्रयाश्रवन्नपदाश्रस्पृहादराः कलभाषिणोयोद्वि
जाः पदिजः एणः तत्रत्यीषु स्त्रीसंगप्रसक्तेषुपत्येषु स्पृहायस्यतादृशोभूत्वाहरिवक्केसिंहासपृहः तत्र
त्यात्कालवक्कनिमित्तात्ममरणादेः त्रसन् तत्परिहारायकश्चित्पलोभितावकादिवहेचकैःक्रूरैःक्रू
रैस्थणाचारैःसहसख्यंकरोतितेषप्रविशति २९ नैवंविनः तत्रफलाभावंज्ञात्वाहेमानोब्राह्मणानांकुले
पुनःप्रविशन् तेषांशीलप्रायश्चित्तपूर्वकंपुनर्न्यपिनयनाद्याचारंप्रेरोचयन् प्रधियंप्रपन् वानरत्वत्त्या

प्रसज्जतिक्वापिलतानिकुञ्जाश्रयान्नदाश्रयावन्नपदद्विजस्पृहः क्वचित्कदाविद्धरिवक्रमः
त्रसन् सख्यंविदधेवकवेककगृध्यैः २९ नैवंविनोहेमसकुलेसमाविशन्प्ररोचयन्शीलमुपैति
वानरान् तज्जातिरासेन स्वनिर्हृतेंद्रियःपरस्परोद्वीक्षणविस्मृतावधिः ३० द्रुमेषुरंस्यन्सुता
दारवत्सलोव्यायदीनोविवशःस्वबंधनः क्वचित्प्रमादाद्गिरिकंदरेपतन्वल्लींगृहीत्वागजभीत
आस्थितः ३१ पुनःकथंचित्सविमुक्तआपदःपुनस्सार्थंप्रविशत्यरिंदम अध्वन्यमुष्मिन्न
जयानिवेशितोभ्रमञ्जनोद्यापिनवेदकाष्ठन ३२ रजस्तमःसत्त्वमपिहायधनोसमेन्यस्तदंडःकृत
मैत्रः प्रसज्जितात्माहरिसेव्याशितज्ञानासिमादायतरातिपारम् ३३

न प्रवावानन् स्पृदप्रापायावपेति तज्जातिरासेनवानरजातिक्रीडयामिथुनीभूयपरस्परवीक्षणेन
नविस्मृतोजीवितावधिर्येन ३० द्रुमवत्केवलदृष्टार्थेषुगृहेषुव्यवायदीनोहिस्त्रीकृपाकृपणः एवं
स्वयंबंधनेप्राप्तितस्मिन् विवशः परिहर्त्तुमशक्तः पाकांतरेभवनेसंसारेचरन्नित्यर्थः गिरिकंदरवद्दुर्नि
भयानकरोगादिदुःखेपतन् केदरस्यगजनत्यां मृत्योर्भीतःसन् वल्लीतत्यप्राचीनकर्मावस्थितोवलेवा
भवति ३१ सार्थंप्रविशतियथापूर्वंप्रवृत्तिमार्गेरमते ३२ त्वमप्यध्वनिनिवसितस्यतत्त्वेषगः अनोऽस्या
ध्वनः पारमवितरप्रसज्जितात्माविषयेष्वनभिनिवेशितचित्तःसन्हरिसेवयाशितेनेतीक्ष्णीकृते ३३ ॥ ॥

अखिलजन्मसु शोभनं नृजन्मैव परं श्रेष्ठं येभ्यो देवादिजन्मभ्यः तैरपि किं अमुष्मिन् स्वर्गेऽपि जन्मभिः किं न
किंचित् यत् येषु जन्मसु यत्र स्वर्गे वा वो महात्मनां समागमः प्रचुरो भवति हृषीकेशस्य यशसा कृतः
शोधित आत्मा वैस्तेषां २१ तेन न मयोपासितः त्वच्चरणाब्जरेणुभिर्हतं नष्टं अंहो यस्य तस्य यो ह्यद्भुते निर्मला भक्ति

रहूगण उवाच अहो नृजन्माखिलजन्मशोभनं
किं जन्मभिस्त्वपरैरप्यमुष्मिन् न यद्धृषीकेशय
शःकृतात्मनां महात्मनां वः प्रचुरः समागमः २१
न ह्यद्भुतं त्वच्चरणाब्जरेणुभिर्हतांहसो भक्तिरधो
क्षजेऽमला मौहूर्तिकाद्यस्य समागमाच्च मे
दुस्तर्कमूलोऽपहतोऽविवेकः २२ नमो मह
द्भ्योऽस्तु नमः शिशुभ्यो नमो युवभ्यो नम
आवटुभ्यः ये ब्राह्मणा गामवधूत
लिङ्गाश्चरन्ति तेभ्यः शिवमस्तु रा
ज्ञाम् २३

भवतीति नैवाद्भुतं यस्य तव मुहूर्तमात्रभवात्समागममात्रादपि दुस्तर्केणाबद्धमूलोऽपि ममाविवेको
नष्टः २२ अवधूतलिङ्गाः केन रूपेण विचरन्तीत्यज्ञानानां सर्वोत्तमस्थानिनमस्यति ये वरस्तोवीक्षणत्वात्स्वरूपं
धीरैयास्तान्प्रतिपसर्वेभ्योनमस्तस्यार्थः स्वदर्शनेन राज्ञां महद्भ्वज्ञासंभाव्याहराणां शिवमस्त्विति २३ ॥

उत्तरमानाय स्य हे उत्तरामातः विगणयतः नगणयतः अवमंतर्यपि परमकरुणाकत्वेन सिंधुपतये आ(
त्मतत्त्वमुपदिश्य निभृताः शांताः करणानामूर्मयो यस्मिन् सचासावाशयो यस्य २४ सुजनात्सात्त्वगतप
रमात्मसतत्त्वं येन तथाभूतः सन् तदानीमेव देहेत्यात्ममतिं च विससर्ज हे नृप भगवदाश्रितो भरतः तदाश्रि
तो रहूगणोयः तस्यानुभावः सद्यो देहाहंकारत्यागः २५ परोक्षेणावाणोक्तार्थकत्वपकेण आर्याणां

शुक वाच इत्येवमुत्तरामातः स वै ब्रह्मर्षिसुतः सिंधुपतय आत्मसतत्त्वं विगणयतः परानुभावः
परमकारुणिकतयोपदिश्य रहूगणेन सकरुणमभिवंदितचरण आपूर्णार्णव इव निभृतकर
णोर्म्याशयो धरणिमिमां विचचार २४ सौवीरपतिरपि सुजनसमवगतपरमात्मसतत्त्व आत्मन्यवि
द्याध्यारोपितां देहात्ममतिं विससर्ज एवं हि नृप भगवदाश्रिताश्रितानुभावः २५
राजोवाच यो ह वा इह बहुविदा महाभागवत त्वयाभिहितः परोक्षेण
वचसा जीवलोकभवाध्वा स ह्यार्यमनीषिकया कल्पितविषयो
नांजसाव्युत्पन्नलोकसमधिगमः अथ तदेवै
तद्दुरवगमं समवेतानुकल्पेन निर्दिश्य
तामिति २६ इति भाग तेप
चम येश्वयो शोध्यायः १३

विवेकिनां मनीषयैव दस्युस्थानीयानींद्रियाणि गोमायुस्थानीयान्यपत्यादीन्येत्येवं कल्पितविषयः अव्युत्पन्न
स्य लोकस्य जनस्य सम्यक् अधिगम्यो न भवति अथातः तदेतद्देव भवाध्वरूपं समवेतानुकल्पेन शब्देनेन तदा(
त्वदुक्तपार्थाय कल्पनेन २६ इति भावा दीपि यांपे मस्कं त्रयो शोध्यायः १३ ॥ ॥

श्री॰
भा॰ पं॰
टी॰
अ॰

चतुर्दशे भवारण्यरूपकन्याहृतोक्तिः कृताः प्रस्तुतेन स्वगोमायमवाप्रकाश्चार्थकल्पनं यः परोदितात्प्रश्नः
शुक उवाच सहोवाचेति स्पष्टोक्तिः इतस्ततो यथार्थस्य जयानिवेशनमिति यदुक्तं तदेवेति निवेशनप्रकारकथनेन प्रपंच
यति यद एष प्रसिद्धो जीवलोकः प्रचंडवित्तामायया अस्तर्गमेऽध्वन्यापतितो भवाटवीगतः सन् हरिगुरुपदस्य गुरो
श्चरणारविंदयोर्मधुकराः सेवकाः तेषामनुपदवीं तैरनुष्ठितं भक्तिमार्गं प्राप्यापि नावरुंधेन संप्राप्नोतीत्यन्वयः
मायया स्वकार्यद्वारेण संसारमार्गपातहेतुत्वमाह देहात्ममानिनो सत्वादिगुणविशेषविकल्पिताना निविभ

स होवाच यथा देहात्ममानिनां सत्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुशलसमवहारविनिर्मि
तविविधदेहावलीभिर्वियोगसंयोगाद्यनादिसंसारानुभवस्य द्वारभूतेन षडिंद्रियवर्गेण तस्मिन् दुर्गा
ध्ववदसुगमेऽध्वन्यापतित ईश्वरस्य भगवतो विष्णोर्वशवर्तिन्या मायया जीवलोकोऽयं यथा वणिक्सा
र्थोऽर्थपरः स्वदेहनिष्पादितकर्मानुभवः श्मशानवदशिवतमायां संसाराटव्यां गतो नाद्यापि वि
फलबहुप्रतियोगेहस्तत्तापोपशमनीं हरिगुरुचरणारविंदमधुकरानुपदवीमवरुंधे यस्याम्
ह वा एते षडिंद्रियनामानः कर्मणा दस्यव एव ते २ ॥

कृतानि यानि कुशलविमिश्रकर्माणि तैर्विनिर्मिताभिर्विविधदेहावलीभिर्वियोगसंयोगादिर्येनादिः संसा
रः तदनुभवस्य द्वारभूतेन तस्मिन् संसाररूपे दुर्गमार्गवदसुगमेऽध्वन्यापतितः यथा वणिजो सार्थः समूहः
अर्थार्जनपरः स्वदेहनिष्पादितानां कर्मणां फलद्वारेणानुभवो यस्य विफलास्तु बहुप्रतियोगाः बहुवि
घ्ना सर्वेहा चेष्टा यस्य सः तस्यां संसाराटव्यां योऽतापाः तेषामुपशमनीं नाशनीं १ यस्यामित्यादि व्याचष्टे या

॥ ८

दस्युजनत्वं तेषां कर्म दर्शयति तथाच येतिधर्मा पायिकं धर्मकारणं तमेव तमेव स्वार्थिश्रेतं धर्ममाह साद्वादिति तं
तु सा पापसंपरलोकार्थमुदाहरंतीति हर्म्यं पथमाह दर्शनाद्याः पंचज्ञानेंद्रियाणां हृत्तयः संकल्पव्यवसायावंतः
करणस्य पनेगृहेयो ग्राम्यके उपभोगः तेन ऊनायस्य ऊगुडेरजितात्मनो विलंपतिय थाचौराः ऊपालकस्य
धनं वहिताजात्मनः सार्थस्य धनं हरंतितद्वत् ३ गोमायुवायत्रेत्येतद्यावहे अथवेति अथवेत्यर्थांतरोपन्यासेक

नद्यथा उक्त्ष स्य धनं यत्किंचित्साद्वाहर्म्या पायिकं बहूहं कुलाधिगने सत्परमडुरुषार्थं साधनलद्
णो सौ धर्मः तेन मां पापायउदाहरंति नहर्म्यं धनं दर्शस्पर्शनश्रवणस्वादनाविज्ञाणसंकल्पव्याव
सायगृहग्राम्योपभोगेन ऊनायस्य अजितात्मनो यथा सार्थस्य तथाजितात्मनो विलुंपंति ३ अथव
यत्र कौटुंबिकादाराप त्यादयो नाम्ना कर्मणां हृकस्मगालाः एव अनिर्छतोपिकदर्य्यस्य ऊडुंबिनउर
णकवत् संरद्यमाणांनपि घतोपि हरंति ४ यथाद्यत्र अवक्षरेहकृ धमाणाम दरयर्थवीजं देत्रं उन रेवाव
पन काले गुल्मतृणावीरुद्भिर्गहरमिवभवति एवमेव गृहाश्रमः कर्मक्षेत्रं यस्मिन्नहिकर्माणि उत्सी
दंतियद्वयं कामकरंड एषश्रावसथ्यः ५ ॥

कर्मणं उहकाः स्रगालाः च कदर्य्यस्यानिलछस्य ४ अछन्नेवीरुत्तृणगुल्मगह्वरमित्येतद्यावद्वपेय थाहीति
नेत्रद्रव्याणि बीजानि यस्मिन् यद्यस्मात् योयमावसथ्य आश्रमः एषकामानां करंडः यथा कर्पूरभाजने कर्पूरदे
येपिपरमलो न क्षीयते एवमत्रवासनानाम क्षीणत्वान्न कर्माणि उत्सीदंतीत्यर्थः ५ ॥ ॥

श्री: भा: पं टी: ५२

दंशमशकमत्कुणैरपसर्पैर्जीवैः शलभादिभिश्च उपहन्यमानः पीड्यमानो बहिः प्राणाविव्रंयस्तनयाविवोप्य
स्मिन्नध्वनि परिभ्रमन् अविद्यादिभिरुपरक्तेन मनसा गन्धर्वपुरं नल्पमवटमानेन नरलोके सत्यतमामिथ्यादृष्टिरुप
पश्यति ६ अपश्यतीति शाल्मलिवृक्षमिव नमर्यान्तरं दर्शयति नत्रतु गन्धर्वपुरी क्वचिद्दातपोदकं शृगन्तस्माज्जलेन
न्नत्वात् विषयाननुपधावतीति १ क्वचित्तु चित्तस्यरयोल्मुक ग्रहमित्येतद्याचष्टे क्वचिच्छ्रोषाणादोषा
णामस्यानेऽरीषविशेषेऽग्निर्विषाः नस्यशीषस्य वलोहितो वर्णो यस्य रजोगुणास्तेन निर्मितानदिवयाम

नत्रनतो दंशमशकसमापसर्पैर्मवज्जैः शलभशत्रुंतस्करमूषकादिभिरुपहन्यमानबहिः प्राणाः
क्वचित्परिवर्तमानोऽस्मिन्नध्वन्यविद्याकामैभिरुपरक्तमनसानुपपन्नार्थे नरलोके गन्धर्वनगरमुपप
न्नमितिमिथ्यादृष्टिरनुपश्यति ६ क्वचिदातपोदकनिभान्विषयाननुपदाधावति पानभोजनव्य
वायादिव्यसनलोलुपः १ क्वचिच्चाशेषदोषनिषदनं पुरीषविशेषं तद्वर्णगुणनिर्मितमतिः सुवर
र्णमुपादित्सत्याग्निकातरइवोल्मुकपिशाचे ७ अथ कदाचिन्निवासपानीयद्रविणाद्यनेकात्मो
पजीवनाभिनिवेशा एतस्यां संसाराटव्यामितस्ततः परिधावति ८ ॥ ॥

तिर्यस्यसः सुवर्णमुपादातुमिच्छति अग्निकामेन कातरः परवशः उल्मुकसहशोपि पिशाचमिव शीतार्तनरो हार
एपेग्निमज्वाज्वल्यमानं ततस्ततो धावते उल्मुकपिशाचमग्निबुद्ध्यानुधावति न तं प्राप्नोतीति कथञ्चित्ताभःचे
न्नहितेन भक्षितः सन् म्रियते एव सुवर्णमनुधावन्नपीत्यर्थः ७ निवासस्तोयद्रविणान्येतद्याचष्टे अथेति
निवासादिष्वनेकेष्वात्मन उपजीवेषु अभिनिवेशो यस्य सः ८ ॥ ॥

राम: ५२

क्वचित्तु वातोत्थितेनेत्याह चेष्टेक्वचिन्द्वेति आरोहमेकेनस्मिन् कालेयइजः रागः तेनस्वदृष्टावरकेणाजन्या
रात्रौर्भूतामिवहस्तपादेरजनीभूतस्तमोमय इव अतीवरजसाक्रान्तमतिः अतएवरजोध्यानचक्षुरिवेन्द्र
स्थिताममर्यादातिक्रमसादिभूतादेवतादेवतानजानाति ९ अतएवादेयमेवोपादेयतयागृह्णातीति अज्ञ
मसाज्ञात्वाद्रनरलोकचनर्थपादे प्रथमंव्याचष्टेक्वचित्सहृद्दितिक्वचिदातपोद्दकविभानित्वत्रमिथ्या
विष्णुवेधुलपटत्वमुक्तेनिवासतोयेत्यत्रतर्जनप्रयासउक्तः अत्रत्वबाधितेषपिग्नः शहृत्तिरुच्यतइत्यपोनरुक्तं
स्वयमेवस्वसहृदवगतेविषयारण्येवेतथ्यांविफलत्वेयेन यत्राभिध्यानेनदेहाभिनिवेशेनविध्वंसितास्मृति

क्वचिच्चवात्योपमयाश्रमद्ध्यारोहमारोपितस्तत्कालारजसारजनीभूतात्इवासामर्थ्ययदिरजस्व
लादेवादिन्द्रदेवताअतिरजस्वलमतिर्नविजानाति ९ क्वचित्सहृदवगतविषयत्वेनयोः स्वयेप
याभिध्यानेनविभ्रंशितस्मृतिमयैवमरीचितोयायांस्तामेवाभिधावति ११ क्वचिंमहद्गडलद्दकझिल्लीस्ता
नवदतिपरुषरभसाटोपग्रस्तदोपरोदेवारिराजकुलनिर्भर्त्सितेनातिव्यथितकर्णमूलहृद
यः समयदाद्गयपूर्वसहृत्तनत्सदाकारस्कारकाकतेद्वायगुणपद्गमलनाविषादयानवद्गभयार्थ
शून्यइवविपाण जीवन्मृतोस्वयंजीवन्
म्रियमाणउपधावति १३

येस्य नयेवविभ्रंशितयास्मृत्यास्मृतिभ्रंशादेवेत्यर्थः ११ महद्गयझिल्लीस्वनेत्येतद्व्याचष्टे क्वचिद्गलूकेति
अतिपारुषारभसउत्साहः तेनाटोपः संभ्रमोयथाभवत्येवंरिपुगणराजकुलस्यत्रनिर्भर्त्सितेनअतिव्यथितेनकर्ण
मूलेहृदयेवयस्य १२ अपुण्यद्दात्रानित्येतद्व्याचष्टेसयदेतिद्दयगपापभ्रंशोपूर्वसहृत्तेयेचकारस्करोविषते
ङ्कः नत्वशुद्धायेप्रपण्डमात्तव्याविपालतास्तविषादपातास्तविषक्रूपाः
नद्गल्पात दत्ताद्दप्रयोजनशून्यधनात् १३ ॥

क्वचिद्दिनेयाः सरितः इत्येतद्व्याचष्टे एकदा क्वचिद्दमनां प्रसंगात्मनिहृता वेविनामविर्धस्य सः निरुदकनदीग
र्तेपातेयथा स्य शिरः स्फुटति पश्चादपि च बहिर्दनाज्ञवर्तनेपश्चमिहृपराज्ञचदुःखदं २४ परस्परं बालयनेति
रेभइत्येतद्व्याचष्टे यस्त्वामिति श्रेयः श्रवेनोपनमतिनेोपनिष्टति पितृपुत्रबर्हिष्मा ऊष्मः तद्धनः पितुः पित्रा
णां वा ऊष्मादिनूणामलमपि येषु पश्यति नानुभद्गयनवाधइत्यर्थः पितृपुत्रबर्हिष्माहियानितिनपाठः
स्वगमः १५ आसाद्य दावमित्येतद्व्याचष्टे क्वचिद्दासायेति क्वचहृयद्दैर्हतासरितोनद्व्याचष्टे क्वचित्काले

एकदा सत्संगान्निहृत पतमतिर्दुरुक्तस्त्रोतसि स्खलनवदुभयतोपि दुःखदं पाषंडमभियाति २४
यदान्नयरवाथयोथ आत्मनेनोपनमतितदाहि पितृपुत्रबर्हिष्मतः पितृपुत्रानुवासखलभद्रया
ति २५ क्वचिद्दासाद्य गृहे दाववत्प्रियार्थविधुरं असुखोदर्कं शोकाग्निनादह्यमानोभृशं निर्वेद
मुपगच्छति २६ क्वचित्कालविषमितराजकुलरक्षसापहृतप्रियतमधनासुः प्रमृतकइव वि
गतजीवलक्षणमास्ते २७ कदाचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहाद्यसत्सदिति स्वप्ननिर्वृति
लक्षणमनुभवति २८

नविषमितेप्रतिकूलेमानीतंयजाजकुलेनदेवरक्षसा तेनापहृताः प्रियतमधनतनूपाणसेवोयस्य जीवनानि
जीवलक्षणानि हर्षादीनि यस्य स हूरद्दे नस्वइत्यप्यतेनैवव्याख्यातं २७ क्वचिच्चैगोथर्वप्रविष्टइत्येतद्व्याचे
ष्टे कदाचिन्मनोरथप्राप्तोद्यान्यघमर्देवेसदितिमत्वाऽपूर्वगोथर्वं पुरवद्दृष्टमानदर्शनसन्नं इदानीं तन्निमित्त
सुखास्वादिरूपानइतिभेदः २८ ॥

वलनं क्वचिदितितेनव्याचष्टे क्वचिद्दुराश्रमेयाः कर्मचोदनास्तासेमतिभिरेतिविस्तारः सएवगिरिस्तमारु
रुक्षन् तद्देशेनगतमित्युक्तं १९ यदेयदेश्मेतंनरवह्निनेतिव्याचष्टे क्वचिच्चडः सहेनेति २० क्वचिन्निगीर्णइत्येना
व्याचष्टे सएवेति २१ दृष्टः स्पृशेनइतिव्याचष्टे कदाचिदितिमानोगर्वएवदंदशूकसर्पस्तद्वारत्वात् भग्नमानदं
ष्ट्रायस्य अतएवनलब्धोनिद्रायाअपिदनतोयेन २२ कर्हिस्मचित् द्वाहसोनितेनव्याचष्टे कर्हिस्मकामम

क्वचिद्दुराश्रमकर्मचोदनातिभारगिरिमारुरुक्षमाणोलोकव्यसनकर्षितमनाः कंटकशर्करादे
शप्रविष्टइवसीदति १९ क्वचिच्चडः स्वदेहेनकायाभ्यंतरवह्निनागृहीतसारः स्वकुटुंबायक्रुध्यति
२० सएवपुनर्निद्राजगरगृहीतोंधेतमसिमग्नः शून्यारण्यइवशेतेनान्यत्किंचनवेदशवइवापा
विद्धः २१ कदाचिद्भग्नमानदंष्ट्रोदुर्जनदंदशूकैरलब्धनिद्राक्षणोव्यथितहृदयेनानुदीयमाना
विज्ञानोंधकूपेंधवत्पतति २२ कर्हिस्मचित्कामसुधलावान्विचिन्वन् यदापरदारपरद्रव्याण्यव
रुंधानोराज्ञास्वामिभिर्वानिहतः पतत्यपारनिरये २३ अथचतस्मादुभयथापिहिकर्माणिन्ना
त्मनः संसारवपनमुदाहरेति २४ मुक्तस्ततोयदिबंधा
देवदत्तउपाछिनत्तितस्मादपिविष्णुमित्रइत्यनव
स्थितिः २५

धुलवानितियदानिहतोभवतितदाश्रयसएवनिरयेपततीं २३ प्रसंगात्कृत्स्नस्यकर्मणः संसारहेतुत्वंस्मारय
तिअथचेतियस्मादेवंस्यात् अथअनंतरमेवउभयथाइवहवचपरत्रचअस्मिन्नप्रवृत्तिमार्गेसंसारस्यावपनंज
न्मदेतेकर्माणीत्युदाहरंति २४ तत्रातिकृच्छ्रंपतितलभ्यमानइत्येतव्याचष्टे मुक्तइति
यदिबंधान्मुक्तोभवतितर्हितत्ना सकाशादन्योहरति तस्माद्वया
त्वाः ततसोमोदलभतइत्यर्थः २५ राम ॥

द्रुमेषु रंस्यन् इत्येतद्व्याचष्टे क्वचिद्द्रुमवदिति व्यवायक्षणः मिथुनोत्सवो भवति ३३ क्वचिन्मृत्युगजादित्येतद्व्या
ख्याचष्टे एवमध्वनीत्यवरुन्धानो गिरिकंदरप्रायेन मसि रोगाद्यापदि पतनमिति शेषः ३४ क्वचिच्छी
तवातेत्यादि दुर्वस्यादधिकोक्तिः रोगाद्यापदि पतितः सन् शीतवातादिभिः क्लिश्यन्नोपलक्षत्यर्थः ३५ तद्देवं सिंहा
वलोकन्यायेनोक्तमर्थं व्याख्यानमपहाय व्याख्यायक्रमस्थमनुवर्तयित्वं पूर्वोक्तमेवाह यद्दति क्वचिन्मिथ

क्वचित्द्रुमवदैहिकार्थेषु गृहेषु रंस्यन् यथा वानरः सुतदारवत्सलो व्यवायक्षणः ३३ एवमध्वन्यवरु
न्धानो मृत्युगजभयात्तमसि गिरिकंदरप्राये क्वचिच्छीतवाताद्यनेकदैविकभौतिकात्मीयानां दुःखा
नां प्रतिनिवारणेऽकल्पो दुरन्तविषयविषण्ण आस्ते ३५ क्वचिन्मिथो व्यवहरन् यत्किंचिद्धनमुपा
याति वित्तशाठ्येन ३६ क्वचित्क्षीणधनः शय्यासनाशनाद्युपभोगविहीनो यावदप्रतिलब्धमनो
रथोपगतादानेऽवसितमतिस्ततस्ततोऽवमानादीनि जनादभिलभते ३७ एवं वित्तव्यतिषंगविवृद्ध
वैरानुबन्धोऽपि पूर्ववासनया मिथ उद्वहत्यथापवहति ३८ एतस्मिन् संसाराध्वनि नानाक्लेशोपसर्गबा
धितः आपन्नविपन्नो यत्र यस्तमु ह वावेतरः तत्र विसृज्य जातं जातमुपादाय शोचन् मुह्यन् बिभ्यद्वि
वदन् क्रन्दन् संहृष्यन् गायन् नह्यमानः साधुवर्जितो नैवावर्तते ऽद्यापि यत आरब्ध एष नरलोकसार्थः
यमध्वनः पारमुपदिशन्ति ३९ ॥

इति वित्तशाठ्येन कदाचित् यत्किंचिद्धनमुपयाति ३६ क्वचित्क्वचित्क्षीणधनः त्विति व्याचष्टे क्वचित्क्षीण
धन इति अप्रतिलब्धं यन्मनोरथोपगतं वांछितं तस्यादाने स्वीकारे निश्चितमतिः सन् ३७ अन्योन्य
वित्तव्यतिषंगेनेत्येतद्व्याचष्टे एवं वित्तव्यतिषंगे तैरुपवहति त्यजति ३८ अथान्य
दपि मित्रादि व्याचष्टे एतस्मिन्निति आपन्नः आपद्ग्रस्तः पवित्रो वनिर्बाधा
त्रयः तमितरस्तत्रैव विसृज्य नह्यमानो बध्यमानः साधुवर्जितः साधुव्यतिरिक्तः

आत्महन्तो हेतुमाह यदिदमिति भवस्विनइत्यादि व्याचेष्टे यदीयीति ये वैराजर्षयः तेपिनावरुंधते किंतु परं के
वलं शृणेश्यायीरन् ४९ प्रसज्जतीत्यादि प्रिरिवेश्परेइत्येतमपहृत्यव्याख्यातेग्रथमनतिक्रम्यवल्लीगृहीतेत्यादिश्ये
व्याचष्टे कर्मवल्लीलीमिति एवंप्रपरिस्वगितेतापिमर्त्यलोकसार्ष्टमेवोपयाति ४२ तद्देवं भरतोक्तिं व्याख्यापतद्व
त्तिसंग्रहस्लोकानाह तस्येदं कर्मस्लोके रूपगायेति आर्षभस्य ऋषभपुत्रस्य प्रत्यन्तोनृपः अनुवर्त्मनार्हतिवर्त्मा
नुगंतुं नशक्नोति ४३ तत्रहेतुमाहयइति सद्गाज्यपोहै हैकोयोदुस्त्यजान् विद्याभिवनहौ तस्यार्षभस्यतिसंबं

यदिदं योगमनुशासनेनवापतद्वरुंधते यस्त्वदंप्रजनयदुपशमी शीलाउपरतात्मानः समवगच्छं
ति ४० यद्पिद्दिग्विजयिनोयेवैराजर्षयः किंतु परंशृणेश्यायीरन् अस्यामेवममेयमितिकृत्स्वैरात
वेपुः याविस्लज्यस्वयमुपसेहुनाः ४८ कर्मवल्लीमवलेवाततत्राप्यद्दः कथंचित्तरकाह्रिसन्तःपुना
योवसंसारार्द्धनिवर्तमानोनरलोकसार्ष्टमुपयातिएवमपरितोपि ४२ तस्येदमुपगायति आर्षभस्य
हेराजर्षेमनसोपिमहात्मनः नानुवर्त्मार्हतिनृपामक्षिकेवगरुत्मनः ४३ योदुस्त्यजान्दारसुतान्सु
हृद्राज्यंहृदिस्पृशः जहौयुवैवमलवदुत्तमस्लोकलालसः ४४ योदुस्त्यजान्क्षितिसुतस्वजनार्थ
दारान्प्रार्थ्यांश्रियंसुरवरैः सदयावलोकान् नैच्छन्नृपस्तदुचितंमहतांमधुद्विट् सेवानुरक्तमनसा
मभवोपिफल्गुः ४५ ॥

४४ दुस्त्यजत्वेहेतुः हृदिस्पृशः मनोज्ञान् त्यागेहेतुः उत्तमस्लोकेलालेपरत्वंयस्य ४५ तस्यैवं विषयत्यागो
नचित्रमित्याह यएवंभूतोसोनृपः सद्दितादीन् नैच्छदिति यत्तदुचितं सदयावलो
कोयस्याइतिपरिजनावलोकः श्रियामपवर्ग्यने यतः मधुद्वि
षः सेवायामनुरक्तमनोयेषांमहतां अभवोमोक्षो
पिफल्गुः तुच्छः ४५ ॥

तस्यासेवानुरागमेवाह यज्ञायेति यज्ञाय धर्मपतये यज्ञादिफलदात्रे विधौ नैपुण्यं यस्य तस्मै धर्मात्रमहात्रेयोगोहां
गः तस्मै सांख्यस्यानेन क्रियः यथा नेफलं यस्य तस्मै योगाय प्रकृतीश्वराय मायानियंत्रे अत एव नारं जीवसमूहः
स एवायनमाश्रयो यस्य सर्वजीवनियंत्रे एवं वंशे ज्ञानदेवतनाकोडैः प्रतिपादिताय हरये नमः इति उद्गारमुच्चार्य
सम्यगुच्चारितवान् मृगत्वे मृगदेहमपरिहास्यन् यएवंभूतः तस्य तदुचितमिति वा तस्यानुवर्त्मना हृत्तीतिसं

यज्ञाय धर्मपतये विधिनैपुणाय योगाय सांख्यशिरसे प्रकृतीश्वराय नारायणाय हरये नम इत्युदारं
हास्यन्मृगत्वमपि यः समुदाजहार ४५ इदं भागवतसभाजितावदातगुणकर्मणो राजर्षेर्भरत
स्यानुचरितं स्वस्त्ययनमायुष्यं धन्यं यशस्यं स्वर्ग्यापवर्ग्यं वानुशृणोत्याख्यास्यत्यभिनंदति च सर्वा
एवाशिष आत्मन आशास्ते न कांचन परत इति ४६ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे
भरतोपाख्याने वासणरहूगणसंवादे चतुर्दशोऽध्यायः १४ ॥

वंधः ४६ भरतचरितश्रवणादिफलमाह इदमिति भागवतैः सभाजिता अवदाताः शुद्धा गुणाः कर्माणि
च यस्य तस्य भरतस्यानुचरितं यो नु शृणोति स आत्मन एव सकाशात् सर्वा आशिष आशास्ते स्वत एव प्राप्नो
ति न तु कांचिदपि परस्मादपेक्षत इत्यर्थः ४६ इति श्रीभावार्थदीपिकायां पंच
मस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः १४ एवमष्टभिरध्यायैर्भरतस्योक्तमीहितं
ततः पंचदशे तस्य कीर्त्यते वंशजानुगाः ॥ ॥

ऋषभपदवीं जीवन्मुक्तमार्गमनुवर्तमानं यं बुद्धोऽतिशेषः यद्वा ये सुमतिमवेदसमाम्नातां देवतां गोस्वनीसदा
जिन इति संज्ञां कलौ कल्पयिष्यन्ति बुद्धोऽयं साक्षाद्देवतात्मा इति मे सेवनेरत्यर्थः १ तत्तनयः देवताजितः पुत्रः ३
आत्मविद्यां बहुभ्य आख्याय आख्यानेनैव स्वयं संशुद्धो संस्मार अपरोक्षतया अनुस्मृतवान् प्रतिहर्ताप्रस्तोतोद्गाता

शुक उवाच भरतस्यात्मजः सुमतिर्नामाभिहितो यमुह वाव केचित्पाखण्डिन ऋषभपदवीमनु
वर्तमानं चानार्या अवेदसमाम्नातां देवतां स्वमनीषया पापीयस्या कलौ कल्पयिष्यन्ति १ तस्माद्वृद्ध
सेनायां देवताजिन्नाम पुत्रोऽभवत् २ अथासुर्यां तत्तनयो देवद्युम्नस्ततो धेनुमत्यां सुतः परमेष्ठी तस्य
सुवर्चलायां प्रतीह उपजातः ३ य आत्मविद्यामाख्याय स्वयं संशुद्धो महापुरुषमनुसस्मार ४ प्रती
हात्सुवर्चलायां प्रतिहर्त्रादयः त्रय आसन्निज्याकोविदाः सूनवः प्रतिहर्तुः स्तुत्यामजभूमानावजा
निषातां ५ भूम्न ऋषिकुल्यायामुद्गीथस्ततः प्रस्तावो देवकुल्यायां प्रस्तावान्नियुत्सायां हृदयज आ
सीद्विभुः विभो रत्यां च पृथुषेणः तस्मान्नक्त आकूत्यां जज्ञे नक्ताद्द्रुतिपुत्रो गयो राज
र्षिप्रवर उदारश्रवाः अजायत साक्षाद्भगवतो विष्णोर्जग
द्रिरक्षिषया गृहीतसत्त्वकलात्मवत्त्वा
दिलक्षणेन महापुरुष
तां प्राप्तः ५

ब्रह्मेति त्रयो यज्ञे निपुणाः सूनव आसन् अजनिषातां जातौ च हृदयजः पुत्र जगतो रिरक्षिषया गृहीतं सत्त्वं ये
न तस्य विष्णोः कलांशः सन् ५ ॥

श्री॰
भा॰पं॰
टी॰
४॰

महापुरुषत्वमाह सवै इति धर्मः तस्य द्विविधः अभिषिक्तत्वात् प्रजापालनादिरेकः गृहस्थत्वादिज्यादिश्चापर
द्विविधोपि भगवति सर्वात्मनार्पितः सन् परमार्थलक्षणः तेन परिभाविता संस्कृता अतिशुद्धा मतिर्यस्य अतएवोप
रतनानात्वं देहाद्यहंभावो यस्मिन् यस्मिन्नात्मनि विविक्ते स्वयमेवोपलभ्यमाने ब्रह्मण्यात्मानुभवो यस्य तादृशो
पि निरभिमान एव अवनिं अजूगुपत् पालयामास ६ कर्मभिः गयेकः प्रतियाति अनुकरोति न कोपि अत्र हेतुः

सवै स्वधर्मेण प्रजापालनपोषणप्रीणनोपलालनानुशासनलक्षणेनेज्यादिना च भगवति महापु
रुषे परे ब्रह्मणि सर्वात्मनार्पितपरमार्थलक्षणेन ब्रह्मविच्चरणानुसेवयापादितभगवद्भक्तियोगेन
चाभीक्ष्णशः परिभाविताति शुद्धमतिरुपरतानात्म्य आत्मनि स्वयमुपलभ्यमानब्रह्मात्मानुभवो
पि निरभिः मान एवावनिमजूगुपत् तस्येमां गाथां पाण्डवेय पुराविद उपगायन्ति ७ गयं नृपः कः
प्रतियाति कर्मभिर्यज्वाभिमानी बहुविद्धर्मगोप्ता समागतश्रीः सदसस्पतिः सतां सत्सेवकोन्यो भ
गवत्कलामृते ८ यमभ्यषिंचन् परया मुदा सतीः सत्याशिषो दक्षकन्याः सरिद्भिः यस्य प्रजानां
दुदुहे धराशिषो निराशिषो गुणवत्सस्नुतोधाः ९

यज्ञादिरूपो भगवान् कलां गयमृते अन्यः कइममनुषेताः अभिमानः सर्वतो मानस्य हेतुः मनस्वी निवा समागता संपत्
श्रीर्येन तमिति वा सतां सदसः सभायाः पतिः सतां सेवकः यद्वा यज्ञादिरूपोपि भगवत्कलामृते गयं कोन्यः अप्रत
यातीत्यन्वयः ८ सतीः सत्यः सत्या आशिषो यासां ताः दक्षकन्याः श्रद्धामैत्रीदयेत्याद्याः नि
राशिषोपि यस्य प्रजानामाशिषः कामान् धरा दुदुहे तस्य गुणा एव वत्सः तेन स्नुतं स्नुयो
यस्याः दक्षिणायाः यज्ञदानां तेगयेकः प्रतियातीति संबंधः ९ ॥ ॥

राम॰
४॰

ॐ दांसि वेदाः नहि हि न कर्माणि वाडृतु हृः ऋतुकृः युधिष्ठिरं विना वाणैः प्रतिष्ठजिनानृपाः यस्य बलिमा
जहुः धर्मेण पालनेन दक्षिणादिभिश्च यद्राशवं विना विप्राः न दायरत्तलोकान्तरेष्वाशिषो धर्मफलानां षष्ठमं
शुभाजहुः ७ एवं यज्ञागमादन्ने न्यायेन परिपालयत्रि नितिस्पने ४ ८ डरा सोमपीथे बहु सोमपनिर्धरमेवोनिदंडे
मायतिमर्दशाम्मवति मतिश्रद्धयाविशुद्धायावलोभक्तियोगः तेन समर्पितमित्याफलंश्राजहार श्रद्धेणामिवश

ॐ दांसकामस्य चयस्य कामाद्दहृतुराजहुर यो वलिंनृपाः धर्मं विनायुधिर्धर्मेण विप्राय दाशि
षोषष्ठमंशे परेत्य ४ यस्याध्वरे भगवानध्वरात्मा मघोनि माद्युम्र रुसोमपीथे श्रद्धाविशुद्धाचलभ
क्तियोग समर्पितेज्याफलमाजहार ९ यत्प्रीणनात्वर्हिषिदेवतिर्यङ्मनुष्यवीरुत्तृणमाविरिंच्यात्
प्रीयेत सद्यः सह विश्वजीवः प्रीतः स्वयं प्रीतिमगाद्गयस्य १० गयाद्गयंत्यां चित्ररथः सुगतिरवरोधन
इति त्रयः पुत्रा बभूवुः चित्ररथादूर्णायां सम्राडजनिष्ट ११ ततउत्कलायां मरीचिर्मरीचेर्विंदुमत्यां विं
दुमानुदपद्यत तस्मात्सरघायां मधुनामाभवत् मघोः सुमनसि वीरव्रतः ततो भोजायां मंथुप्रमंथू जज्ञाते
मंथोः सत्यायां भौवनः ततो नेदूषणायां त्वष्टाजनिष्ट त्वष्टुर्विरोचनायां विरजः विरजस्य शतजित्
प्रवरं पुत्रशतं कन्या च विषूच्यां किल जाते १३ तत्रायं श्लोकः प्रैयव्रतं वंशमिमं विरजश्चर
मोद्भवः अकरोदत्यलं कीर्त्या विष्णुः सुरगणं यथा १४ इतिश्री गवते चमस्कं पंचदशो
ध्यायः १५ ॥

यद्वतः स्वीकृतवानित्यर्थः ९ यस्य भगवतः प्रीणनादेवानां हेदैवं तत्सद्यः प्रीयेत प्रीतिं गच्छेत् सविश्व
जीवः सर्वान्तर्यामी स्वयं प्रीतिरूपएव वर्हिषियज्ञे गयस्य हस्तादंप्रीतिमगात् स्मास्मीतिप्रत्यदं प्रीतिमाविः कृतवानि
त्यर्थः १० ११ सुमनसि स्त्रियां १३ कीर्त्याश्रतिशयेनस्रलमकरोत् भूषितवान् १४ इतिश्री वार्थ पिका
यां पंच स्कंधे पंचदशोध्यायः १५ राम राम ॥ ॥

पूर्वोक्तद्वीपसिंध्वादिमानंकृत्स्नस्वरूपतः स्फुटंषोडशमारभ्यापंचाध्यायीततः परं षोडशोथस्मयाचोर्ध्वपरितःस
न्निवेशतः भुवः स्थितिर्महीपंकजकर्णिकाचोपवर्णिता प्रियव्रतचरित्रोक्ता उक्ताद्वीपादिकल्पना नहिशेषवि
जिज्ञासुः कथंतेपरिहृत्य इतिउक्तं इतिकिंपर्यंतमुक्तं स्मरन्नाह यावदादित्यस्तपति यत्रवासौज्योतिश्चक्रंलपदृयोन

राजोवाच उक्तस्त्वयाभूमंडलायामविशेषोयावदादित्यस्तपतियत्रचासौज्योतिषांगणैश्चंद्रमावासह
दृश्यते १ तत्रापिप्रियव्रतरथचरणपरिखातैः सप्तभिः सप्तसिंधवः उपक्लृप्ताः यतएतस्याःसप्त
द्वीपविकल्पस्त्वयाभगवन्खलुसूचितः एतदेवाखिलमहंमानतोलक्षणतश्चसर्वंविजिज्ञासामि २
भगवतोगुणमयेस्थूलरूपआवेशितंमनोह्यगुणेपिसूक्ष्मतमआत्मज्योतिषिपरेब्रह्मणिभगवतिवा
सुदेवाख्येक्षममावेशितुंतदुहैतत् गुरोर्हस्यनुवर्णयितुमिति ३ ऋषिरुवाच नवैमहाराजभगव
तोमायागुणविभूतेः काष्ठांमनसावचसावाधिगंतुमलंविबुधायुषापिपुरुषः तस्मात्प्राधान्येनैवभू
गोलकविशेषंनामरूपमानलक्षणतोव्याख्यास्यामः ४ योवायंद्वीपः कुवलयकमलकोशाभ्यंतरकोशोनियु
तयोजनविशालः समवर्तुलोयथापुष्करपत्रं ५ ॥

नक्षत्रगणैः सहचंद्रमावादृश्यतेतावत् १ यतः येभ्यःसिंधुभ्यः तस्याभुवः सूचितः संक्षेपतोदर्शितः २
जिज्ञासायाः फलमाह भगवत इति ३ यामायागुणविभूतिः तस्याः काष्ठामंतेस्वरूपेसंनिवेशः लक्षणंचिह्नं
४ कुवलयंभूमंडलंतदेवकमलंतस्यकोशाः सप्तद्वीपाः तेष्वभ्यंतरः कोशः प्रथमोजंबूद्वीपः
नियुतयोजनविशालः लक्षयोजनविस्तीर्णः ५ ॥ ॥

नवयोजनसहस्रमायामो येषां आयामोऽत्र विस्तारः एतच्च भद्राश्वकेतुमालव्यतिरेकेण द्रष्टव्यं तयोरेकत्रिंशद्यो
जनसहस्रायामत्वात् किंचिन्नीलनिषधयोः संलग्नाग्रयोः समप्रदेशमध्ये ह्येतयोरपि मध्ये संकुचितत्वेन न
वसहस्रायामत्वं संपादयंति संनिवेशश्च वायुनोक्तः येऽत्रवर्षसंस्थिते ज्ञेये द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे दीर्घाणि तत्र चत्वारि
चतुरस्रमिलावृतं ८ नाभ्यां मध्ये द्वीपायामो लक्षयोजनप्रमाणस्तावान् समुन्नाहः उच्छ्रायो यस्य ॰ मूले षोडशयोजन

यस्मिन्नव वर्षाणि नवयोजनसहस्रायामान्यष्टभिर्मर्यादागिरिभिः सुविभक्तानि भवंति ६ एषांम
ध्ये इलावृतं नामाभ्यंतरवर्षं यस्य नाभ्यामवस्थितः सर्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्द्वीपायामसमु
न्नाहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य ॰ मूर्धनि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनवितितो मूले षोडशसा
हस्रं तावतांतर्भूम्यां प्रविष्टः उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृंगवानिति त्रयो रम्यकहिरण्मयकु
रूणां वर्षाणां मर्यादागिरयः प्रागायताः उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रपृथव एकैकशः पूर्व
स्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसंति ८ ॥ ॥

सहस्रं चितं ततं तावता षोडशयोजनसहस्रमानेन चतुरशीतिसहस्रमानेन च बहिर्दृश्यते एवं लक्षयोजनोन्ना
हः एवमुत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृंगवानिति त्रयो मर्यादागिरयः प्रागायताः पूर्वतो दीर्घाः क्षारोद एवावधि
र्येषां द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णाः दशांशादधिको योंऽशः तेन दैर्घ्य एव ह्रसंति न तूच्चत्वे पृथुत्वे वा यथोक्तं वि
ष्णुपुराणे लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्ये दशहीनास्तथापरे इति एतच्च स्थूलदृष्ट्योक्तं तयोरपि यथावन्मध्यमा
त्वाभावेन लक्षप्रमाणत्वाभावात् ८ ॥

श्री॰
भा॰ पं॰
टी॰
५५

अयुतयोजन उत्सेधः उच्छ्रायो येषां प्रथयं चोत्सेधः नीलादीनामपि ह्रस्वाः नीलादिष्वप्युत्तरेषामपि ह्रस्वत्वं यथासं
ख्यं मर्यादागिरय इति शेषः ७ आनीलनिषधायतौ उत्तरतो नीलपर्यन्तं दक्षिणतो निषधपर्यन्तं च दीर्घौ पप्रथतुः
विस्तीर्णौ भवतः ८ तावेव केतुमालभद्राश्वयोर्वर्षयोः सीमानं विदधाते कुर्वाते नन्वेवं सति पूर्वापरयोरायामि
त्वादिलावृतवेष्टितो मेरुर्मध्ये न ततः पूर्वापरतो गिरिद्वये द्वये च नातः किं विशेषाद्दक्षिणोत्तरयोरेवायामो न तथैवेलावृतवेष्टि
तो मध्ये मेरुरुभयेन त्रीणि वर्षाणि गिरयश्च तत्वात् सर्वमेतल्लक्षप्रमाणे जंबूद्वीपस्योच्यते मेरोः षोडशसहस्रा
णि सर्वतः स्थितत्वात् इलावृतस्याप्यष्टादश अन्येषां षण्णां चतुः पंचाशत् गिरीणां षण्णां द्वादश इत्येवं

एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादय अयुतयोजनोत्सेधा ह
रिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथासंख्यं ९ तथैवेलावृतमपरेण पूर्वेण च माल्यवद्गन्धमादनावा
नीलनिषधायतौ द्विसहस्रं पप्रथतुः १० केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते ११ मंदरो मेरुमं
दरः सुपार्श्वः कुमुद इत्ययुतयोजनविस्तारोन्नाहा मेरोश्चतुर्दिशमवष्टंभगिरय उपक्लृप्ताः १२
चतुर्ष्वेतेषु चूतजंबूकदंबन्यग्रोधाः चत्वारः पादपप्रवराः पर्वतकेतव इवाधिसहस्रयोजनोन्नाहास्ताव
द्विटपविततयः शतयोजनपरिणाहाः १३ ॥

दक्षिणोत्तरयोरायाममपि तावल्लक्षप्रमाणं पूर्वापरयोरायाममपि समेरोरिलावृतस्यापि चतुस्त्रिंशत् गिर्योः चत्वारि शे
षाणां द्विषष्टिसहस्राणि पूर्वापरवर्षयोरासमुद्रं दैर्घ्यह्रस्वानि अतो न विरोधः अयुतयोजनप्रमाणो विस्तारोन्ना
हो येषां विस्तीर्णास्तु ऊर्ध्वं मेरोरवष्टंभात् पूर्वपश्चिमयोर्गिर्योः दक्षिणोत्तरविस्तारो दक्षिणोत्तरयोश्च पूर्वापरविस्ता
रो द्रष्टव्यः सर्वतो दशयोजनसहस्रविस्तारोन्नाहात्वे इलावृतलोपात् पूर्वेणेलावृत उपसावयतीत्यादि विरोधः १२
अधिसहस्रमेकादशशतानि उन्नाहो येषां शतयोजनपरिणाहो येषां तावत्प्रमाणा विटपवितति येषां १३ ॥ ॥

राम॰
५५

यदुपस्पर्शिनः यत्सेविनः १४ ललामो भूषणं सुरललनानां भूषणभूताः श्रेष्ठा याः स्त्रियः तासां यूथपतयः स
ह संभूय येषु विहरंति १६ एकादशशतयोजनमुत्तुंगो यो देवचूतस्तस्य शिरसः सकाशात् फलप्रमाणं च
तत्वाद्गुरुत्वात् अरत्नीनां शतान्यष्टौ पंचाशदधिकानि फलप्रमाणमाख्यातमृषिभिः तत्त्वदर्शिभिरिति १७ अ

ह्रदाश्चत्वारः पयोमध्विक्षुरसमृष्टजला यदुपस्पर्शिन उपदेवगणा योगैश्वर्याणि स्वाभाविकानि भर
तर्षभ धारयंति १४ देवोद्यानानि च भांति चत्वारि नंदनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमिति १५ येष्व
मरपरिवृढाः सह सुरललनाललामयूथपतय उपदेवगणैरुपगीयमानमहिमानः किल विहरंति
१६ मंदरोत्संग एकादशशतयोजनोत्तुंगाद्देवचूतशिरसो गिरिशिखरस्थूलान्यमृतकल्पानि
पतंति १७ तेषां विशीर्यमाणानामतिमधुरसुरभिसुगंधिबहुलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी मं
दरगिरिशिखरान्निपतंती पूर्वेणेलावृतमुपप्लावयति १८ यदुपजोषणाद्भवान्या अनुचरीणां पुण्य
जनवधूनामवयवस्पर्शसुगंधवातो दशयोजनं समंतादनुवासयति १९ एवं जंबूफलानाम
त्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां रसेन जंबू नाम नदी मेरुमंदरशिख
रादयुताधिकयोजनादवनीतले निपतंती दक्षिणेनात्मानं यावदिलावृतमुपस्यंदयति २० ॥ ॥

तिमधुरस्य सौरभ्येन सुरभिः सुरगंधिः सुगंधिस्तैः तेषां गंधैरभिवासितः बहुलश्चारुणश्च रसः स एव उदकं तेन
१८ यदुपजोषणात् यस्य रसस्य सेवनात् १९ अनस्थिप्रायाणाम् अतिसूक्ष्मबीजानां अत्युच्चनिपतनात् तत्रास्मात्
त्मनो दक्षिणतः सर्वमिलावृतं व्याप्य वहतीत्यर्थः २१

तावत्सर्वतः शोधसोः नद्योः २१ २२ आयामोत्र व्यासः सच व्यामो बाह्वोः मकरयोस्तिर्यग्गतनरमित्युक्तलक्षणः
पंचव्यामपरिणाहः स्थौल्यं यामायामिनवर्धैः केचित्तु पंचव्यामपरिणाह इत्येव पठंति २३ २४ नीचीनाग्रयोग
त्वाः २५ वनदिदलमेरुमूलाद्योजनसहस्रेणस्कन्धाग्रैः परितः सरिथ यस्य जठरदेवकूटादयः तिष्ठंति अनोष्ठा

तावदुभयोरपिरोधसोर्यामृत्तिकारसेनानुविध्यमानावाय्वर्कसंयोगविपाकेनसदामरलोकाभरणं
जांबूनदंनामसुवर्णंभवति २१ यदुहवावविबुधादयः सहयुवतिभिर्मुकुटकटकटिसूत्राद्याभर
णरूपेणखिलधारयंति २२ यस्तुमहाकदंबः सुपार्श्वनिरूढस्तस्यकोटरेभ्योविनिःसृताःपं
चायामपरिणाहाः पंचमधुधाराः सुपार्श्वशिखरात् पतंत्योपरेणात्मानिमिलाहतमनुमो
दयंति २३ यास्त्वुपयुंजानानांमुखनिर्वासितोवायुःसमंतात् शतयोजनमनुवासयति २४
एवंकुमुदनिरूढोयः शतवल्शोनामवटः तस्यस्कंधेभ्योनीचीनाः पयोदधिमधुघृतगुडा
न्नाद्यंवरशय्यासनाभरणादयः सर्वएवकामदुघानदाः कुमुदाग्रात्पतंतस्तमुत्तरेणेलावृत
मुपयोजयंति २५ यानुपजुषाणानांनकदाचिदपिप्रजानांवलिपलितक्लम
स्वेददौर्गंध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषाभवंति यावज्जीवंसुखं
निरतिशयमेव २६ कुरंगकुरंगकुसुंभवैकंकत्रिकूटशिशिरपतंगरुचकनिषधशिनीवासकपि
लशंखवैदूर्यजारुधिहंसऋषभनागकालंजरनारदयोविंशतिगिरयोमेरोः कर्णिकायाइवकें
सरभूतामूलदेशेपरितउपक्लृप्ताः २७ जठरदेवकूटौमेरुंपूर्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ
द्विसाहस्रंपृथुतुंगौभवतः एवमपरेणपवनपारियात्रौदक्षिणेनकैलासकरवीरौप्रागायतौ
एवमुत्तरतः त्रिशृंगमकरावष्टभिरेतैः परिसृतोग्निरिवपरितः चकास्तिकांचनगिरिः २८

दशयोजनसहस्रंप्रमाणमन्योन्यंवैलवादिक्षणेनस्यपरिमाणदिमित्युनःअन्यथावर्णितनन्नवलामेदाग
पंचदयादिसहस्रंपृथूच्चतंगोच २८ ।।

यथादिशंप्राच्यादिदिक्षुः यथारूपंइंद्रादिवर्णानु अनुक्रमेणतुरीयमानेनसार्द्धद्विसहस्रप्रमाणेननामा
निपुराणांतरात् ज्ञातव्यानियथोक्तंमेरौनवपुराणिस्युर्मनोवत्यमरावतीतेजोवतीसंयमनीतथाकृष्णांगनापरा
श्रद्धावतीगंधवतीतथाचान्यामहोदया यशोवतीचब्रह्मेंद्रवह्न्यादीनांयथाक्रममिति ३० इतिश्रीभावार्थो
पेपंचमस्कंधेषोडशोध्यायः १६ ततःसप्तदशेगंगागमनंतच्चतुर्दिशम् इलावृतेचरुद्रोऽसंकर्षणंनिषेवणं
यज्ञलिंगस्यबलेर्यज्ञेलिंगानित्रिविक्रमस्यकीर्तयेस्य विक्रमतः दक्षिणेनपदाभुवंक्रांत्वावामपदमुत्क्षिपतः वामपादां

मेरोर्मूर्द्धनिभगवतआत्मयोनेर्मध्यउपक्लृप्तांपुरीमयुतयोजनसाहस्रींसमचतुरस्रांशातकौं
भींवदंति २९ तामनुपरितोलोकपालानामष्टानांयथादिशंयथारूपंतुरीयमानेनपुरोष्टावुप
क्लृप्ताः ३० इतिश्रीभागवतेपंचमस्कंधेभुवनकोशवर्णनेनामषोडशः १६ शुकउवाच तत्रभ
गवतःसाक्षाद्यज्ञलिंगस्यविष्णोर्विक्रमतोवामपादांगुष्ठनखनिर्भिन्नोर्ध्वांडकटाहविवरेणांतः
प्रविष्टायाबाह्यजलधारातच्चरणपंकजावनेजनारुणकिंजल्कोपरंजिताखिलजगदघमलाप
होपस्पर्शनामलासाक्षाद्भगवत्पदीत्यनुपलक्षितवचोभिधीयमानातिमहताकालेनयुगस
हस्रोपलक्षणेनदिवोमूर्धन्यवततार १ ॥ ॥

गुष्ठनखेनैवाभिनिर्भिन्नमूर्ध्वमुपरिभागोयस्याण्डकटाहस्यतस्यविवरेणांतःप्रविष्टायाबाह्यजलधारा सादिवोमूर्ध
न्यवततारेत्यन्वयः तस्ययच्चरणपंकजंतस्यावनेजनेनक्षालनेनारुणैःकुंकुमैस्तदेवकिंजल्काः तैरुपरंजिता
अतएवाखिलस्यजगतोघमलापहमुपस्पर्शनंयस्याः तथाप्यमलानतुमलसंसृष्टा साक्षाद्भगवत्पदीति
यदनुपलक्षितंजाह्नवीभागीरथीत्याद्युपलक्षणांतररहितंचवचोनामतेनाभिधीयमानातस्मिन्समयेभगव
त्पदीतिनामपश्चान्नामांतराणिजातानि १ ॥ ॥

श्री· भा·पं· टी· ५१

कोसौदिवोमूर्धानमाहृयदिति किंतद्विष्णुपदंतदाहयत्रेतिवीरव्रतः इहसेकल्पः अस्मात्कुलदेवतायाहरेश्चरा
णारविंदोदकमितिहेतोः परमादरेणबिभर्तीत्यन्वयः कथंभूतेसन् अनिशंवर्धमानेनभगवद्भक्तियोगेनदृ
ढमत्यंतंक्लिद्यमानमंतर्हृदयंयस्यअतएवऔत्कंठ्येनविवशामामीलितेयल्लोचनयुगलंतदेवकुड्मलंतेनाभ्यांविगलि
तममलंबाष्पंतस्यकलयासहअभिव्यज्यमानेरोमपुलकानांकुलंयस्य २ ततः सप्तर्षयः तस्यागंगायाः प्रभावा
भिज्ञाः संतः यांजटाजूटैरुद्वहंतीत्यन्वयः एतावत्येवतपसोधिकासिद्धिरित्यभिप्रायवंतः तत्रहेतुः भगवतिसंततभा

यत्रहविष्णुपदमाहुः यत्रहवाववीरव्रतऔत्तानपादिः परमभागवतोस्मत्कुलदेवताचरणारविंदोद
कमितियामनुसवनमुत्कृष्यमाणभगवद्भक्तियोगेनदृढंक्लिद्यमानोंतर्हृदयऔत्कंठ्यविवशामीलि
तलोचनयुगलकुड्मलविगलितामलबाष्पकलयाभिव्यज्यमानरोमपुलककुलकोधुनापिपरमाद
रेणबिभर्ति २ ततःसप्तऋषयः तत्प्रभावाभिज्ञायांननुतपसआत्यंतिकीसिद्धिरेतावतीभगवतिस
र्वात्मनिवासुदेवेनुपरतभक्तियोगलाभेनैवोपेक्षितान्यार्थात्मगतयोमुक्तिमिवागतांमुमुक्षवःसब
हुमानमद्यापिजटाजूटैरुद्वहंति ३ ततोनेकसहस्रकोटिविमानानीकसंकुलदेवयानेनावतरं
तींदुमंडलमावार्यब्रह्मसदनेनिपतति ४ ॥

क्तियोगलाभेनैवोपेक्षिताअन्येपुरुषार्थायैआत्मज्ञानंवयः कामिवकइवधारयंति प्रत्यक्षांमुक्तिमिव तामाग
तांमुमुक्षवोजनाइवेति ३ ततोनेकसहस्रकोटीनांविमानानामनीकैः संकुलेनदेवयानेनाकाशमार्गेणावत
रंती सप्तर्षिभ्योवागेवशापशः कर्मिणांगतिरितिततोवागेवसंकुलंलस्तंत्राप्यावार्यआलायसमेरुमूर्धस्थेब्रह्म
सदनेनिपततीति ४ राम ॥ राम ॥

राम· ५१

अभिस्यंदंतीअभिनोगच्छंती ५ केसराचलानांमेरुमानोच्छ्रायत्वात्प्रथमंतेषामाद्रिशिखरेभ्योऽधोधःशृंगेभ्यःप
तंतितनःतेभ्योऽधोधःप्रस्रवंतीसती ६ माल्यवच्छिखरसंकेतेमासाभिश्रवान्निषंतीनीचैर्दत्वः संज्ञा ७ गिरिशि
खरादितिक्रमप्रदशिखरात्उच्चलितानीलशिखरंततश्चलितोश्वेतशिखरं ततप्रतिहायशृंगवतःशृंगाद्दयःस्तवे

तत्रचतुर्धाभिद्यमानाचतसृभिर्नामभिश्चतुर्दिशमभिस्पंदंतीनदनदीपतिमेवाभिनिविशतिसी
तालकनंदाचक्षुर्भद्रेति ५ सीतातुब्रह्मसदनात्केसराचलादिगिरिशिखरेभ्योऽधोधःप्रस्रव
तीगंधमादनमूर्द्धसुपतित्वांतरेणभद्राश्ववर्षंप्राच्यांदिशिक्षारसमुद्रमभिप्रविशति ६ एवंमा
ल्यवच्छिखरान्निष्पतंतीततोऽनुपरतवेगाकेतुमालमभिचक्षुःप्रतीच्यांदिशिसरित्पतिंप्रविश
ति ७ भद्राचोत्तरतोमेरुशिरसोनिपतितागिरिशिखराद्गिरिशिखरमतिहायशृंगवतःशृं
गादवस्यंदमानाउत्तरांस्तुकुरूनभितउदीच्यांदिशिजलधिमभिप्रविशति ८ तथैवालकनं
दादक्षिणेनब्रह्मसदनाद्बहूनिगिरिकूटान्यतिक्रम्यहेमकूटाददतिरभसतररंहसाप्लवयंतीभारत
मभिवर्षंदक्षिणस्यांदिशिजलधिमभिप्रविशति ९ यस्यांस्नानार्थंचागच्छतःपुंसःपदेपदे
ऽश्वमेधराजसूयादीनांफलंनदुर्लभमिति अन्येचनदानद्यश्चवर्षेवर्षेसंतिबहुशोमेर्वादिगिरिदु
हितरःशतशः १० तत्रापिभारतमेववर्षंकर्मक्षेत्रमन्यान्यष्टवर्षाणिस्वर्गिणांपुण्यशेषोपभो
गस्थानानिभौमानिस्वर्गपदानिव्यपदिशंति ११ ॥

ती ८ अतिरभसतररंहसाअत्यवलितलितीव्रतरेणवेगेन ९ बहुशःबहुविधाःमेर्वादिगिरीणांदुहितरःतत्र
स्थिताः १० दिव्यभौमबिलभेदात् त्रिविधःस्वर्गः तत्रभौमस्वर्गस्यपदानिस्थानानिव्यपदिशंति ११ ॥ ॥

अयुतं पुरुषमानेन आयुर्वर्षाणि येषां वज्रवद्दृढं संहननं शरीरं तस्मिन् तस्मिन् बलं वयो मोदः प्रमुदितानि या
नि महासौरतानि मिथुनानि तेषां व्यवायापवर्गो हि संभोगावसाने एकवर्षशेषे आयुषि धृतं एकोगर्भो यैः ता
दृशानि कलत्राणि येषां त्रेतायुगसमाः विषयस्त्वोत्कर्षात् कृते युगे हि सर्वे ध्याननिष्ठाः द्वापरादौ मन्दाः
स्वबहुलाः १२ यत्र येषु हि वर्षेषु देवपतयः स्वैः स्वैः सेवकगणाग्रसरैः कृतमहोपचाराः सन्तः स्वैरं वि
हरन्तीत्यन्वयः केषु स्थानेषु सर्वेषु ऋतुषु ऋतुसमस्तवकादीनां श्रिया सश्रद्धा आग्रस्तैतैः नम्यमाना विटपास्त

पञ्चपुरुषाणामयुतं पुरुषायुर्वर्षाणां देवकल्पानां नराणां नारीणां वज्रसंहननबलवयोमो
दप्रमुदितमहासौरतमिथुनव्यवायापवर्गवर्षधृतैकगर्भकलत्राणां तत्र त्रेतायुगसमः कालो
वर्तते १२ यत्र देवपतयः स्वैः स्वैः गणनायकैर्विहितमहार्हणाः सर्वर्तुकुसुमस्तबकफल
किसलयश्रियानम्यमानविटपलताविटपिभिरुपशुम्भमानरुचिरकाननाश्रमायतनवर्षगिरि
द्रोणीषु तथा चामलजलाशयेषु विकचविविधनववनरुहामोदमुदितराजहंसजलकुक्कुटका
रण्डवसारसचक्रवाकादिभिर्मधुकरनिकराकृतिभिरुपकूजितेषु जलक्रीडादिभिर्विचित्रविनो
दैः सुललितसुरसुन्दरीणां कामकलिलविलासहासलीलावलोकाकृष्टमनोदृष्टयः स्वैरं
विहरन्ति १३ ॥

पिभिरुपशुम्भमानानि शोभमानानि रुचिराणि काननानि येषु तेषु आयतनेषु वर्षगिरिद्रोणीषु
तथा च अमलेषु जलाशयेषु विकचानि विविधानि यानि नवानि वररुहाणि तेषामामोदेन मु
दितैः राजहंसादिभिर्मधुकरनिकराणां च आकृतभिर्जातिविशेषैरुपकूजितेषु कामेन कलिलैः व्या
प्तैर्विलासादिभिराकृष्टमनोदृष्टिः स्त्रियो येषां १३ ॥

नवस्वपि वर्षेषु ये पुरुषास्तेषां तत्तद्ग्रहणाय भगवान्सो वक्ष्यमाणेन ग्रहस्य दर्शयित्वात्मतत्त्वव्यूहेन स्वमूर्तिसमूहेन
संनिधीयते संनिहितो भवति १४ अपस्त्वर्वाचीनाः पश्चाद्वक्ष्यते १५ भवानीनाथाः स्वामिनीये येषां तैः स्त्री
गणानामर्बुदसहस्रैरवरुध्यमानः सर्वतः सेव्यमानः आत्मनः प्रकृतिं कारणं आत्मनि समाधिध्यानेयस्य ते
न रूपेण वक्ष्यमाणेन मन्त्रादिकं अभिगृणन् जपन् १६ सर्वेषां गुणानां संख्यानं प्रकाशो यस्मात् स्वयं तस्मै

नवस्वपि वर्षेषु भगवान्नारायणो महापुरुषः पुरुषाणां तत्तदनुग्रहायात्मतत्त्वव्यूहेनात्मनाद्यापि
संनिधीयते १४ इलावृते तु भगवान्भव एव एक एव पुमान्न ह्यन्यस्तत्रापरो निर्विशति भवान्याः शाप
निमित्तज्ञः यत्प्रवेक्ष्यतः स्त्रीभावस्तत्पश्चाद्वक्ष्यामि १५ भवानीनाथैः स्त्रीगणार्बुदसहस्रैरवरु
ध्यमानो भगवतश्चतुर्मूर्तेर्महापुरुषस्य तुरीयां तामसीं मूर्तिं प्रकृतिमात्मनः संकर्षणसंज्ञामात्मस
माधिरूपेण संनिधाप्यैतदभिगृणन्भव उपधावति १६ श्रीभगवानुवाच ॐ नमो भगवते महा
पुरुषाय सर्वगुणसंख्यानायानन्तायाव्यक्ताय नम इति १७ भजे भजन्यारणपादपंकजं भगस्य
कृत्स्नस्य परं परायणं भक्तेष्वलं भावितभूतभावनं भवापहं त्वा भवभावमीश्वरं १८ ॥ ॥

व्यक्ताय अप्रमेयाय १७ हे भजन्य भजनीय त्वा त्वां परं ईश्वरं भजे नमस्करोमि अन्वयः अरणं शरणं पादपंकजं यस्य कृत्स्न
स्य भगस्यैश्वर्यादिषड्गुणस्य परमायनमाश्रयं भक्तेष्वलमत्यर्थं भावितं प्रकटितं भूतभावनं सद्रूपं येन भ
वापहं संसारहरं भक्तेष्वितरेषु तेन भवं भावयति तेन तत्त्वाप्तेश्चर्यादभक्तेषु इति द्रष्टव्यं १८ ॥ ॥

ईश्वरत्वस्य पपादयं स्माभ्मसत्वेन प्रसज्ञामनादरं वारयति नयस्येति निरीहमाणस्यापि दृष्टिमायागुणौ विषयैश्चि
न्नेहृत्रिभिः करणैस्त्वशुरावपि ईषद्दर्शितिनाज्यते न लिप्यते किमर्थं निरीहमाणस्य ईशनाय नायति यमनायईश्व
नमीहू सेपादादित्वाद्भावेः किमुत्र वैयर्थ्यदृषणतः यथा प्रजितनकौ पुवेगौ नौ नौ स्माके दृष्टिरज्यते न न थेति श्च
नः आत्मन इंद्रियाणि जिगीषुः जेतुमिच्छुर्मुमुक्षुः नेकोनमन्ये तन नाद्रियेत १९ नत्रस्त्वरामयाभ्यामनस्यत्रा
नादृष्टिर्नीज्यते तत्राह असतीद्दक्दृष्टिर्यस्य तस्य स्वं मायया दीवामन इव योभयेकरः प्रतिभाति मधासवाभ्या
मानाप्रलोचन इव वनागवत्य विमोहनेन तया प्रतिभानेयुक्तमित्याह पादार्च नेयस्य पादयोः स्पर्शनेन धर्षितं मो

नयस्य मायागुणाविन्नहृत्त्रिभिर्निरीहितोणोह्यरावपि दृष्टिरज्यते ईशाय यथानोजितमन्युरंहिमोव
त्सलन मन्येत जिगीषुरात्मनः १९ असद्दृशोयः प्रतिभाति मायया दीवेवमधासवनाप्रलोचनः
ननानगवधीहणाईशिरेद्धियायत्पादयोः स्पर्शनधर्षितेंद्रियाः २० यमाङ्गस्यास्थितिजन्म
संयमंत्रिभिर्विहीनेय व॰ मनेनशूषयः नवेदसिद्धार्थमिव
क्वचित्स्थितं भूमंडलं मूर्द्धसह
स्वधामसुस
२१

यः

हितमेंद्रियं मनोयासौतःः क्रियालज्ज्या भ्रूगाद्युहणौ न ईशिरेन शेकुः क्व स्वं न मन्येतेति शर्वेणोवानयः २०
ग्रस्यादिसस्यास्थितिजन्मसंयमहेतेयमाहुः अनएवत्रिभिस्थित्यादिभिर्विहीनं तं च यमाहुः ऋषयो मेत्राः
क्वेदोत्रतोयेन दीर्घपाठेऽक्कारो देवमानालक्ष्मीः मावऋषयश्रेत्यर्थः अनंतत्वेदर्शयति शूर्द्धसहस्रमेवर
धामानि स्थितानि नेभुवाविदेशे स्थितं भूमंडलं यथा नवेदविसार्थ
सर्षपमिव तस्मे नमः इति वन्वयेना न्वयः २१

नव जन्महेतुत्वं महदादिद्वारेण प्रपंचयति यस्याद्य गुणनिमित्तो महान्नाम विग्रह आसीत् विज्ञानं सर्वं धिष्ण्य
स पर्यायस्य सः तस्य विग्रहत्वेऽपि तत्प्रधानत्वात् स एव किलाधिदेवो वासुदेवाभेदविवक्षया भगवानजो
ब्रह्मा यत्संभवः यस्माद्ब्रह्मणः अहंकारः संभूतः त्रिवृता त्रिगुणेन स्वतेजसा स्वविभूतिरूपेण अहंकारेण वैका
रिकं देवतावर्गं तामसं भूतवर्गं ऐंद्रियं इंद्रियवर्गं च सृजामि २२ किं च एते वयं महदादयः सर्वे यस्यानुग्रहा
दिदं ब्रह्मांडं सृजामः कथंभूता यस्य महात्मनो वशे स्थिताः संतः यतः सूत्रेण क्रियाशक्त्या यंत्रिता नियंत्रिताः शकुं

यस्याद्य आसीद्गुणविग्रहो महान्विज्ञानधिष्ण्यो भगवानजः किल यत्संभवोऽहं त्रिवृता स्वतेजसा
वैकारिकं तामसमैंद्रियं सृजे २२ एते वयं यस्य वशे महात्मनः स्थिताः शकुंता इव सूत्रयंत्रिताः महा
नहं वैकृततामसेंद्रियाः सृजाम सर्वे यदनुग्रहादिदं २३ यन्निर्मितां कर्ह्यपि कर्मपर्वणीं मायां जनोयं
गुणसर्गमोहितः न वेद निस्तारणयोगमंजसा तस्मै नमस्ते विलयोदयात्मने २४ इति श्रीभाग
वते पंचमस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः १७

ताः पक्षिण इव लौकिकेन सूत्रेण वयमित्युक्तं तानेवाह महानहंकारश्च वैकृतादयः पूर्वोक्तवर्गाश्च
२३ स्थितिलयहेतुत्वं दर्शयन्प्रणमति येन निर्मितां मायामेवायं जनो अंजसा वेद न तन्निस्तारयोगं उ
पायं कर्हिचिदपि वेदेति स्थितिहेतुत्वं दर्शितं कीदृशीं कर्माण्येव पर्वाणि ग्रंथयः तानि नयति प्रापयति
उदेत्यस्मादिति उदयः विलयश्च उदयश्च आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै नमः २४ इति श्रीभावार्थे पंचमे सप्तदशः ७

श्रप्राद्योनन्तोमेगः पूर्वादिक्रमनास्त्विह विश्वोदन्नवर्षेषु सेव्यासेव्यवर्णने भद्रश्रवा वर्षपतिः नस्यकुलपत
यः सेव्यंकमाह १ भद्रश्रवस ऊचुरितिशाणा श्रुतउपदयानीति वक्रणालव्द्मणायोन ह्योवाह्य णिश्चलियसा
मवान्यायेन बहुवचनं २ अयं जनोमिषच्चापि पश्यन्नपि त्रेनं हिंसेनेन पश्यति नालोचयतीति भगवद्विचेष्टित
मेवतच्च विचित्रमदर्शनेलिंगे पुत्रं बालेपितरं हृदश्रुतं निर्हत्य तद्गृह्यास्वयं तदुभयपतेः जिजीविषति जीवित
मिच्छति पापंतरेन्तछेदः सासे जस्य जिजीविषाति किंधर्मायचे नयाहि यतः प्रसन्नछ विषयस्वस्वमेव

शुक उवाच तथा च भद्रश्रवा नाम धर्मस्तुतस्तत्कुलपतयः पुरुषा भद्राश्ववर्षे साक्षाद्भगवतो
वासुदेवस्य प्रियां तनुरुपशीर्षाभिधानां परमेण समाधिना संनिधाप्येदमभिगृणन्त उपधावंति
भद्रश्रवस ऊचुः ॐ नमो भगवते धर्मायात्मविशोधनाय नम इति २ अहो विचित्रं भगवद्विचे
ष्टितं घ्नंतं जनोयं हि मिषन्न पश्यति ध्यायन्नसद्यर्हि विकर्म सेवितुं निर्हृत्य पुत्रं पितरं जिजीविषुः
३ वदंति विश्वं कवयः स्म नश्वरं पश्यंति चाध्यात्मविदो विपश्चितः तथापि मुह्यंति तवाज मायया
सुविस्मितं कृत्यमजं नतोस्मि तं ४ ॥

न्तं विकर्म पापमेव दध्यात् ३ नन्वविद्वान्न पश्यति किमत्र चित्रं तत्राह नश्वरं वदंति स्म शास्त्राणि ततः पश्यं
ति च समाधौ हे अज तथापि मायया मुह्यंति एतच्च नवह्वतं चेष्टितं सुविस्मितं च
निर्विर्ज्ञ अतः शास्त्रादिश्रमं विहाय
तेन त्वामजं नतोस्मि ४

यदमयपरं विश्वमन्वतीयमानमपि त्वयि न विश्वमित्याह विश्वस्योद्भवादिकर्मणः कर्तुरपि अपगतस्य आहतस्यावरणं
यस्मात् नाहमस्यापि नेत्यङ्गीकृतं वेदैस्त्वयीति न भिद्यते यतः मायया सर्वात्मनि कार्यस्य कारणे स्वप्नादिकर्म युक्तं
वस्तुतः सर्वव्यतिरिक्ते निरूप्याभावनाहतं तमकर्तृत्वं च युक्तं ५ परमेश्वरत्वेन स्तुत्वा अवस्थानावतारचरितमा
ह वेदानि निनिमसा दैत्यरूपेणापि रस्कृतान् अपनीतान् नावतारं गमस्व तुरंगमस्वरूपं नरंगो नद्रूपो विग्रहो

विश्वोद्भवस्थाननिरोधकर्मणोऽस्य कर्तृत्वं नाङ्गीकृतमप्यपादनः युक्तेन विश्वं त्वयि कार्यकारणे सर्वात्म
निर्व्यतिरिक्ते च वस्तुतः ५ वेदान्युगान्ते तमसा निरस्कृतान् रसातलाद्योहरन्तुरंगविग्रहः प्रत्याद
दे वै कवये भियाचते तस्मै नमस्ते वितथेहितायते ६ हरिवर्षे चापि भगवान्नरहरिरूपेणास्ते तद्रू
पग्रहणनिमित्तमुत्तरत्राभिधास्ये तद्दयितं रूपं महापुरुषगुणभाजनो महाभागवतो दैत्यदानव
कुलतीर्थीकरणशीलाचरितः प्रह्लादोऽव्यवधानानन्यभक्तियोगेन सह तद्वर्षपुरुषैरुपास्ते इ
दं चोदाहरति ७ ॐ नमो भगवते नरसिंहाय नमस्तेजस्तेजसे आविराविर्भव वज्रनख वज्रदंष्ट्र
कर्माशयान्रन्धय रन्धय तमो ग्रस ग्रस ॐ स्वाहा अभयमभयमात्मनि भूयिष्ठाः ॐ क्ष्रौं ८ ॥ ॥

यस्य वक्त्रो ब्रह्मणो नदर्थं ग्र विनयो हिताय सत्यसंकल्पाय ६ उत्तरत्र प्रह्लादचरित्रे महापुरुषस्य गुणाना
माश्रयः दैत्यदानकुलस्य तीर्थीकरणशीलमाचरितं च यस्य पा.स संकल्पेन व्यवधानशून्यस्य भक्तिसावनन्यस्य ते
जसामपि तेजसे आविराविर्भवेति प्रकटो भव वीजा वा कर्मवासनाः रागादीन् रन्धय निर्दह भूयिष्ठाः भूयाः ८ ॥

विश्वस्यस्वस्तिप्रार्थनेखलस्यापिभवेत् नतुसाधुपीडांविनानस्यात् अन्योन्यमंगलंध्यायतांचभूतानांअन्यो
न्यध्यानंविनानभवेदित्याशंक्याह खलःप्रसीदतुक्रौर्यंत्यजतु भूतानिचमिथः शिवमेवध्यायंतु नेषाम
नः भभद्रंउपशमादिवाभजतुनः अस्माकमपिमतिः अपिशब्दात् भूतानांमतिः अहैतुकीनिष्कामासती ए
वंसंगःक्वापिमास्यात् यदिकथंचित्स्यात्तर्हिअगारादिषुमास्यात् यदिकथंचित्स्यात्तर्हिअगारादिषुमास्यात्
किंतुभगवत्प्रियेष्वेव अगारादिसंगेदोषमाह यइति इंद्रियप्रियः गृहाद्यासक्तः १० भगवत्प्रियसंगेगुण
माह येषांभगवत्प्रियाणांसंगात् तच्चमुकुंदविक्रमंस्तुतिभिः श्रवणादिभिः संस्पृशतांसेवमानानांते

स्वस्त्यस्तुविश्वस्यखलःप्रसीदतांध्यायंतुभूतानिशिवंमिथोधिया मनश्चभद्रंभजतादधोक्षजे
आवेश्यतांनोमतिरप्यहैतुकी ९ मागारदारात्मजवित्तबंधुषुसंगोयदिस्याद्भगवत्प्रियेषुनः यः
प्राणवृत्त्यापरितुष्टआत्मवान्सिद्ध्यत्यदूरान्नतथेंद्रियप्रियः १० यत्संगलब्धंनिजवीर्यवैभ
वंतीर्थंमुहुःसंस्पृशतांहिमानसं हरत्यजोंतःश्रुतिभिर्गतोंगजंकोवैनसेवेतमुकुंदविक्रमं
११ यस्यास्तिभक्तिर्भगवत्यकिंचनासर्वैर्गुणैस्तत्रसमासतेसुराः हरावभक्तस्यकुतोमहद्गु
णामनोरथेनासतिधावतोबहिः १२

सामंतर्गतोजः मानसंमलंहरतिकथंभूतंनिजमसाधारणंवीर्यवैभवंप्रभावातिशयोयस्य तीर्थंत्वंगं
गादिषुमुहुःसंस्पृशतामंगजंमलंकेवलंहरति नेकोवैनसेवेतेत्यन्वयः ११ मानसमलापगमफलमा
ह यस्येतिअकिंचनानिष्कामामनः शुद्धोहरेर्भक्तिर्भवतितत्तः चतत्प्रसादेसतिसर्वेदेवाःसर्वेगुणाः
ज्ञानवैराग्यादिभिः सहतत्रसम्यगासते नित्यंवसंति गृहाद्यासक्तस्यतुकुतः हरिभक्तिरसंभवात् म
हतांगुणाज्ञानवैराग्यादयोभवेति असतिविषयसुखेमनोरथेनबहिर्धावतः १२ ॥ ॥

ननुहरिवर्षस्यगृहासक्तस्यापिलोकेमहत्त्वंदृश्यते सत्यंतद्रूपहास्यास्पदमितिसहेतुकमाह हरि
र्हीति यथाझषाणांमीनानामीप्सितंतोयमेवात्मातेनविनाजीवनाभावात् महानतिशयसिद्धोपिगृहेयदा
सज्जतेतदादंपतीनांमिथुनानांक्षुद्रादीनामपिप्रसिद्धंवयसैवयत्केवलंमहत्त्वंतदेवतस्यभवति नतुज्ञानादि
नामिथुनेषुनतेषुपूज्यमानेषुस्त्रीभ्यः उत्सांमहत्त्वंबालमिथुनेयस्याहृद्धमिथुनानांमहत्त्वंयथेत्यर्थः १३ य
स्मादेवंतस्माद्गृहंहित्वाकुतोभयंनृसिंहपादंभजतेतीत्यस्याजनानुपदिशति कीदृशंगृहंरजःतत्सारागोभिनिवे
शः रजआदीनांमूलंकारणंअतएवसंसृतीनांजन्ममरणादीनांचक्रवालंमंडलमविच्छेदोयस्मात् १४ केतु

हरिर्हिसाक्षाद्भगवान्शरीरिणामात्माझषाणामिवतोयमीप्सितं हित्वामहांस्तंयदिसज्जते
गृहेतदामहत्त्वंवयसादंपतीनां १३ तस्माद्रजोरागविषादमन्युमानस्पृहाभयदैन्याधिमूलं हि
त्वागृहंसंसृतिचक्रवालंनृसिंहपादंभजताकुतोभयं १४ केतुमालेभगवान्कामदेवस्वरूपेण
लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षयाप्रजापतेर्दुहितॄणांपुत्राणांतद्वर्षपतीनांपुरुषायुषाहोरात्रपरिसं
ख्यानानां यासांगर्भामहापुरुषमहास्त्रतेजसोद्वेजितमनसांविध्वस्ताव्यसवः संवत्सरांतेवि
पतंति १५ अतीवसुललितगतिविलासविलसितरुचिरहासलेशावलोकलीलयाकिंचिदु
त्तंभितसुंदरभ्रूमंडलसुभगवदनारविंदश्रियारमांरमयन्निंद्रियाणिरमयते १६ ॥

मालेपिकामदेवस्वरूपेणआस्तेइतिशेषः किमर्थमास्तेइत्यतआह लक्ष्म्याइति प्रजापतिःसंवत्सरः
संवत्सरः संवत्सरोवैप्रजापतिरितिश्रुतेः तस्यदुहितरोरात्र्यभिमानिन्योदेवताः पुत्रादिवसाभिमानिनो
देवाः तेषांप्रियचिकीर्षयापुरुषायुर्वर्षशतंतेनयान्यहोरात्राणितैःपरिसंख्यानंगणनायेषांषट्त्रिंशत्सह
स्राणामित्यर्थः यासांदुहितॄणांमहापुरुषस्यमहास्त्रंचक्रंतस्यतेजसा १५ परमारमयन्स्वीयानीन्द्रि
याणिरमयति केनसाधनेनाह अतीवसुललितायागत्यायोविलासःतेनविलसितोरुचिरोहासलेशो
मंदस्मितंतेनसहितोवलोकएवलीलातयाकिंचिदुत्तंभितंउन्नमितंसुंदरंयद्भ्रूमंडलंतेनसुभगंयद्वदनारविं
देनतस्यश्रिया १६ ॥

श्री:
भा: पं
टी:
५९

तद्भर्तृभिर्दिवसाधिष्ठातृभिरुपेता: १७ सर्वैः गुणविशेषैः श्रेष्ठवस्तुभिः विलक्षितः लक्षीकृतः आत्मा यस्य
आकूतीनां क्रियाणां चित्तीनां ज्ञानानां चेतसां सङ्कल्पाध्यवसायादीनां विशेषाणां तद्विषयाणां षोडशका
लाः प्राणाः एकादशेन्द्रियाणि च विषयलक्षणाय सच्छंदोमयाय वेदात्मकर्मरूपाय अन्नमयाय अन्नोपष्टं
त्वात् अमृतमयाय परमानंदनिष्ठात्वात् सर्वमयाय सर्वविषयत्वात् सहसे ओजसे बलाय तेन तेन हेतुत्वात्
१८ त्वत्तो मे नैव तत्सेवकत्वात् अहं कृतार्थास्मि अन्यकामनया त्वत्तो मे चेत्त्वो न परिहीणा मनोरथाः

तद्भगवतो मायामयरूपं परमसमाधियोगेन रमादेवी संवत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृभिरु
पेताहःसु च तद्भर्तृभिरुपास्ते इदं चोदाहरति १८ ॐ ह्रां ह्रीं ह्रूं ॐ नमो भगवते हृषीकेशा
य सर्वगुणविशेषैर्विलक्षितात्मने आकूतीनां चित्तीनां चेतसां विशेषाणां चाधिपतये षोडश
कलाय छन्दोमयायान्नमयायामृतमयाय सर्वमयाय सहसे ओजसे बलाय कान्ताय कामाय न
मस्ते उभयत्र भूयात् १८ स्त्रियो व्रतैस्त्वा हृषीकेश्वरं स्वतो ह्याराध्य लोके पतिमाशासते
ऽन्यं तासां न ते वै परिपान्त्यपत्यं प्रियं धनायूंषि यतोऽस्वतन्त्राः १९ स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्व
यं समन्ततः पाति भयातुरं जनं स एक एवेतरथा मिथो भयं नैवात्मलाभादधि मन्यते परं
२० ॥ राम

स्तुतिमाह स्त्रिय इति स्वत एव हृषीकाणामीश्वरं पतिं सन्तं त्वामाराध्य याः स्त्रियः अन्यं पतिं प्रार्थयन्ते
पतिकामा नो हि कामाराधने व्रतेषु प्रसिद्धेः तासामपत्यादीनि ते पतयो न पान्ति अस्वतन्त्राः १९ अतस्त्वमेव पतय
एव न भवन्तीत्याह स वा इति स वै एवंभूतः पतिः भवानेक एव नान्यो यो भवानात्मलाभात् परमधिकं न मन्य
ते इतरथा अन्याधीनस्तु स्वस्मिन् स्वतन्त्र जनता अस्वतन्त्रतो मिथो भयं स्यादित्यर्थः २० ॥ ॥

राम:
५९

किं विनिष्कामभजने प्रार्थितापवर्गे सर्वकामाभवं निष्कामभजनेन कामिनमात्रमनित्यं चेत्याह यस्त्वीतस्योऽन्नल
दारणस्य पदसरोरुहस्याहृणोम्बुजामेव कामयेत न फलान्तरं सा अखिलेष्टकामेषु लंपटा सर्वान्कामानाप्नोती
त्यर्थः ईप्सितमीप्सितः फलान्तरमात्मसमर्पितः सन् प्रार्थितर्हि त्वदेवैकराशिदयसि किं च यथतः फलभोग
गानन्तरं भग्नायाज्ञायाविनोर्थीयस्य साप्तत्यतेदुःखं प्राप्नोति तदेवरासिन्नजनितं २१ तत्त्वममाहृणोऽजतः
सर्वकामप्राप्तिः त्वमेव कामार्थिभिः सेव्यसे इत्यत्राह मत्प्राप्तये ब्रह्मादयस्तपस्तप्यन्ते कथंभूताः येंद्रियस्तवे
धीः येषां अलक्षमासः तथापि भवत्पादपरायणाद् तेमांन्त्वं दंति मत्कटाक्षविलसिताविभूतीर्न लभते इत्य
र्थः यतस्त्वमेव हृदयं यस्याः साहं त्वत्परं तं त्रताद्वदहवर्जितमेवविलोकयामिनान्यमित्यर्थः २२ इदानीं तत्

यावत्स्वने पादसरोरुहाहृणोनि कामयेत्साखिलकामलंपटा तदेव वासीप्सितमीप्सितार्चितो
यद्भ्रग्रयाज्ञाभगवन्नुतप्यते २१ मत्प्राप्तये जेशसुरासुरादयस्तप्यन्त उग्रं तपऐंद्रियेधियः ऋ
ते भवत्पादपरायणान्नमां विन्दंत्यहं त्वद्धृदयायतोऽजित २२ स त्वं ममाप्यच्युत शीर्ष्णि वंदिते
कराम्बुजं यत्त्वदधायसात्वतां विभर्षि मां लक्ष्म वरेण्य मायया क ईश्वरस्येहितमूहितुं विभुः
र्म्य वैकेच भगवतः प्रियतमं मात्स्यमवताररूपेन हर्षप्ररूषस्यमनाः प्राकुर्वहर्षितं स इदानीम
पि महता भक्तियोगेनाराधयति इदं वोदाहरति २४ ॐ नमो भगवते मुख्यतमाय नमः सत्वाय
प्राणायौजसे सहसे बलाय महामत्स्याय नमः २५ अन्तर्बहिश्चाखिललोकपालकै रदृष्ट

पांप्रार्थयते सत्वमिति त्वदितित्वयायत्करांबुजं सात्वतां भक्तानां शीर्ष्णि अथापि हृत्पयान्यस्ते तन्मामपि शीर्ष्णीति
धीहीति शेषः कथंभूतं वंदितं सर्वकामवर्षित्वेन सद्भिः स्तुतं न च त्वमयनादरः यतः हे वरेण्य मां वहसि लक्ष्मी
विभर्षि अहो विचित्रमेतन्मायिकं केवलमादरमात्रे भक्तेष्वेव परमाहृतयाभ्रतः तवेश्वरस्य मायया ईहितं तल्लो
किनर्वकयितं समर्थः २३ स्पष्टे २४ सत्वप्रधानाय मुख्यतमाय प्राणाय सत्वात्मने २५ उरुः स्वनो वेदात्मको
नादो यस्य यद्वा इदं विश्वं वाक्प्राणादिना प्राविधिनिषेधात्मकवचनश्रुतेन वशे अनयत् नियमितवान् स त्वमीश्वर
स्तथा वक्राति तस्य वाक्के निर्नामानिदामानीति २६ ॥

मत्सरएवज्वरोयेषांतेयेहित्वाद्विपदः चतुष्पदः सरीसृपंजंगमंस्थाणुःस्थावरंचयदत्रदृश्यतेनतत्किंचिदपिपातुंन
शक्ताः सन्तमेवप्राणरूपेणपालकईश्वरस्त्वमित्यर्थः तथाचश्रुतिः नाश्रहिंसताद्भुतन्तमस्यद्भुतन्तमसीत्यादि
२७ युगान्तार्णवेतिमाह भवान् इमांक्षोणीमयामयामनुनासहमत्स्याहितोनौतात्वेनत्याहार ऊर्मिमा
लावतिप्रलयार्णवेऽजओजसाउरुक्रमतेविचरति यद्वापातमित्यस्यानुषंगः क्षोणीपातुंक्रमतेउत्सहतेइत्यर्थः
यतएवंजः वीरुधौषधीनांवीरुधोवनिधिंआश्रयभूतांतस्मैनमः जगतोयःप्राणगणः तस्यात्मनोनिय
त्रे २८ अकूपारायकूर्मायसर्वैः सत्वैःसत्वगुणैर्विशेषणायस्यतउपलक्षितस्थानेयस्यवारविरत्वात् वर्ष्मं

यंलोकपालाः किलमत्सरज्वराहित्वायतंतोपिपृथक्समेत्यच पातुंनशेकुःद्विपदश्चतुष्प
दंसरीसृपंस्थाणुयदत्रदृश्यते २७ भवान्युगांतार्णवऊर्मिमालिनिक्षोणीमिमामोषधिवीरुधां
निधिं मयासहोरुक्रमतेजओजसातस्मैजगत्प्राणगणात्मनेनमः २८ हिरण्मयेपिभगवान्नि
वसतिकूर्मतनुंबिभ्राणःतस्यतत्प्रियतमांतनुमर्यमासहवर्षपुरुषैःपितृगणाधिपतिरुप
धावति मंत्रमिमंचानुजपति २९ ॐनमोभगवतेअकूपारायसर्वसत्वगुणविशेषणायानुप
लक्षितस्थानायनमोवर्ष्मणेनमोभूम्नेनमोनमोवस्थानायनमस्ते ३० यद्रूपमेतन्निजमायया
र्पितमर्थस्वरूपंबहुरूपरूपितं संख्यानयस्यास्त्ययथोपलंभनात्तस्मैनमस्तेव्यपदेश
रूपिणे ३१

णेवर्षीयसेकालानवच्छिन्नायभूम्नेसर्वगतायअवस्थानायाधाराय ३० निजमाययार्पितंप्रकाशितमेव
नत्वर्थस्वरूपंदृश्यपृथिव्यादियस्यैवरूपंयतः दृश्यतद्ग्राहकभूतैर्बहुभिः रूपैरूपितंनिरूपितंबहुभिः
रूपैरूपितेनिरूपितेयस्यचसंख्यानास्ति अन्यथयामिथ्योपलंभनात् नहिमरीचिजलमेतावदिति
संख्यातुंशक्यते अव्यपदेशरूपिणोऽनिरुक्तरूपाकाराय ३१ ॥ ॥ ॥

वद्रूपं दर्शयन् नमस्यन्नन्वयव्यतिरेकमाह जरेति द्वीपग्रहर्क्षेत्यभिधेयः त्वमेवैकः न तद्व्यतिरिक्तोऽस्ति
सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेरित्यर्थः ३१ सप्रपंचनामरूपमतन्निरसनेन प्रणमति यस्मिन्निति असंख्येया अनंता
विशेषा येषां तानि नामानि रूपाण्याकृतयश्च यस्य तस्मिन्नदृश्ये यस्मिन् त्वयि कविभिः कपिलादिभि[illegible]भि
रियं [illegible]विंशत्यादिसंख्या कल्पिता सतीयया तत्त्वदृशा तत्त्वज्ञानेनापनीयते तस्मै सांख्यसिद्धान्तरूपाय नमः
परमार्थरूपायेति ३२ एषां भूम्यादीनि हेत्वन्वयः ३३ मंत्रैस्तत्त्वेन लिंग्यते इति तत्त्वेऽशरूपाः यज्ञाः क्रतवः
सद्रूपाः तद्रूपाय अनंतवमहेतोधराः अवयवभूताय स्वकर्मणा शुक्लाय यज्ञानुष्ठाने त्रियुगाय तत्कृतयुगे यज्ञा

जरायुजं स्वेदजमंडजोद्भिजं चराचरं देवर्षिपितृभूतमैंद्रियं द्यौः खं क्षितिः शैलसरित्समुद्रद्वी =
पग्रहर्क्षेत्यभिधेय एकः ३२ यस्मिन्नसंख्येयविशेषनामरूपाकृतौ कविभिः कल्पितेयं संख्याय ५
या तत्त्वदृशापनीयते तस्मै नमः सांख्यनिदर्शनाय ३३ उत्तरेषु कुरुषु भगवान्यज्ञपुरुषः कृतवरा =
हरूप आस्ते तं तु देवी हैषा भूः सह कुरुभिरस्खलितभक्तियोगेनोपधावति इमां च परमा टि
मुपनिषदमावर्तयति ३४ ॐ नमो भगवते मंत्रतत्त्वलिंगाय यज्ञक्रतवे महाध्वरावयवाय महा टि
पुरुषाय नमः कर्मशुक्लाय त्रियुगाय नमस्ते ३५ यस्य स्वरूपं कवयो विपश्चितो गुणेषु दारुषि टि
व जातवेदसं मथ्नंति मथ्ना मनसा दिदृक्षवो गूढं क्रियार्थैर्नम ईरितात्मने ३६ द्रव्यक्रियाहेत्व टि
येनेशकर्तृभिर्मायागुणैर्वस्तुनिरीक्षितात्मने अन्वीक्षयांगातिशयात्मबुद्धिभिर्निरस्तमायाकृ

भावात् यज्ञात्कलियुगे कर्मत्वात् ३५ कवयो विद्वांसः विपश्चितो निपुणाः गुणेषु देवेषु मंथने ईरितः प्रा
कटितः आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै नमः ३६ मथनत्स्वदृशीयमाह द्रव्यं विषयः क्रिया इंद्रियव्यापारः हेतुर्देव
ता अयनं देहः ईशः कालः कर्ताहंकारः एतैर्मायागुणैः कार्यैरुपलक्षणैः वस्तुत्वेन निपरीक्षिताय आत्मने
तस्मै अन्वीक्षया विचारेण अंगैर्यमनियमादिभिः अतिशयात्मा निश्चयवती बुद्धिः येषां तैः
निरस्ता मायया निमित्ता आकृतिः यस्मात्तस्मै ३७ ॥

श्री॰
भा॰ पं॰
टी॰
५८

तदेवंनिर्गुणस्वरूपेणनत्वापरमेश्वरस्वरूपेणाह यस्येति तजीवार्थमीप्सितं अत्यंतानिच्छयामीदृशायोगात् सा
र्थंतनेप्सितंविश्वस्थित्यादिस्वगुणैर्मायाकरोति तथास्याजगदुत्पत्त्यादिरसन्निधानात् यद्वानिंदृष्टांतेनाह
यथाश्मयः लोहंयथा॰ अयस्कांतान्निमित्तात् भ्रमतितदाश्रयंतदभिमुखंसत् गुणानांकर्मणांजीवा
दृष्टानांचसाक्षिणेतस्मैतेनमः ३८ अवतारचरितमाह जगतामादिकारणभूतः सूकरः मांहष्ट्रीमग्न
दंष्ट्राग्रेकृत्वारसातलादारभ्यप्रलयार्णवात्गजइवनिरगात् ततःप्रतिगजंमल्लंदैत्यंप्रथमघायक्रीडन्
करोतिविप्रस्थितिसेयमोदयंयस्यप्सितेनेप्सितमीतिनिर्गुणैः मायायथायोभ्रमतेतदा
श्रयंग्रा॰ णेनमस्तेगुणकर्मसाक्षिणे ३८ प्रमथ्यदैत्यंप्रतिवारणंमृधेयोमांरसायाजगदा
दिसूकरः कृत्वाग्रदंष्ट्रेनिरगाद्दुदन्वतः क्रीडन्निवेभःप्रणतास्मितेविभु ३९ इतिश्रीभा
गवतेपंचमस्कंधेअष्टादशोध्यायः १८ शुकउवाच किंपुरुषेवर्षेभगवंतमादिपुरु
षंलक्ष्मणाग्रजंसीताभिरामंतच्चरणसन्निकर्षाभिरतः परमकल्याणीभर्तृभगवत्कथास
मुपशृणोतिस्वयंनभक्तिरूपास्ते १ आर्ष्टिषेणेनसहगंधर्वैरनुगीयमानापरमकल्याणीभ
र्तृभगवत्कथासमुपशृणोतिस्वयंवेदंगायति २ ॐनमोभगवतेउत्तमश्लोकायनमआर्यलक्षण
शीलव्रतायनमउपशिक्षितात्मनेउपासितलोकायनमःसाधुवादनिकषणाय
नमोब्रह्मण्यदेवायमहापुरुषायमहाराजायनमइति ३॥ ॥
स्थितः तंप्रणतास्मीत्यन्वयः ३९ इतिश्रीभावार्थेपंचमस्कंधेअष्टादशोध्यायः १८ उनविंशेकिंपुरु
षेभारतेचोपवर्ण्यते सेव्यसेवकभावश्चभारतस्यप्रशस्तिश्च १ भर्ताचासौभगवान्चतस्यकथा २ आर्य
लक्षणानिशीलंव्रतंचयस्यउपशिक्षितात्मनेसत्तमेनमः ३ वनाच्छिन्नायउपासितोवशतोलोका
येनसाधुवादः साधुत्वप्रसिद्धिः तस्यनिकषणायनिकषाश्मवन्निर्धारणस्थानायपरात्मामात्मनेनमः ३॥

रामः
५८

श्रीरामे परमार्थस्वरूपे सत्यानामि यद्देके वेदान्तेषु प्रसिद्धं तत्त्वं नत्वयद्वे तथाभूते विशुद्धसत्त्वासौ स्वभवस्वरूपं प्रबमात्र
स्वरूपं यस्य तद्धेतोः प्रशान्तेन तत्रापि हेतोः स्वतेजसा स्वरूपप्रकाशेन ध्वस्ताः गुणानां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्था यस्मिन् अ
तुभवमात्रत्वे हेतोः अत्यक्तदृश्याद्भावात् तत्त्वतः अनामरूपेण तत्त्वतः एवंभूतस्यापि जीवस्योक्तसर्वविपर्य
योदृश्यते तत्राहुतिरहंसुहं कारा भावात् तथा वैपरीत्यमित्यर्थः तत्र श्रीरामस्य मर्त्यावतारस्त्वरक्षसोरावणस्य
वधाय तस्य मनुष्याद्न्यतो वधात्वात् न केवलं एतावत् किं तु इह संसारस्त्रीसुगादित्वं तदुःखदुर्वारमिति मर्त्यानां
शिक्षणं च शिक्षार्थमपीत्यर्थः अन्यथा स्वस्वरूपे रमणस्य जगदात्मनः सीताविरहकृतानि व्यसनानि
नि कुतः स्यात् ५ विषयासक्त्याभावे व्यसनानीति कुतः स्यात् ५ विषयासक्त्याभावे व्यसनानहं त्वस्ससपादयति

यत्तद्विशुद्धानुभवमात्रमेकं स्वतेजसाध्वस्तगुणव्यवस्थं प्रत्यक्प्रशान्तं सुधियोपलम्भनं ह्यनामरूपं निरहंप्रपद्ये ४ मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोः कुतोऽन्यथा स्याद्रमतः स्व आत्मनः सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य ५ न वै स आत्माऽऽत्मवतां सुहृत्तमः सक्तस्त्रिलोक्यां भगवान् वासुदेवः न स्त्रीकृतं कश्मलमश्नुवीत न लक्ष्मणं चापि विहातुमर्हति ६ न जन्म नूनं महतो न सौभगं न वाङ् न बुद्धिर्नाकृतिस्तोषहेतुः तैर्यद्विसृष्टानपि नो वनौकसश्चकार सख्ये
न वै स भगवान् त्रिलोक्यां क्वापि सक्तः यत आत्मवतां धीराणामात्मा सुहृत्तमः अतो न स्त्रीकृतं मोहं प्राप्नुया
त् न लक्ष्मणं वेति देवहूतेन श्रीरामे समेत्य प्रतिज्ञायितां श्रुत्वा तत्त्वयावध्य इति निर्देवज्ञादिस्थितलक्ष्म
णं दुर्वासस्समागतेन विज्ञापयितेषु विसृष्टं तत्प्रपन्नो वसिष्ठवाक्यात्स्वयंमेव गोपितस्त्यक्ष्यते इत्यर्थः ६ अ
श्रीराम एव सर्वैः सेव्य इति वक्तुं न तस्य तोष हेतवः सत्कुलजन्मादि किं तु भक्तिरेवेत्याह न जन्मेत्यादि सहृतः
गुरुवाज्जन्म महतः श्रीरामस्य निवासो भगः सौंदर्यं व्याकृतिः यद्यस्मात् तैः जन्मादिभिर्विसृष्टानपि तत्त्वज्ञानवि
नः न वचनं वनेचरान् वनौकसोऽपि सख्ये ७

नवान् ७ ॥ राम

श्री॰ भा॰ पं॰ टी॰ ५९

तस्मात्स्वरेशुन्योपायः कोपि श्रीराममेव सर्वप्रकारेण भजनेत्याह तत्तस्मत्तीयस्यापि भजने बहुमानिने यदुत्तरा
न्कोसलान्नयोध्यावासिनः ८ उपचितैर्धर्मादिभिरात्मोपलम्भने येन तत्तपः चरति तत्रोपशमः इन्द्रियाणां संय
मः उपरमो निरहंकारता आत्मवतामनुग्रहाय न स्वार्थमीश्वरत्वात् ९ भगवदनुभाव उपवर्णने येन पंचरात्रे
ण तत् सावर्णेर्मनोरुपसरति सेवते १० उपरतानात्म्याय निरहंकाराय ११ असक्तश्चासौ विविक्तसाक्षी त
स्मै नमः असक्तत्वं दर्शयति अस्य विश्वस्य सर्गादिषु कर्तापि यो न बध्यते अहंकर्तेति न मन्यते विविक्तत्वात्

सुरोऽसुरो वाप्यथ वानरो नरः सर्वात्मना यः सुकृतज्ञमुत्तमम् भजेत रामं मनुजाकृतिं हरिं य उ
त्तराननयत्कोसलान्दिवमिति ८ भारतेपि वर्षे भगवान्नरनारायणाख्य आकल्पान्तमुपचितध
र्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपशमोपरमात्मोपलम्भनमनुग्रहायात्मवतामनुकंपया तपोऽव्यक्तगतिश्चर
ति ९ तं भगवान्नारदो वर्णाश्रमवतीभिर्भारतीभिः प्रजाभिर्भगवत्प्रोक्ताभ्यां सांख्ययोगा
भ्यां भगवदनुभावोपवर्णनं सावर्णेरुपदेक्ष्यमाणः परमभक्तिभावेनोपसरति इदं चाभिगृणाति
१० ॐ नमो भगवते उपशमशीलायोपरतानात्म्याय नमोऽकिंचनवित्ताय ऋषिऋषभाय नरना
रायणाय परमहंसाय परमगुरवे आत्मारामाधिपतये नमो नम इति ११ गायति चेदं कर्तास्य सर्गा
दिषु यो न बध्यते न हन्यते देहगतोपि दैहिकैः द्रष्टुर्न दृग्यस्य गुणैर्विदूष्यते तस्मै नमोऽसक्तविविक्त
साक्षिणे १२ इदं हि योगेश्वर योगनैपुणं हिरण्यगर्भो भगवाञ्जगाद यत् यदंतकाले त्वयि निर्गु
णे मनो भक्त्या दधीतोज्झितदुष्कलेवरः १३

विविक्तत्वमाह देहगतोपि दैहिकैः क्षुत्पिपासादिभिः येन हन्यते नाभिभूयते साक्षित्वमाह यस्य द्रष्टु
र्दृग्दृष्टिः गुणैर्दृश्यैर्न दूष्यते न तिरस्क्रियते १२ योगकौशलं निरूपयन् योगं प्रार्थयते इदमिति त्रिभिः
हे योगेश्वर हिरण्यगर्भो यद्योगनैपुणं जगाद इदमेव तत् किं तन्मनःप्रणिधानं भक्त्या अंतकाले उमान् त्वयि मा
नो धारयेदिति यत् उज्झितं दुष्कलेवरं तदभिमानो येन १३ ॥ ॥

राम॰ ५९

ग्रत्यथानस्यशास्त्राभ्यासादिश्रमो व्यर्थ इत्याह यथेहिकामुष्मिककामेषु लंपटो मूर्खः सुतदारादिषु योग
क्षेमं चिंतयन् कुत्सितस्य कलेवरस्यात्ययाद्भृत्योः शंकेत तथा विद्वानपि सन्यः शंकेत तस्य यत्नः श्रमए
व १४ यस्मादीदृशोपि यमेवं दृश्यते तस्मात्प्रभो अधोक्षज त्वमेव नो योगं विधेहि कीदृशं त्वयि स्वभावं सुदृढम्

यथैहिकामुष्मिककामलंपटः सुतेषु दारेषु धनेषु चिंतयन् शंकेत विद्वान्कुकलेवरात्ययाद्य
स्तस्य यत्नः श्रम एव केवलम् १४ तन्नः प्रभो त्वं कुकलेवरार्पितां त्वन्मायया हंममतामधोक्षज
भिंद्याम येनाशु वयं सुदुर्भिदां विधेहि योगं त्वयि नः स्वभावं १५ भारतेप्यस्मिन्वर्षे सरित्शै
लाः संति बहवः मलयो मंगलप्रस्थो मैनाकः त्रिकूट ऋषभः कूटकः कोल्लकः सह्यो देव
गिरिः ऋष्यमूकः श्रीशैलो वेंकटो महेंद्रो वारिधारो विंध्यः शुक्तिमान्नृक्षगिरिः पारियात्रो
द्रोणः चित्रकूटो गोवर्धनो रैवतकः ककुभो नीलो गोकामुख इंद्रकीलः कामगिरिरिति चा
न्ये च शतसहस्रशः शैलाः १६ तेषां नितंबप्रभवा नदा नद्यश्च संत्यसंख्याताः एतासामपो
भारत्यः प्रजा नामभिरेव पुनंतीनामात्मना चोपस्पृशंति १७ चंद्रवसा ताम्रपर्णी अवटोदा
कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणी पयस्विनी शर्करावर्ता तुंगभद्रा कृष्णा वेण्या भीमरथी गोदावरी
निर्विंध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्मदा चर्मण्वती सिंधुरंधः शोणश्च नदौ महानदी वेद
स्मृतिः ऋषिकुल्या त्रिसामा कौशिकी मंदाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती सरयू रोधस्वती स
प्तवती सुषोमा शतद्रूश्चंद्रभागा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्नी विश्वेति महानद्यः १८ ॥

वासनारूपं येन योगेन वयं त्वन्मायया नः कुकलेवरेर्पितामहं ममतां भिंद्याम तं योगं सुदुर्भिदामुपायांत
रैः सर्वथान्यत्नोपशक्यां १५ इत्याह तत्त्वदस्मिन्वर्षे सरितश्च शैलाश्च संति १६ नितंबप्रभवाः संस्था
नाः नदा नद्यश्च प्रत्यंतसा १७ १८

लब्धं जन्म यैस्तैः सात्त्विकादिस्वकृतेन कर्मणा दिव्यादिगतय आत्मनो विधीयन्ते साध्यन्ते हि यस्मात्सर्वा एव
गतयः कर्मानुसारेण सर्वेषां भवन्ति यस्य वर्णस्य यद्विधानं मोक्षप्रकारः संन्यासवनस्थत्वादि तदनति
क्रमेणास्मिन्नेव वर्षे नृणामपवर्गश्च भवति एतच्च कर्मादिवैचित्र्यसाधनसंभवाभिप्रायेणोक्तं न त्वन्यत्रापवर्गा
भावेन तदुपर्यपि विवादग्रणाः संभवादिति देवानामपि मोक्षस्य सूचितत्वात् अपवर्गस्वरूपमाह योऽसावि
ति आत्मनि अनात्म्ये रागादिरहिते अनिरुक्ते वाचामगोचरे अनिलयने अनाधारे अनन्यनिमित्तः अहै

अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लब्धजन्मभिः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेन स्वारब्धेन कर्मणा दिव्यमानुषनार
कगतयो बह्व्यः आत्मन आनुपूर्व्येण सर्वेषां विधीयन्ते यथावर्णविधानमपवर्गश्चापि भवति
१९ योऽसौ भगवति सर्वभूतात्मनि अनात्म्ये निरुक्तेऽनिलयने परमात्मनि वासुदेवे अनन्यनिमित्त
भक्तियोगलक्षणो नानागतिनिमित्ताविद्याग्रन्थिरन्धनद्वारेण यदा हि महापुरुषपुरुषप्रसङ्गः
२० एतदेव हि देवा गायन्ति अहो अमीषां किमकारि शोभनं प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः
यैर्जन्म लब्धं नृषु भारताजिरे मुकुन्दसेवौपयिकं स्पृहा हि नः
२१ ॥

तुकैः भक्तियोग एव लक्षणं स्वरूपं यस्य भवति नानागतीनां निमित्तं योऽविद्याग्रन्थिः तस्य रन्धने छे
दने तद्द्वारेण महापुरुषपुरुषाः विरक्तभक्ताः तैः प्रसङ्गो यदा तदा २० एतद्देवमाहात्म्यमेव सर्व
पुरुषार्थसाधनं गायन्ति अमीषां पुंसां उत स्विद् यद्वा स्वयमेवासाधने विनैव हरिरेषां प्रसन्नोऽभूत् एवं श्रे
ष्ठस्य पुण्यस्य दुष्करत्वात् भारताजिरे भारताङ्गणे नः केवलं स्पृहैव यतो मुकुन्दसेवौपयिकं नृषु जन्म यैर्ल

स्पृहामेवाह किमित्यादि सप्तभिः फल्गुना तुच्छेन द्युजयेन स्वर्गप्राप्त्या न किंचित्फलं कुतः यत्र फलं नाराय
णपादपंकजस्मृतिः नास्ति प्रमुष्टातिशयिनादिंद्रियाणामुत्सवात् भोगात्प्रमुष्टा भूत् २२ क्षणमल्पमे
वायुर्येषां तैर्हि हेतुः मर्त्येनापि देहेन कृतं नैव कालेन कृतेन कर्म संन्यस्य हरेः पदं सम्यग्यांति २३ अतः यत्र वै
कुंठकथामृतनद्यो न संति तदाश्रयाः कथापगाश्रयाः महोत्सवाः नृत्याद्युत्सवा येषु तादृशा
यज्ञेशमखाश्च संति स ब्रह्मणोपि लोको न सेव्यतां २४ अस्तु तद्विंदति प्राप्याइति ज्ञाने न तदर्थाः क्रिया
सुमद्दर्यानि द्रव्याणि वा तेषां कलापेन संभृतां संपूर्णां प्राप्य नृजातिं नायमोक्षाय वनौकाइव वनौकसः पक्षिणो
लुब्धकाक्रान्ता अपि पुनर्यदि तस्मिन्नेव वृक्षे देशे वा न विहरंति यथावध्यंते तद्वत् २५ अहो भारतवासिनां भा

किं दुष्करैर्नः क्रतुभिस्तपोव्रतैर्दानादिभिर्वा द्युजयेन फल्गुना न यत्र नारायणपादपंकजस्मृतिः
प्रमुष्टातिशयेंद्रियोत्सवात् २२ कल्पायुषां स्थानजयात्पुनर्भवात्क्षणायुषां भारतभूजयो वरं
क्षणेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः संन्यस्य संयांत्यभयं पदं हरेः २३ न यत्र वैकुंठकथासुधापगा न
साधवो भागवतास्तदाश्रयाः न यत्र यज्ञेशमखा महोत्सवाः सुरेशलोकोपि न वै स सेव्यतां
२४ प्राप्ता नृजातिं त्विह ये च जंतवो ज्ञानक्रियाद्रव्यकलापसंभृतां न वै यतेरन्नपुनर्भवाय ते भूयो
वनौकाइव यांति बंधनं २५ यैः श्रद्धया बर्हिषि भागशो हविर्निरुप्तमिष्टं विधिमंत्रवस्तुतः
एकः पृथङ्नामभिराहुतो मुदा गृह्णाति पूर्णः स्वयमाशिषां प्रभुः २६ सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृ

ग्यमित्याह यैरिति श्रद्धया येन बर्हिषि निर्वपामि इंद्राय जुष्टं इत्येवं भागशो निरुप्तं पृथक्कृतं नैकपंचविधिना प्रकारे
णमंत्रेण च वस्तुना द्रव्येण प्रयाजादिभेदेन इष्टं देवतामुद्दिश्य त्यक्तं निरुप्तं च सममेदमिति स्वीकृतानेनेतरमस्यातीत
र्थः पृथगिंद्रादिनामभिराहूतः आशिषां प्रभुः मोक्षपूर्णो हारः २६ तत्रापि तैः कामा हत्यर्था इत्याह
हः सत्यमिति प्रार्थितः सन् अर्थितं ददातीति सत्यं तथापि परमार्थदो न भवत्येव यतः पुनरर्थिता
न तु नार्थितः चेत्किमपि न ददाति इत्याह अनिच्छतांतैः कामानेतदिच्छानां पिधानमाच्छादकं सर्वका ॥
मपरिपूरकं निजपादपल्लवं स्वयमेव संपादयति २७ ॥

भा. ८

स्विष्टस्य सम्यक् यजनस्य सूक्तस्य प्रवचनस्य कृतस्यान्यस्यापि कर्मणः स्वर्गसुखोपभुक्तौ अवशेषितेन य
दि किंचित् स्विष्टेन तेनाजनाभे वर्षे अस्माकं जन्म स्यात् कीदृशं स्मृतिमत् हरिरेव सेवा इत्यनुसंधानयुतं यत्रा
हरिर्भजतां शं सुखं वितनोति २८ साह्नो २९ ३॥ इतिश्रीभागवते भावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधे एकोनविंशोऽध्या
यः १९ विंशे लक्षादिषड्द्वीपस्थितिमाह महार्णवैः लोकालोकस्थितिं चान्तर्बहिर्भागादिमानतः

यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं स्विष्टस्य सूक्तस्य कृतस्य शोभनं तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्म नः
स्याद्वर्षे हरिर्यद्भजतां शं तनोति २८ श्रीशुक उवाच जंबूद्वीपस्य राजेन्द्र उपद्वीपानष्टौ हैक उप
दिशंति सगरात्मजैरश्वान्वेषण इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पितान् २९ तद्यथा स्व
र्णप्रस्थश्चंद्रशुक्ल आवर्तनो रमणको मंदहरिणः पांचजन्यः सिंहलो लंकेति एवं तव भारतोत्तम
जंबूद्वीपवर्षविभागो यथोपदेशमुपवर्णित इति ३० इतिश्रीभागवते पंचमस्कंधे एकोनविं
शोऽध्यायः १९ श्रीशुक उवाच अतः परं प्लक्षादीनां प्रमाणलक्षणसंस्थानतो वर्षविभाग उपव
र्ण्यते जंबूद्वीपोऽयं यावत्प्रमाणविस्तारस्तावता क्षारोदधिना परिवेष्टितो यथा मेरुर्जंबाख्ये
न लवणोदधिरपि द्विगुणविशालेन प्लक्षाख्येन परिक्षिप्तः यथा परिखा बाह्योपवनेन प्लक्षो
जंबूप्रमाणो द्वीपाख्याकरो हिरण्मय उत्थितो यत्राग्निरुपास्ते सप्तजिह्वस्तस्याधिपतिः प्रिय
व्रतात्मजः इध्मजिह्वः स्वं द्वीपं सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम
२ शिवं यवसं सुभद्रं शांतं क्षेममभयममृतमिति वर्षाणि तेषु गिरयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः

तावता लक्षविस्तारेण परिक्षिप्तः परिवेष्टितः उपास्ते तिष्ठति आकलय्य समर्प्य २ अभिज्ञाताः प्रसिद्धाः स
प्तैव अन्ये पर्वता नद्यश्च सप्तसप्त संतीत्यर्थः मानसोत्तरस्य मेखलाकारत्वे केरेनः प्लक्षादिपंचद्वीपेषु
वर्षादयः तिर्यग्रेखाकारा उभयतोऽब्धिस्पृशः इति गम्यते अन्यथा सप्तभिः सप्तवर्षविभागासंभवाद्वेलवा

जलोपस्पर्शनेनविधूतंरजः तमश्चयेषांहंसादयोवर्णाआदिस्थानीयाः विबुधोपमंसंदर्शनंश्रमस्वेदादि
रहितेनरूपेणजननमपत्योत्पादनंचयेषां ४ प्रत्नस्यपुराणपुरुषस्यविष्णोर्यद्रूपंतंसूर्यमीमहिशरणंव्रजेम
कथंभूतंसत्यादीनामात्मानंअधिष्ठातारं तत्रसत्यमनुष्ठीयमानोधर्मः ऋतंप्रतीयमानोधर्मः ब्रह्मणःनदोय

मणिकूटोवज्रकूटइंद्रसेनाज्योतिष्मान्सुपर्णोहिरण्यष्ठीवोमेघमालइतिसेतुशैलाः अरुणा
नृम्णांगिरसीसावित्रीसुप्रभाताऋतंभरासत्यंभरेतिमहानद्यः यासांजलोपस्पर्शनविधूतरज
स्तमसोहंसपतंगोर्ध्वायनसत्यांगसंज्ञाः चत्वारोवर्णाःसहस्रायुषोविबुधोपसंदर्शनविधूत
प्रजननाः स्वर्गद्वारंत्रय्याविद्ययाभगवंतंत्रयीमयंसूर्यमात्मानंयजंते ४ प्रत्नस्यविष्णोरूपंय
त्सत्यस्यर्तस्यब्रह्मणः अमृतस्यचमृत्योश्चसूर्यमात्मानमीमहीतिविगीताअपिद्वीपमंत्रव्याख्या
येन ५ प्लक्षादिषुपंचसुपुरुषाणामायुरिंद्रियमोजःसहोबलंबुद्धिर्विक्रमइतिचसर्वेषामौत्प
त्तिकीसिद्धिरविशेषेणवर्तते ६ प्लक्षःस्वसमानेनेक्षुरसोदेनावृतोयथातथाद्वीपोपिशाल्म
लोद्विगुणविस्तारः समानेनसुरोदेनावृतः परिवृंक्ते यत्रहवैशाल्मलीप्लक्षायामा ७ य
स्यांवावकिलनिलयनमाहुर्भगवतःछंदस्तुतः पतत्त्रिराजस्यसाद्वीपहूतयेउपलक्ष्यते ८
तद्वीपाधिपतिःप्रियव्रतात्मजोयज्ञबाहुःस्वसुतेभ्यःसप्तभ्यः तन्नामानिसप्तवर्षाणिव्यभ
जत् सुरोचनंसौमनस्यंरमणकंदेववर्हंपारिभद्रमाप्यायनमविज्ञातमिति ९ ॥ ॥

वस्तवेदस्यच्छन्दसःशुभलक्षणस्यशुभाशुभलक्षणस्यच्छंदोभिःस्वावयवभूतैःस्तौतिविस्तंस्तौतीतिछं
दःस्तुत तस्यद्वीपस्यहूतयेउपवापदेशायसुपर्णोपिगरुत्मान्तिष्ठतीत्यादिसूचनेः ८ ॥ ॥

स्वगोभिः स्वरश्मिभिः अंधः अन्नं सोमो नो राजा आस्त्व अभिमुख्येन भवत्वित्यपपाठ एव विवक्षया संध्याभावः

तेषु वर्षाद्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः सुरसः शतशृंगो वामदेवः कुंदः मुकुंदः पुष्पवर्षः सहस्रश्रुतिरिति अनुमतीसिनीवालीसरस्वतीकुहूरजनीनंदाराकेति ११ तद्वर्षपुरुषाः श्रुतधरवीर्यधरवसुंधरेषंधरसंज्ञाः भगवंतं वेदमयं सोममात्मानं वेदेन यजंते ११ स्वगोभिः पितृदेवेभ्यो विभजन् कृष्णशुक्लयोः प्रजानां सर्वासां राजांधः सोमो नः आस्त्विति १२ एवं सुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणः समानेनावृतो घृतोदेन यथापूर्वः कुशद्वीपः यस्मिन् कुशस्तंबो देवकृतस्तद्द्वीपाख्याकरो ज्वलन इवापरः स्वशष्परोचिषा दिशो विराजयति १३ तद्द्वीपपतिः प्रैयव्रतो राजन् हिरण्यरेता नाम स्वं द्वीपं सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यः यथाभागं विभज्य स्वयं तप आतिष्ठत वसुवसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तस्तुत्यव्रतविविक्तनामदेवनामभ्यः १४ तेषां वर्षसीमागिरयो नद्यश्चाभिज्ञाताः सप्तैव चक्रः चतुःशृंगः कपिलः चित्रकूटो देवानीक ऊर्ध्वरोमा द्रविण इति रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविंदा श्रुतविंदा देवगर्भा घृतच्युता मंत्रमालेति १५ यासां पयोभिः कुशद्वीपौकसः कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञाः भगवंतं जातवेदसरूपिणं कर्मकौशलेन यजंते १६ परस्य ब्रह्मणः साक्षाज्जातवेदोऽसि हव्यवाट् देवानां पुरुषांगानां यज्ञेन पुरुषं यजेति २० ॥ ॥

स्वा वाष्पाणि स्वकोमलशिखाः तेषां रोचिषा १३ हे जातवेदः त्वं साक्षात्परस्य ब्रह्मणो हविः हव्यवाडसि अतो देवानां पुरुषांगानां यज्ञेन पुरुषं हरिमेव यज श्रेयानेनाम्ना इत्थं भगिने समर्पयेत्यर्थः १७ ॥ राम ॥

उपक्लृप्तः वेष्टितः यथा कुशद्वीपो घृतोदेन वृतः १८ गृहस्य कार्णिकं यस्य स्वयं भगवान् ज्ञानी अग्निपोमयं य
स्वयं । २२ हे आपः पुरुषादीवरान् लब्धसामर्थ्याः स्थ भवथ अत एव त्रैलोक्यं पुनन्त्यः नाम वस्ताः नः

तथा बहिः क्रौंचद्वीपो द्विगुणः समानेन क्षीरोदेन परित उपक्लृप्तो वृतो यथा कुशद्वीपो घृतोदे
न यस्मिन् क्रौंचो नाम पर्वतराजो द्वीपनामनिर्वर्तक आस्ते १८ योसौ गुहप्रहरणोन्मथितनितं
बकुंजोपि क्षीरोदेनासिच्यमानो भगवता वरुणेनाभिगुप्तो विभयो बभूव १९ यस्मिन्नपि प्रैयव
तो घृतपृष्ठो नामाधिपतिः स्वे द्वीपे सप्त वर्षाणि विभज्य तेषु पुत्रनामसु सप्त रिक्थादान्वर्षपान्नि
वेश्य स्वयं भगवतः परमकल्याणयशसः आत्मभूतस्य हरेः चरणारविंदमुपजगाम २० आमोम
धुरुहो मेघपृष्ठः सुधामा भ्राजिष्ठो लोहितार्णो वनस्पतिरिति घृतपृष्ठसुताः तेषां वर्षगिरयः
सप्त सप्तैव नद्यश्चाभिख्याताः शुक्लो वर्धमानो भोजन उपबर्हिणो नंदो नंदनः सर्वतोभद्र इति
२२ अभया अमृतौघा आर्यका तीर्थवती रूपवती पवित्रवती शुक्लेति यासामंभः पवित्रम
मलमुपयुंजानाः पुरुषऋषभद्रविणदेवकसंज्ञा वर्षपुरुषा आपोमयं देवमपां पूर्णेनांजलिना
यजंते २२ आपः पुरुषवीर्याः स्थ पुनंतीः भूर्भुवःसुवः तानः पुनीताममीवघ्नीः स्पृशतामात्मनाभु
व इति २३ एवं परस्तात् क्षीरोदात्परित उपवेशितः शाकद्वीपो द्वात्रिंशल्लक्षयोजनायामः स
मानेन च दधिमंडोदेन परीतः यस्मिन् शाको नाम महीरुहः स्वक्षेत्रव्यपदेशको यस्य ह महा
सुरभिः गंधः तं द्वीपमनुवासयति २४

अस्माकं स्वप्राणेभ्यः शरीरात्पुनंतु २३ दधिमंडरसः स एव उदकं यस्य सः २४ रामायनमो नमः राम

यात्मकेतुभिः प्राणादिभिस्त्रिभिः २९ ज्वलनशिखावदमलपत्राणामयुतानि यस्य तत् देवानामहोरात्रे

तस्यापि प्रैयव्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः सोपि विभज्य सप्त वर्षाणि पुत्रनामानि तेषु स्वात्म
जान्पुरोजव मनोजव पवमान धूम्रानीक चित्ररेफ बहुरूप विश्वधारसंज्ञान्निधायाधिपतीन्स्वयं भग
वत्यनंत आवेशितमतिस्तपोवनं प्रविवेशः २५ एतेषां वर्षमर्यादागिरयो नद्यश्च सप्तैव ईशा
न उरुशृंगो बलभद्रः शतकेसरः सहस्रस्रोतो देवपालो महानस इति २६ अनघायुर्दा उभय
स्पृष्टिरपराजिता पंचपदी सहस्रस्रुतिर्निजधृतिरिति २७ तद्वर्षपुरुषा ऋतव्रतसत्यव्रतदानव्र
तनामानो भगवंतं वाय्वात्मकं प्राणायामविधूतरजस्तमसः परमसमाधिना यजंते २८ अंतः प्रवि
श्य भूतानि यो बिभर्त्यात्मकेतुभिः अंतर्यामीश्वरः साक्षात्पातु नो यद्वशे स्फुटम् इति २९ एवमेव द
धिमंडोदात्परतः पुष्करद्वीपस्ततो द्विगुणायामः समंतत उपकल्पितः समानेन स्वादूदकेन समु
द्रेण बहिरावृतः यस्मिन्बृहत्पुष्करं ज्वलनशिखामापक एवार्वाचीनपराचीनवर्षयोर्मर्यादकन
कपत्रायुतायुतं भगवतः कमलासनस्याध्यासनं परिकल्पितं तद्द्वीपमध्ये मानसोत्तरनामैक एवा
र्वाचीनपराचीनवर्षयोर्मर्यादाचलोयुतयोजनोच्छ्रायायामो यत्र तु चतसृषु दिक्षु चत्वारि पुरा
णि लोकपालानामिंद्रादीनां यदुपरिष्टात्सूर्यरथस्य मेरुं भ्रमतः संवत्सरात्मके चक्रे देवानाम
होरात्राभ्यां परिभ्रमति ३० तद्द्वीपस्याधिपतिः प्रैयव्रतो वीतिहोत्रो नाम एतस्यात्मकं चक्रं दे
वानामहोरात्राभ्यां परिभ्रमतिजौ रमणकधातकिनामानौ वर्षपती नियुज्य स स्वयं पूर्वजवद्भ
गवत्कर्मशील एवास्ते ३१ ॥

राभ्यामुत्तरदक्षिणायनाभ्यामित्यर्थः ३० रामाय नमः राम राम

ब्रह्मरूपिणां कमलासनमूर्तिं सकर्मकेन ब्रह्मसमालोकयादिसाधकेन ३१ कर्ममयं कर्मफलं रूपं ब्रह्मलिंगमनेन
यस्मात् एकस्मिन्नेव परमेश्वरे अंशतो निष्ठाय स्यात् तत् अत एव वस्तुतो द्वैतं ३३ ततः शुद्धोदात्परस्ताल्लोकालोकः
सूर्याद्यालोकवान्देशः अलोकस्तद्रहितः तयोरंतराले मध्ये तयोर्विभागार्थमित्यर्थः ३४ ततः परस्तादि
त्युक्तेन देवक्रियतोऽन्तरे अल्पपदार्थानंतर्वर्तिनीं भूमिमाह यावन्मानसोत्तरमेर्वोरंतरं सार्धसप्तलक्षोत्तरं
सार्धकोटिपरिमितं तावती भूः शुद्धोदात्परतोऽस्ति तत्र च प्राणिनो पिसंति ततः कांचनी भूमिरित्यस्तीत्यर्थः

तदूर्ध्वमृषभगवंतं ब्रह्मरूपिणं सकर्मकेन कर्मणाराधयंतीदं चोदाहरंति ३२ यत्तत्कर्मम
यलिंगं ब्रह्मलिंगं जनोर्चयेत् एकांतमद्वयं शांतं तस्मै भगवते नमः ३३ ततः परस्ताल्लोकालो
कनामाचलो लोकालोकयोरंतराले परित उपक्षिप्तः यावन्मानसोत्तरमेर्वोरंतरं तावती भूमिः कांच
न्यन्यादर्शतलोपमा यस्यां प्रहितः पदार्थो न कथंचित्पुनः प्रत्युपलभ्यते तस्मात्सर्वसत्वपरिहृता
सीत् ३५ लोकालोक इति समाख्या यदनेनाचलेन लोकालोकस्यांतर्वर्तिनावस्थाप्यते ३६
स लोकत्रयांते परितः ईश्वरेण विहितो यस्मात्सूर्यादीनां ध्रुवापवर्गाणां ज्योतिर्गणानां गभस्तयो
र्वाचीनांस्त्रीन्लोकानावितन्वाना न कदाचित्पराचीना भवितुमुत्सहंते तावदुन्नहनायामः ३७
एतावाँल्लोकविन्यासो मानलक्षणसंस्थाभिर्विचिंतितः कविभिः स तु पंचाशत्कोटिगणितस्य
भूगोलस्य तुरीयभागोयं लोकालोकाचलः सार्धद्वादशकोटिरुन्नतायामः ३८ ॥ ॥

सार्धैकोनचत्वारिंशल्लक्षोत्तरकोटिपक्षकपरिमिता ज्ञेया एवं हि सति सुमेरुलोकालोकयोरंतरे सार्धद्वादश
कोटिपरिमितं वक्ष्यमाणमुपपन्नं भवति एतद्देवशीवनत्रेष्वपि कोटिद्वये त्रिपंचाशल्लक्षाणि च ततः परं
पंचाशल्लक्षसहस्राणि सप्तद्वीपाः समागताः ततो हेममयी भूमिर्दशकोट्यावरणेन देवानां क्रीडनाय यतो लो
कालोकस्ततः परमिति अत्र च दशकोटित्वं पूर्वोक्तं श्मश्रुसहस्रवत् सर्वसत्वपरिहृतेति देवयानिरेकेण
सेयं देवानां क्रीडनायैव योग्यत्वात् ३५ ॥
॥

श्री॰ भा॰पं॰ टी॰ ८४

लोकत्रयस्यांतेपरितोमर्यादारूपोविहितः यस्मात्प्रनिबंधकात् सूर्यआदिर्येषांध्रुवोपवर्गांतयेषांग्राविनन्वा
नाः समंतात् प्रकाश्यंते यगिरिणोगम्यनशक्यंवेतिनावडुत्रहनश्रुत्सेधः तद्रूपायामस्यविस्तारोयस्यध्रु(
ताद्दग्रुह्हितालात् त्रिलोकीमर्यादाभूतइत्यर्थः ३७ सोयेनलोकेलाकाचलः तुरीयभागःचतुर्थांशःसार्धवा
हदृशाकोटयोमरोर्वेतइतिइष्टव्यो ३८ आशास्वादिद्वयेनिवेशिताः तेयामभते ३९ तेषांदिग्गजानांस्वविभूती
नांचविविधवीर्योपबृंहणायसकललोकस्वस्तयेभगवान् तस्मिन्नास्तइत्यन्वयः किंकुर्वन्नात्मनः स्वस्ययद्विश्व

तदुपरिष्टाच्चतसृष्वाशास्वात्मयोनिनाखिलजगद्गुरुणाधिनिवेशितायेद्विरदपतयः ऋषभः
पुष्करचूडोवामनोपराजितइतिसकललोकस्थितिहेतवः ३९ तेषांस्वविभूतीनांलोकपाला
नांचविविधवीर्योपबृंहणायभगवान्परममहापुरुषोमहाविभूतिपतिः अंतर्याम्यात्मनोविशु
द्धसत्त्वंधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याद्यष्टमहासिद्ध्युपलक्षणंविष्वक्सेनादिभिः स्वपार्षदप्रवरैःपरि
वारितोनिजवरायुधोपशोभितैः भुजदंडैः संधारयमाणः तस्मिन्गिरिवरेसमंतात्सकललोका
व.स्वस्तयेआस्ते ४० आकल्पंएववेषंगतोभगवान् एषआत्मयोगमायाविरचितविविधलोकया
त्रागोपीथायेत्यर्थः ४१ ॥

द्धसत्त्वंतत्संधारयमाणआविष्कुर्वन् कीदृशंधर्मज्ञानादीन्यष्टौमहासिद्धयः चोपलक्षणंयस्यदोर्दंडैरुपल
क्षितः सन्नतत् महाविभूतेः परमैश्वर्यस्यपतित्वाद्देवकवभूत्वासमंतादास्ते ४० तन्वंतर्यामिणोनःस्थनैव
सर्वकर्तृत्वंप्रकाशितंस्यबहिः समंताद्वस्थानवेत्याशंक्यानस्यार्थंस्वयमेवव्याचष्टेआत्मनोयोगमायया
विरचितायाविविधलोकयात्रायास्यागोपीथायरक्षणायएषभगवानेवंभूतमाक
ल्पंतंवेषंगतः लीलयाश्रमइतिसमंतादास्तेइत्यन्वयः ४१ ॥

राम॰ ८४

ग्र लोकपरिमाणंचमेरोरुकतः सार्द्धद्वादशाकोटयः ततोलोकाद्बहिःपरिस्ताद्बहिरण्डंबहिजण्डवानयनेफल्प
णास्यश्रीहलिनशदर्शितः ४४ विस्तारेणोन्नेवस्यांडमानेसर्वतोपितिनुरुपयति ग्रंडमध्यगतः किंतम्म
धेतदाह द्यावाभूम्याः सर्वान्नरकपालयोः यदंनरंमध्यस्यांनसर्वतः पंचविंशतिकोट्यः स्युः ४५ ग्रंडम
ध्यावस्यानेकारणेनत्रोमनिर्वचनोनाह श्रुतेश्चेनतनेपषसूर्योवेराजनरूपेणयस्मात्प्रविष्टः ४४ किंचस्य

योंनईर्वस्तारइत्येनह्यलोकपरिमाणंचव्याख्यातं यद्वहिर्लोकलोवलात् ततःपरस्ताद्यो
गेश्वरगतिंविसुद्धाम्रुदाहरंति ४४ ग्रंडमध्यगतः सूर्योद्यावाभूम्योर्यदंतरं सूर्यांडगोलयार्म
ध्येकोट्यः स्युःपंचविंशतिः ४३ श्रुतोऽपषपतस्मिन्नदश्शून्नतोमार्तोडइतिव्यपदेशः हिरण्य
गर्भइतियद्धिरण्याडसम्रुद्भवः ४४ सूर्येणेवविभज्यंतेदिशःखंद्योर्महीभिदा स्वर्गाप
वर्गौनरकाधानंसूर्यग्रात्माद्दगीश्वरः ४ इतिश्री गवते चमस्कंधे शोध्यायः २
१ दसौकांसिचसर्वशः ४४ देवतिर्यमनुष्याणांसरीसपसवीरुधां सर्वजीवनिकायानांसूर्य
ग्रात्माद्दगीश्वरः ४६ १

र्येणेवविभज्यंतेदिशःखमंतरिक्षंभिदाग्रन्योपिविभागः स्वर्गापवर्गौभोगमोक्षापदेशौरसौकांसि ग्र
तलादीनि ४४ उपसनार्थमाह देवादीनांसूर्यग्रात्मा द्दगीश्वरः नेत्राद्दस्योतावच ४६ इति भावा
र्थदी काया चमस्कं विंशोध्यायः २ ॥

एवमध्यायविंशत्या भूमर्यादा निरूपिता अतःपरं द्युमर्यादापालनैर्विभिरुच्यते एकविंशे रवेः कालचक्रेण भ्रम
तोऽब्दे स्वगत्या राशिसंचारैः लोकयात्रा निरूप्यते एतावानित्विस्तारेण कोट्यः पंचाशत् उत्सेधेन पंचविंश
तिः द्विदलयोर्मध्ये यथैकस्य मानेनापरस्य मानमुपदिश्यते तद्वत् तेभ्योन्तरेण तयोर्मध्यत उभयसंधितेनाभ्या
मुभयतः संलग्नं १ उदगयनादिसंज्ञाभिः मंदशीघ्रसमगतिभिः यथाकालमारोहणादिस्थानेष्वारोह
णाद्यभिपद्यमानो मकरादिष्वहोरात्राणि दीर्घह्रस्वसमानानि विधत्ते २ तत्र पंचयति यदेति अत्यन्तवैषम्याभा

शुक उवाच ॐ एतावानेव भूवलयस्य सन्निवेशः प्रमाणलक्षणतो व्याख्यातः एतेन हि दिवो
मंडलमानं तद्विद उपदिशंति यथा द्विदलयोर्निष्पावादीनां ते अंतरेणांतरिक्षं तदुभयसंधितं १
यन्मध्यगतो भगवांस्तपतां पतिस्तपन आतपेन त्रिलोकीं प्रतपत्यवभासयत्यात्मभासा २ स एष
उदगयनदक्षिणायनवैषुवतसंज्ञाभिर्मांद्यशैघ्र्यसमानाभिर्गतिभिरारोहणावरोहणसमानस्था
नेषु यथासवनमभिपद्यमानो मकरादिषु राशिष्वभिपद्यमानोहोरात्राणि दीर्घह्रस्वसमानानि विध
त्ते ३ यदा मेषतुलयोर्वर्तते तदाहोरात्राणि समानि भवंति यदा वृषभादिषु पंचसु चरति तदा
हान्येव वर्धंते ह्रसति च मासि मास्येकैका घटिका रात्रिषु यदा वृश्चिकादिषु पंचसु वर्तते तदा
दाहोरात्राणि विपर्ययाणि भवंति ४ ॥

यावत् समानीत्युक्तं सर्वथा साम्यं त्वेकस्याहोरात्रस्य यद्यपि वृषभमिथुनयोरेवाह्नां वृद्धिः कर्कटादिषु
ह्रासः तथापि ग्रन्थपेक्षया अधिकत्वाद्वर्धन्त इत्युक्तं एवं रात्रिष्वपि दिनापेक्षया ह्रसन्तीत्युक्तं एकै
केति स्थूलदृष्ट्योक्तं वृद्धिह्रासयोः प्रतिमासं वैषम्यात् विपर्ययाणीत्यहा
नि न्यूनानि रात्रयोधिका इत्यर्थः ५ ॥

नह्यद्विह्रासकालमाह यावदिति ५ एवंमेदादिगतिभिः नवकोटयइतिमेरोरुभयतोमानसोत्तरस्थे
नविस्तारेणपंचदशलक्षाधिककोटिचयपरिमितेनेदंपरिमंडलमालक्ष्यते एवंपंचदशभिर्घटिकाभिरि
त्यादिष्वपित्रैराशिकगणितेनतत्तन्मानमुन्नेयं सूत्रापिद्दितोविशेषः पुराणेतेराहवगंतव्यः नक्षत्रोहणा
दिस्थानानिवायुपुराणेदर्शितानि सर्वग्रहाणांत्रीण्येवस्थानानिद्विजसत्तमाः स्थानंजरद्गवंमध्यंतथै
रावतमुत्तरं वैश्वानरंदक्षिणेनानिर्दिष्टमिहतत्त्वेनइति तदेवमध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयंप्रत्येकंवीथीत्रये
णत्रिधाभिधत्ते त्रिभिस्त्रिभिरश्विन्यादिनक्षत्रैः नागवीथीगजवीथीऐरावतीचेत्युत्तरमार्गवीथीत्रियं आर्षभी
गोवीथीजरद्गवीचेतिवेश्रुवतेमध्यममार्गेवीथीत्रयं अजवीथीमृगवीथीवैश्वानरीचेतिदक्षिणमार्गेवी

यावद्दक्षिणायनमह्नानिवर्द्धन्तेयावदुदगयनेरात्रयः ६ एवंनवकोटयएकपंचाशल्लक्षाणि
योजनानांमानसोत्तरगिरिपरिवर्तनस्योपदिशंति ७ तस्मिन्नैंद्रीपुरीपूर्वस्मान्मेरोर्देवधानीनामद
क्षिणतोयाम्यांसंयमनीनामपश्चाद्वारुणीनिम्लोचनीनामउत्तरायणेसौम्याविभावरीनामता
सूदयमध्याह्नास्तमयनिशीथानीतिभूतानांप्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तानिसमयविशेषेण
मेरोश्चतुर्दिशं ८

थीत्रयं तदप्युक्तंतत्रैवमश्विनीकृत्तिकायाम्यानागवीथीतिशब्दिताः रोहिण्यार्द्रामृगशिरोगजवीथ्यो
ऽभिधीयते पुष्याश्लेषातथादित्यावीथीचैरावतीस्मृता एतास्तुवीथयस्तिस्र उत्तरोमार्गउच्यते तथा
द्वेचापिफाल्गुन्यौमघाचैवार्षभीमता हस्तश्चित्रातथास्वातिगोवीथीतितुशब्दिता ज्येष्ठाविशाखानुरा
धावीथीजारद्गवीमता एतास्तुवीथयस्तिस्रोमध्यमोमार्गउच्यते मूलाषाढोत्तराषाढाअजवीथ्य
भिशब्दिता श्रवणंचधनिष्ठाचमार्गीशतभिषक्तथा वैश्वानरीभाद्रपदेरेवतीचैवकीर्तिता एतास्तुवी
थयस्तिस्रोदक्षिणोमार्गउच्यतेइत्यर्थः याम्याभरणीआदित्याअदितिदेवताकापुनर्वसुः मार्गीमृग ८

एवं स्थिते उत्तरायणे ध्रुवेण युगाद्यकोटिस्थितौ वायुपाशद्वयाकर्षणेन रथस्यारोहणं तदाभ्यन्तरमंडलप्र
वेशो गतिमान्द्यं तेनोत्तरदिनवृद्धिः रात्रिह्रासश्च दक्षिणायने च पाशद्वयाकर्षणेन रथस्यारोहितो बहिर्मंडल
प्रवेशो गतिशैघ्र्यं चेति अहोरात्रयोर्विपर्ययः वैषुवते च पाशसाम्यात् समावस्थानं मंडलप्रवेशो गतिसाम्यं च
अहोरात्रयोः साम्यमिति यथा वायुपुराणे तत्र आकर्षणे यदा तौ तु ध्रुवेण समधिष्ठितौ तदाभ्यन्तरतः सूर्यो
भ्रमते मंडलानि तु ध्रुवेण मुच्यमानेन तु नारश्मियुगेन तु तदैव निवाह्यतः सूर्यो भ्रमते मंडलानि चेति तदेवं उक्तं
यदा मेषतुलयोरित्यादिना २ उदयास्तादिकं तत्त्वमाह तस्मिन्स्थाने सोऽत्र मेरोः पूर्वतः पुरी उपदिशन्ति
सर्वत्रैषु यः नास्तं उत्तरी उदयादीन्मनुपदिशन्ति चतुर्दिक्षु मितेन्द्रयमेरोः दक्षिणदेशे तेषामेव पुरीमारभ्य
ओदयः येषां स्थिमेते वा यामास्याः नक्षत्राणां मेरुस्थानां सव्येनेति तद्दिशमभिमुखं तथा खगानां मेरुवासि

नक्षत्राणां उदितं समर्थं गतं एव सदा दक्षिणमपतिसव्ये
नावलंदक्षिणेन करोति ८ राम ॥

नः ऊर्ध्वतः पिशदक्षिणावर्तव्यवहारात् स्ववायुभ्राम्यमाणज्योतिश्चक्रवशात् प्रत्यहं दक्षिणतः करोति
अतः चक्रगतिवशात् दिनेऽह्न्यतो नोर्ध्वं संलग्नं सर्वदर्शनं उदयः आकाशमार्गं सा सव दर्शने मध्याह्नः भूमिं प्रविष्ट
स्येवादर्शनमस्तमयः ततोऽतीव दूरगमने निशीथ इति सूर्य इतीरस्य सदृशा एव दिशास्व शेषास्तथा मध्ये
यदि विदिशास्वव सूर्योवाप्यक्षाग्रतः रुद्रत्वपः सायं प्रविशतीति भ्रान्तिव्यवहारेण वस्तुतः तत्त्वे सर्वे
उदयास्तमये चैव सर्वकालं तेन सम्भवे २ येषां यत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः तिरोभावं च यत्रैति तत्र
चैवास्तमने रवेः नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा मतः उदयास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शने रवेः शाक्रा
दीनां पुरे तिष्ठन्स्पृशत्येष पुरत्रयं विकर्णौ द्वौ विकर्णस्थस्त्रीन्काष्ठान्द्वे पुरे तथेति अत एव तत्रैवोक्तं स
र्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थित इति यतो यत्रवयः पश्यति सैव तस्य वामतो मेरुस्तिष्ठतीति ८ ॥ ॥

यथोक्तमुदयास्तमनाद्याह नैयमेंद्रपुरीं याति यत्रोदेतीत्यादिना ४ स्पंदेन स्वेयोक्तमनेन प्रस्वापयति निशीथं करोति
येनैव समनुपश्येरन् प्रस्वापयति समानसूत्रस्थाः १० साधिकानि पंचविंशति सहस्राधिकानि ११ सहैवायसहे
वयघाथिवस्वतः सूर्यस्याधिनत्वेः सहैवादयास्तमयौ तथापि तस्यान्नसाहित्यादर्शनात्सोमादीनामेव तत्साहि
त्यमुक्तं १२ त्रयीमयस्य तस्याशुपासनार्थं १३ द्वादशमासात्मकस्य षट् ऋतवो नेमयो यस्य त्रीणि चातुर्मास्या
नि नाभयो यस्य कृतं इतरभागो यस्य मानसोत्तरगिरौ लग्ना द्वितीयपरिवायुवद्रश्माविनि द्दृब्वं चक्रं वातात्

यत्रोदेति तस्य ह समानसूत्रनिपाते निम्लोचति ८ तत्रत्यान्वन स्पंदेनाभितपति तस्य हैष समान
सूत्रनिपाते प्रस्वापयति तत्रगतं न पश्यंति ये तं समनुपश्येरन् ९ यदा चैंद्र्याः पुर्याः प्रचलते पं
चदशघटिकाभिर्याम्यां सपादकोटिद्वयं योजनानां सार्धद्वादशलक्षाणि साधिकानि चोपयाति
१० एवं ततो वारुणीं सौम्यां ऐंद्रीं च पुनस्तथान्ये च ग्रहाः सोमादयो नक्षत्रैः सह ज्योतिश्चक्रे समभ्यु
द्यंति सह वा निम्लोचंति ११ एवं मुहूर्तेन चतुस्त्रिंशल्लक्षयोजनान्यष्टशताधिकानि सौ
रो रथस्त्रयीमयोऽसौ चतसृषु परिवर्तते पुरीषु १२ यस्यैकं चक्रं द्वादशारं षण्नेमि त्रिणाभि संवत्स
रात्मकं समामनंति तस्याक्षो मेरोर्मूर्धनि कृतो मानसोत्तरे कृतेतरभागो यत्र प्रोतं रविरथचक्रं तै
लयंत्रचक्रवत् भ्रमन्मानसोत्तरगिरौ परिभ्रमति १४ तस्मिन्नक्षे कृतमूलो द्वितीयोऽक्षस्तुर्यमानेन सं
मितस्तैलयंत्राक्षवत् ध्रुवे कृतोपरिभागः १५ ॥

कृतेतरमिति मंतव्यं अन्यथाऽनुमानसोत्तरस्य मेरोः चतुरशीतिसहस्रोच्छ्रायत्वात् दृष्टस्य साम्यानुपपत्तेः
१४ तस्मिन्नक्षे चक्रेण तेन कृतमूलः निबद्धपूर्वभागः प्रथमाक्षो मेरुमानसोत्तरायतः सार्धसप्तलक्षाधिक
सार्धकोटिप्रमाणः तस्य तुर्यमानेन तत्सार्धसप्तत्रिंशल्लक्षसहस्राधिकैकोनचत्वारिंशल्लक्षाणां मानेन ध्रुवे कृतः
वायुपाशेन नद्धउपरिभागो यस्य १५ ॥

श्री० भा० पं० टी० ९०

नीडुपवेशनस्थानं गायत्र्यादिच्छंदोनामानः अरुणेन योजिताः सप्त देवं वहंति १६ पुरस्तादिति यतोपि पुरस्तात्
तं पुरस्तादासीनस्य यद्दायवत्स्थितं पुरस्तात् स एव पश्चिमत्वात् तस्मादिन्नं अग्रस्थस्य स्थाने च व्यवस्थितो नं समास्त्र रूपच्छंदासिव
हे ने वामतो रविं वक्र पदानि वक्त्राणि वक्रे वाससः समाहित इति १७ सूक्तवाकाय स्तुभाषितानाय १८ एकैकशः
चतुर्दशाहे हस्पाः सप्तगणाः सेनो मासमासि मासि उपासत इत्यन्वयः १९ गव्यूतिः क्रोशद्वयं सगव्यूत्युत्तरं यथाम

रथनीडस्तु षट्त्रिंशल्लक्षयोजनायतस्तत्तुरीयभागविशालस्तावान् रविरथयुगो यत्र हयाश्छंदो-
नामानः सप्तारुणयोजिता वहंति देवमादित्यं १६ पुरस्तात्सवितुररुणः पश्चाच्च नियुक्तः सौत्ये
कर्मणि किलास्ते १७ तथा वालखिल्या ऋषयोऽङ्गुष्ठपर्वमात्राः षष्टिसहस्राणि पुरतः सूर्यं
सूक्तवाकाय नियुक्ताः संस्तुवंति १८ तथान्ये च ऋषयो गंधर्वाप्सरसो नागा ग्रामण्यो यातुधाना देवा इत्ये-
कैकशो गणाः सप्त चतुर्दश मासि मासि भगवंतं सूर्यमात्मानं नानानामानं पृथङ्नानानामानः पृथक्कर्मभिर्द्वंद्व-
श उपासते १९ लक्षोत्तरं सार्धनवकोटियोजनपरिमंडलं भूवलयस्य क्षणेन सगव्यूत्युत्तरं द्वि-
सहस्रयोजनानि स भुंक्ते २० इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे एकविंशोऽध्यायः २१ राजोवाच यदे-
तद्भगवत आदित्यस्य मेरुं ध्रुवं च प्रदक्षिणेन परिक्रामतो राशीनामभिमुखं प्रचलितं चाप्रद-
क्षिणं भगवतोपवर्णितममुष्य वयं कथमनुमिमीमहीति १ स होवाच यथा कुलालचक्रेण भ्रमता
सह भ्रमतां तदाश्रयाणां पिपीलिकादीनां गतिरन्यैव प्रदेशांतरेष्वप्युपलभ्यमानत्वात् एवं नक्ष-
त्रराशिभिरुपलक्षितेन कालचक्रेण ध्रुवं मेरुं च प्रदक्षिणेन परिधावता सह परिधावमानानां तदा-

वानंतया २० इति श्रीभावार्थदीपिकायां पंचमे एकविंशोऽध्यायः २१ द्वाविंशे सोमशुक्रादेः स्थानमाहा
मरेमम् ततश्च लक्षसारेणाद्रह्मानिष्ठेन यात्रा रवी राशीनामभिमुखं प्रदक्षिणा च उपवर्णितं सव्येन चलन
दक्षिणेन करोतीति वदिना अमुष्य वयं कथमनुमिमीमहि एतत्कथं ज्ञास्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः १ चक्रप्रदक्षिणा
स्वतश्चगतिद्वयमविरुद्धमिति परिहारार्थः २॥

राम० ९०

तत्रत्कालनियमेनकर्मणांविशुद्धेः षड्गुणस्यनिमित्तभूतमात्मानंविभज्यविजिज्ञास्यमानः विनर्कोमा
णीय यथोपजोषं यथाकर्मभोगं ऋतुगुणान् शीतोष्णादीन् ३ वर्णाश्रमाचारानुवर्तिनः पुरुषास्त्र
य्यात्र्याम्नातैः कर्मभिरिंद्रादिरूपयोगवितानैश्च ध्यानादिभिरंतर्यामिरूपेण यजंतः ४ सएवस्वगत्यामा
सादिव्यवहारकारणमित्याह सएषलोकानामात्माद्यावापृथिव्योरंतरेणमध्येयन्नभोवलयमेतद्विदेत
समध्येयत्कालचक्रंतद्गतः ५ राशिभिर्मेषादिभिः संज्ञायेषांचैत्रादिसंज्ञास्तचांद्रमासास्तानामासमाह ५

सएषभगवानादिपुरुषएवसाक्षान्नारायणोलोकानांस्वस्तयआत्मानंत्रयीमयंकर्मविशुद्धि
निमित्तंकविभिरपिचवेदेनविजिज्ञास्यमानोद्वादशधाविभज्यषट्सुवसंतादिष्वृतुषु
यथोपजोषमृतुगुणान् विदधाति ३ तमेतमिहपुरुषास्त्रय्याविद्ययावर्णाश्रमाचारानु
पथाउच्चावचैः कर्मभिराम्नातैर्योगवितानैश्चश्रद्धयायजंतोंजसाश्रेयः समधिगच्छंति ४
अथसएषआत्मालोकानांद्यावापृथिव्योरंतरेणनभोवलयस्यकालचक्रगतोद्वादशमासान्
भुंक्ते ५ राशिसंज्ञान्संवत्सरावयवान्मासः पक्षद्वयंदिवानक्तंचेतिसपादर्क्षद्वयमुपदिशंति
यावताषष्ठमंशंभुंजीतसवैऋतुरित्युपदिश्यतेसंवत्सरावयवोथचयावतार्धेननभोवीथ्यां
प्रचरतितंकालमयनमाचक्षतेअथचयावन्नभोमंडलंसहद्यावापृथिव्योर्मंडलाभ्यांकार्त्स्न्येन
सहभुंजीततंकालंसंवत्सरंपरिवत्सरमिडावत्सरमनुवत्सरंवत्सरमितिभानोर्मांद्यशैघ्र्यसमा

द्वयंमासइतिचांद्रेणमानेनसपादमहानक्षत्रद्वयंसौरेणदिनावच्छेदेनत्रिंशद्दिनात्मकंमितिपित्र्येणपक्षमेशं
राशिद्वयं ५ ८ मंडलाभ्यांसहभुंजीतसहसूर्यः यदाशुक्लप्रतिपदिसंक्रांतिर्भवति तदासौरचां
द्रयोर्मासयोर्युगपदुपक्रमोभवतिससंवत्सरः ततः सौरमानेनवर्षेषट्दिनान्यधिकानिचांद्रमानेनषट्
न्यूनानीतिद्वादशदिनव्यवधानादुभयोरग्रपश्चाद्भावोभवति एवंपंचवर्षाणिगच्छंति तन्मध्येद्वौ
मलमासौभवतः ततः पुनः षष्ठः संवत्सरोभवति तदेवमवांतरभेदेनसंवत्सरादिपंचकंसमामनंति

सोमादीनामपिस्थानं कार्यं चाह एवं चंद्रमा इति अर्कगभस्तिभ्यः मंडलरूपेभ्यः सपादर्क्षाभ्यां सपाददिनद्वयेन
८ सर्वेषां जीवनिदानस्यनोपाणाः अन्नमयत्वादमृतमयत्वाच्च सतएवजीवनहेतुत्वाज्जीवश्च ९ तदेवाह एप
षइति १० दक्षिणेनैवनतोन्नतेषोष्टयगन्यागनिरस्तीत्यर्थः कालायनेकालचक्रेउत्तराषाढाश्रवणासे

एवंचंद्रमाअर्कगभस्तिभ्यः उपरिष्टात्तु लक्षयोजनतः उपलभ्यमानोर्कस्यसंवत्सरभुक्तिं पक्षाभ्यां
मासभुक्तिं सपादर्क्षाभ्यां दिनेनैव पक्षिभुक्तिमग्रचारीद्रुततरगमनोभुंक्ते ८ अथचापूर्यमाणा
भिश्चकलाभिः अमराणांक्षीयमाणाभिश्चकलाभिः पितृणामहोरात्राणि पूर्वपक्षापरपक्षा
भ्यां वितन्वानः सर्वजीवनिवहप्राणोजीवश्चएकमेकंनक्षत्रंत्रिंशतामुहूर्तैर्भुंक्ते ९ यएषषोड
शकलः पुरुषोभगवान् मनोमयोन्नमयोमृतमयोदेवपितृमनुष्यभूतपशुपक्षिसरीसृपवीरुधां
प्राणाप्यायनशीलत्वात्सर्वमयइतिवर्णयंति १० ततउपरिष्टात्त्रिलक्षयोजनतोनक्षत्राणि
मेरुंदक्षिणेनैवकालायनईश्वरयोजितानिसहाभिजिताष्टाविंशतिः ११ ततउपरि
ष्टादुशनाद्विलक्षयोजनतउपलभ्यतेपुरतः पश्चात्सहैवचार्कस्यशैघ्र्यमांद्यसाम्याभिर्गति
भिरर्कवच्चरति लोकानांनित्यदानुकूलएवप्रायेणवर्षयन् चारेणानुमीयते सवृष्टिविष्ट
भग्रहोपशमनः १२ ॥

याश्चाभिजिन्नक्षत्रेफलविशेषेणाष्टयक् कल्पितंतेनसहतयावष्टाविंशतिः अभिजिन्नामनक्षत्रंउपरिष्टा
दाषाढानांअधस्तात् श्रोणायाइत्यादि ११ पुरतः सूर्येणाभोद्यमानेनक्षत्रेपश्चात् भुंक्ते सहैवअग्रगमा
नेचारेणाक्रमस्थनक्षत्रायतिक्रमेणवृष्टेर्विष्टंभः स्तंभनेयस्मात् ग्रहाणामुपशमइतीतितया १२॥ ॥

तथा बुधो व्याख्यातः पुरस्तः पश्चात्सहैव वा चरतीति किंचिद्विशेषं चाह तत इत्यादिना आग्राशंसतं स्तु वया
ति १२ अथ शंसः तुः स्वस्तु चवः यदि न वक्रेणाभिवर्तते तर्हि त्रिभिः पक्षैः १४ यदि न वक्रः स्यात्तर्हि परि
वत्सरं १५ इति श्रीभा पंच स्कंधे विंशो यः २२ त्रयोविंशे ध्रुवः स्थानं ज्योतिश्चक्रात्स्वयं ततः

उशनसा बुधो व्याख्यातः तत उपरिष्टाद्द्विलक्षयोजनतो बुधः सोमसुत उपलभ्यमानः प्रा
येण शुभकृद्यदार्काद्व्यतिरिच्येत तदातिवाताभ्रप्रायानावृष्ट्यादिभयमाशंसते १३ अत ऊ
र्ध्वमङ्गारकोपि योजनलक्षद्वितय उपलभ्यमानः त्रिभिस्त्रिभिः पक्षैरेकैकशो राशीन्द्वाद
शानुभुंक्ते यदि न वक्रेणाभिवर्तते प्रायेणाशुभग्रहोघशंसः १४ तत उपरिष्टाद्द्विलक्षयो
जनान्तरगता भगवान्बृहस्पतिरेकैकस्मिन्राशौ परिवत्सरं परिवत्सरं चरति यदि न वक्रः स्यात् प्रा
येणानुकूलो ब्राह्मणकुलस्य १५ तत उपरिष्टात् योजनलक्षद्वयात्प्रतीयमानः शनैश्
चर एकैकस्मिन्राशौ त्रिंशत्त्रिंशन्मासान्विलम्बमानः सर्वानेवानुपर्येति तावद्भि
रनुवत्सरैः प्रायेण हि सर्वेषामशान्तिकरः १६ तत उत्तरस्मादृषय एकादशलक्षयो
जनान्तर उपलभ्यन्ते य एव लोकानां शमनुभावयन्तो भगवतो विष्णोर्यत्परमं पदं प्रदक्षिणं
प्रक्रमन्ति १७ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः २२ शुक उवाच अथ त
स्मात्परतः त्रयोदशलक्षयोजनान्तरतो यत्तद्विष्णोः परमं पदमभिवदन्ति य
त्र ह महाभागवतो ध्रुव औत्तानपादिरग्निनेन्द्रेण प्रजापतिना कश्यपेन धर्मेण च समकालयुग्
भिः सबहुमानं दक्षिणतः क्रियमाण इदानीमपि कल्पजीविनामाजीव्य उपास्ते तस्येहा
शिशुमारसंस्थेयाहरेश्चास्थितिरुच्यते यत्तत्प्रसिद्धं विष्णोःपदं यत्र ध्रुव उपास्ते तिष्ठतीत्यन्वयः सह
कालमेव युज्येत इति तथा तैर्न सत्कृत्यैः १॥

श्री॰ भाग॰ टी॰ ९६

मेढीस्तंभे यथा नाक्रमणाय पशवो बली ⁀ ⁀ २ कर्मसारथिः सहायो येषां ३ ईश्वराधारत्वात्पतनशंकेव नास्
लीनिबद्धो मनोनरसा हृदूके चिदिति ज्योतिरनीकं ज्योतिश्चक्रं योगधारणायां स्थितमिति शेषः ५ लांगूले

सहि सर्वेषां ज्योतिर्गणानां ग्रहनक्षत्रादीनामनिमिषेणाव्यक्तरंहसा भगवता कालेन भ्राम्य
माणानां स्थाणुरिवावष्टंभ ईश्वरेण विहितः शश्वदवभासते यथा मेढीस्तंभ आक्रमणपशवः संयो
जिताः त्रिभिः सवनैर्यथास्थानं मंडलानि चरंति २ एवं भगणा ग्रहादय एतस्मिन्नंतर्बहिर्यो
गेन कालचक्र आयोजिता ध्रुवमेवावलंब्य वायुनोदीर्यमाणा आकल्पान्तं परिचंक्रमंति नभ
सि यथा मेघाः श्येनादयो वायुवशाः कर्मसारथयः परिवर्तंते एवं ज्योतिर्गणाः प्रकृतिपुरु
षसंयोगानुगृहीताः कर्मनिर्मितगतयो भुवि न पतंति ३ केचिदेतज्ज्योतिरनीकं शिशुमारसं
स्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयंति ४ यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरसः कुंडली
भूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः तस्य लांगूले प्रजापतिरग्निरिंद्रो धर्म इति पुच्छमूले धाता विधाता च
कट्यां सप्तर्षयः तस्य दक्षिणावर्तकुंडलीभूतशरीरस्य यान्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे तु नक्षत्रा
ण्युपकल्पयंति दक्षिणायनानि तु सव्ये यथा शिशुमारस्य कुंडलाभोगसंनिवेशस्य पार्श्वयोरु ॥
भयोरप्यवयवाः समसंख्या भवंति पृष्ठे त्वजवीथी आकाशगंगा चोदरतः ५ ॥

अश्वादयो योभीये उदगयनानि श्रभिजरादीनि पुनर्वसंतानि चतुर्दश दक्षिणपार्श्वे दक्षिणायनानि पुष्या
दीनि उत्तराषाढांतानि चतुर्दश पार्श्वे श्रीमद्वारिः जयत ५ ॥

राम॰ ९६

न्देवस्यानविशेषेणाविभज्य दर्शयति पुनर्वसुपुष्यावित्यादिना पुनर्वसू उदगायनान्ते नक्षत्रं पुष्यो दक्षिणायन
स्याद्यं आर्द्राश्लेषे तयोर्निरन्तरे अभिजिदुत्तराषाढे उत्तरदक्षिणायनयोरायन्तनक्षत्रे श्रवणपूर्वाषाढे तयो
रुत्तरपूर्वे धनिष्ठामूलं च तयोरुत्तरपूर्वे मघादीनि यान्यष्टौ तानि दक्षिणायनान्यष्टानि वामपार्श्ववङ्क्रि
षु वामपार्श्वास्थिषु मृगशीर्षादीनि प्रातिलोम्येन पूर्वभाद्रपदान्तानि यान्युदगयननक्षत्राण्यष्टानि दक्षि(

पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः श्रोण्योः आर्द्राश्लेषे दक्षिणवामयोः पश्चिमयोः पादयोः अभिजि
दुत्तराषाढे दक्षिणवामयोर्नासिकयोर्यथासङ्ख्यं श्रवणपूर्वाषाढे दक्षिणवामयोर्लोचनयो
र्धनिष्ठा मूलं च दक्षिणवामयोः कर्णयोः मघादीन्यष्ट नक्षत्राणि दक्षिणायनानि वामपार्श्व
वङ्क्रिषु युञ्जीत तथैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि दक्षिणपार्श्ववङ्क्रिषु प्रातिलोम्येन प्रयुञ्जीत
शतभिषाज्येष्ठे स्कन्धयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत् ६ उत्तराहनावगस्तिरधराहनौ यमो मुखेषु चाङ्गा
रकः शनैश्चर उपस्थे बृहस्पतिः ककुदि वक्षस्यादित्यो हृदये नारायणो मनसि चन्द्रो नाभ्यामु
शना स्तनयोरश्विनौ बुधः प्राणापानयो राहुर्गले केतवः सर्वाङ्गेषु रोमसु सर्वे तारागणाः
७ एतदु हैव भगवतो विष्णोः सर्वदेवतामयं रूपमहरहः सन्ध्यायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्षमाण
उपतिष्ठेत नमो ज्योतिर्लोकाय कालायनायानिमिषां पतये महापुरुषायाभिधीमहीति ८
ग्रहर्क्षताराभिमयमाधिदैविकं पापापहं मन्त्रकृतां त्रिकाले नमस्यतः स्मरतो वा त्रिकालं नश्येत
तत्कालजमाशु पापं ९ इति श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः २३

णपार्श्वे शतभिषाज्येष्ठे स्कन्धयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत् ६ यमोऽनन्तरः पः नथा नारायणोऽश्विनौ च ककु
दि गलमध्ये पृष्ठे ७ ज्योतिषां लोकायाश्रयाय कालायनाय कालचक्ररूपाय नमो अभिधीमहीति मन्त्रे(
णोपतिष्ठेत ८ मन्त्रकृतां पूर्वोक्तमन्त्रं जपतां ९ इति श्रीभावार्थे पञ्चमस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः २३ ॥

श्री°
भा° ५
टी°
२१

एवंत्रिभिर्ध्रुवमर्यादापालनंवर्णितंतथा ध्रुवोभुवनमर्यादापालनंत्रिभिरुच्यते चक्रविशेषरवेर्वा क्रमभान्वादि
स्थितिः क्रमात् श्रमलादिविलस्वर्गमर्यादासमवर्णिताः सूर्यमारभ्य अधोवोतेसंनिवेशानिरूप्येदानींसूर्याद
धस्तात्त्रिरूपयत्यधस्तादिति १ स्वर्भानुः राहुरमरत्वमभलोभोसिंहिकायाः सुतः ग्रहत्वंक्रमाह यददः प्रतपत
स्तरणेर्मंडलंतच्चतपनेमध्यप्रवेशेनतयोर्व्यवधानंकरोतीतितथानयैवनाभ्यांसूचिनत्वाद्वैरमनुबंधानीतित

अधस्तात्सवितुर्योजनायुतेस्वर्भानुर्नक्षत्रवच्चरतीत्येके योसावमरत्वंग्रहत्वंचालभतभगवद
नुकंपयास्वयमसुरापशदः सैंहिकेयोह्यतदर्हः तस्यतातजन्मकर्माणिचोपरिष्टाद्वक्ष्यामः १
यददस्तरणेर्मंडलंप्रतपतस्तद्विस्तरतोयोजनायुतमाचक्षतेद्वादशसहस्रंसोमस्यत्रयोदशस
हस्रंराहोर्यः पर्वणितद्व्यवधानकृद्वैरानुबंधः सूर्यचंद्रमसावभिधावति २ तन्निशम्योभ
यत्रापिभगवतारक्षणायप्रयुक्तंसुदर्शनंनामभागवतंदयितमस्त्रंतत्तेजसादुर्विषहंमुहुः
परिवर्तमानमभ्यवस्थितोमुहूर्तमुद्विजमानश्चकितहृदयआरादेवनिवर्ततेतदुपरागमितिवद
तिलोकाः ३ ततोधस्तात्सिद्धचारणविद्याधराणांसदनानितावन्मात्रएव ४ ततोधस्ताद्यक्ष
रक्षः पिशाचप्रेतभूतगणानांविहाराजिरमंतरिक्षंयावद्वायुः प्रवातियावन्मेघाउपलभ्यंते
५ ततोधस्ताच्छतयोजनांतरइयंपृथिवीयावद्धंसभासश्येनसुपर्णादयः पतत्रिप्रवराउत्पतंती
ति ६ ॥

या २ भागवतंचक्रंपरिवर्तमानंपरिभ्रमदभितउद्विग्नमुहूर्तमवस्थितः सन् इत्येवमेतद्राहोरवस्थानमुपरा
गंवदंति नतुचंद्रस्यराहुवक्त्रस्थितिरूपामर्धग्रासः सर्वग्रासोनंतग्रासोस्तिहस्तेनतरत्वात् ३ तावन्मात्रेयो
जनायुते ४ अंतरिक्षंहृदीनेतस्यावधिमाह यावद्वायुः प्रवातितीव्रंवातितथोस्तस्याप्यवधिमाह यावा
न्मेघाः ५ पृथिव्याउपरिष्टलोकावधिमाह यावद्धंसादयः पार्थिवाविकाराः ६ ॥ ॥

राम°
२१

योजनायुतांतरेणाधस्तनैकसप्तच्छिद्राः आयामोयः ऊर्द्ध्वकटाहस्तावद्विस्तारेण ७ सामान्येनविवराणिव र्णयतिएतेष्विलादिना अधस्तनलइत्यतः पातालेनेनग्रेचेनएतेषुदैत्यादयोनिवसंतीत्यन्वयः कथंभूतेष्व धिकः कामभोगैश्वर्यानंदस्य विभूतिस्तस्संपत्तिः सुसमृद्धाभवनादयोयेषु कथंभूताः नित्यप्रमुदिताः अनुरक्ताः कलत्रादयोयेषांनप्रतिहतः कामोयेषांमायाविनोदोयेषां ८ किंचहेमहाराजयेषुमये

उपवर्णितंभूमेर्यथासंनिवेशावस्थानेअवनेरप्यधस्तात्सप्तभूविवराः एकैकशोयोजना
युतांतरेणायामविस्तरेणोपक्लृप्ताः अतलंवितलंसुतलंतलातलंमहातलंरसातलंपाताल
मिति ७ एतेषुहिबिलस्वर्गेषुस्वर्गादप्यधिककामभोगैश्वर्यानंदविभूतिभिः सुसमृद्धभव
नोद्यानक्रीडविहारेषुदैत्यदानवकाद्रवेयानित्यप्रमुदितानुरक्तकलत्रापत्यबंधुसुहृदनुच
रागृहपतयईश्वरादप्यप्रतिहतकामामायाविनोदानिवसंति ८ येषुमहाराजमयेनमा
याविनाविनिर्मिताः पुरोनानामणिप्रवरप्रवेकविरचितविचित्रभवनप्रा
कारगोपुरसभाचैत्यचत्वरायतनादिभिर्नागासुरमिथुनपारावत
शुकसारिकाकीर्णकृत्रिमभूमिभिर्विवरेश्वरगृहोत्तमैः
समलंकृताश्चकासंति ९ ॥

नविनिर्मिताः पुरः चकासतिइत्यन्वयः कथंभूताः नानायेमणिप्रवरास्तेषांप्रवेकाः मुख्यास्तैर्विरचितैःवि चित्रैर्भवनादिभिः तथाविवरेश्वराणांगृहोत्तमैश्चसमलंकृताः कीदृशैः गृहोत्तमैः नागाश्चअसुराश्च मिथुनभूताः पारावतादयः चतैराकीर्णाः कृत्रिमभूमयोयेषुतैः पाठांतरेनानास्वन त्वमिथुनेविशेषणं ९ ॥

उद्यानानि वर्त्तन्ते नराममरलोकश्रियमतिशायितानि येषु चक्रामतीत्यन्वयः काभिः स्त्रीभिः कीदृशी कुसुम
फलस्तवकाभ्यस्तभंगकिसलयानि चैतैर्वनतरुविरावितपायेषां विटपिनो लतानामंगैरालिंगितानां स्त्रीभिः
तथा समिथुनावकवाकादिमिथुनसहितायेविविधा वहंगाः तद्युक्तानां जलाशयानां च स्त्रीभिः कीदृशा
नाममलेजलेष्वणानां पुनरपि कीदृशानि रूपकुलोन्मुखनन्दाभिनयजलाशयानानीरंतसिन्

उद्यानानि वानिततरामनइंद्रियानेद्रिभिः कुसुमफलस्तवकस्तभगाकिसलयावनतरुविराविट
पविटपिनोलतांगालिंगितानां स्त्रीभिः समिथुनविविधविहंगमजलाशयानाममलजलस्था
णानां गंधकुलोन्मनद्भिभितनीरनीरजकुमुदकुवलयकल्हारनीलोत्पललोहितशतपत्रादि
वनेषु हृतेनिकेतनानामेव विहाराकुलमधुरविविधस्वनादिभिरिंद्रियोत्सवैरमरलोकश्रि
यमतिशायितानि ११ यत्रहवावनभयमहोरात्रादिभिः कालविभागैरुपलक्ष्यते १२ यत्रा
महाहिप्रवरशिरोमणयः सर्वतमः प्रबाधंते नवाएते गुप्तवसनादयोषधिरसरसायनान्नपा
नस्नानादिभिराधयोवलीपलितजरादयश्चदेहवैवर्ण्यदौर्गंध्यस्वेदक्लमम्लानिरिमिवयो
वस्थाश्चनभवंति १३ नहितेषां कल्याणानां प्रभवंति कुतश्चनमृत्युर्विनाभगवत्तेजसश्चक्रा
परेशात् १४

यानिनीरजादीनि तेषां वनेषु कृतं निकेतनं यैः तेषां कुर्याव पक्षिगणोपकोस्वेदोयोविहारस्तेनाकुलाश्चते
मधुराश्च विविधस्वनादयः तेर्येइंद्रियोत्सवाः तैश्च यद्वा समिथुनेत्यादेरुत्तरुणेवसंबंधः म
नइंद्रियानंदिभिरिति स्वनादीनां विशेषणं तत्र नीरजं सामान्येन कमलेलोहितेश्च
तपत्रंतद्विशेषः ११ अहोरात्रादिभिर्यद्भयंतन्नोपलक्ष्यते सूर्याघभा
वात् ११ १२ क्लमः श्रमः म्लानिरुत्साह १३ कल्याणानांमंगलरूपाणां 

यस्मिंभयक्तेजसि प्रविष्टो स्वरवधूनां तु स्रवनानि गर्भाः अथ च तर्थाङ्गवेत्स्रावः पातः पंचमषष्ठयोरिति स्राव
नोज्ञेयो २४ सर्वतोरताः स्वैरिण्यः कामिन्यः तत्सवर्णापितत्राप्यानि चेचलाः पुंश्चल्यः विलायनं विवि
लापनतेन साधयित्वा संभोगसमर्थं कृत्वास्त्रीयायेश्च साधारणाविलासाः तन्त्रुर्वकोवतोकः तेनात्रगणा

यस्मिन्प्रविष्टे स्वरवधूनां तु स्रवनानि भयाद्देव स्रवंतिपतंतीति च २५ अथातलेमयपुत्रो स्वराव
लोनिवसतियेन हवाइह स्वष्टाः षण्णवतिर्मायाः याकाश्चिनायाविमायाविनो धारयंति
यस्यचजृंभमाणस्य स्वरवतः त्रयस्त्रीगणा उद्पद्येत स्वैरिण्यः कामिन्यः पुंश्चल्य इति यावैवि
लायते प्रविष्टं पुरुषं रसेन हाटकाख्येन साधयित्वा स्वविलासा नुगगाव लोकनस्मितसंलापोपा
गूहनादिभिः स्वैरंरमयंति यस्मिन्नुपयुक्ते पुरुषः ईश्वरोहंसिद्धोहमिति अयुतमहागजवल
मात्मानमभिमन्यमानः कत्थतेमदांधइव २६ ततोधस्तादितलेहरोभगवान् हाटकेश्व
रः स्वपार्षद्भूतगणावृतः प्रजापतिसर्गोपबृंहणाय भवोभवान्या सह मिथुनीभूतस्त्रास्ते
यतः प्रवृत्ता सरित्प्रवरा हाटकीनाम भवयोर्वीर्येण यत्र चित्रभानुर्मातरिश्वनासमिध्यमान
ओजसापिबति तन्निष्ठ्यूतं हाटकाख्यं सुवर्णं भूषणेनासुरेंद्रावरोधेषु पुरुषाः सह पुरुषी
भिर्धारयंति २७

प्रवेशोस्मिन्निति तेन संलापउपगूहनं च तत्प्राद्यैभिः यस्मिन्नुपसेउपयुक्ते सेविते २८ भवयोर्भवस्यभवा २
न्याश्च चित्रभानुरग्निः तेन निष्ठ्यूतं निरस्तं हाटकं स्वर्णं असुरेंद्राणामवरोधेषु अंतःपुरेषु पुरुषीभिः स्त्रीभिः

स्तनलेबलिरद्युनाप्यास्त इत्यन्वयः कथंभूतः महेंद्रस्य प्रियं कर्तुमिच्छता प्रथमं पराक्रमिमपत्तं त्रैलोक्यं येन
सः पुनर्भगवतो वैकुंठस्यैव तत्र प्रवेशितः स तु कीदृशो वैरोचनिः सकाशान्मृत्वा वटुवामनरूपेण स्तत्यर्थः का
यः तेन १८ कोविन्नस्य स्तनलराज्यैश्वर्ये भूमिदानफलमन्यंते तन्निराकरोति नाप्येतत् दिति यद्बिलनिलयेनि
विरस्याने येऽस्वर्यं पतन्न भूमिदानस्य साक्षात्कारः फलेन भवत्येव कुत इत्यपेक्षायामेवंभूतस्य दानस्य साक्षादप

सिंतनोय स्मात्सुतल उदारश्रवाः पुण्यश्लोको विरोचनात्मजो बलिर्भगवता महेंद्रस्य प्रियं चि
कीर्षमाणेनादितेर्लब्धकायो भूत्वा वटुवामनरूपेण पराक्षिप्तलोकत्रयो भगवदनुकंपयैव
पुनः प्रवेशित इंद्रादिष्वविद्यमानया सुसमृद्धया श्रियाभिजुष्टः स्वधर्मेणाराधयंस्तमेव भ
गवंतमाराधनीयमपगतसाध्वस आस्तेऽधुनापि १८ नो एवैतत्साक्षात्कारो भूमिदानस्य यत्तद्भग
वत्यशेषजीवनिकायानां जीवभूतात्मभूते परमात्मनि वासुदेवे तीर्थतमे पात्र उपपन्ने परया श्र
द्धयापरमादरसमाहितमनसा संप्रतिपादितस्य साक्षादपवर्गद्वारस्य यद्बिलनिलयैश्वर्यं १९ य
स्य ह वाव क्षुतपतनप्रस्खलनादिषु विवशः सकृन्नामाभिगृणन्पुरुषः कर्मबंधनमंजसा वि
धुनोति यस्य हैव प्रतिबाधनं मुमुक्षवोऽन्यथैवोपलभंते २० ॥

वर्गद्वारत्वाह तत्यस्ति द्वारानेतस्यतद्देवाह भगवत्यशेषजीवनिकायानां जीवभूतश्चासौ सर्वजीवनियंता चा
त्मा रामश्चेत्यर्थः तस्मिन्संप्रतिपादितस्य १९ किंच यस्य नामक्षुतनादिषु च विवशोपि सकृदपि गृणन्
कर्मबंधं विधुनाति कथंभूतं यस्य प्रतिबाधनं त्विह मुमुक्षवोऽन्यथैवोपलभंते हमर्थयोगसांख्यादि क्लेशा
नन्नभवंतीत्यर्थः तं कर्मबंधनमंजसि २० ॥ राम ॥

नन्वस्मिं भगवतो भक्तानां स्थानानि तानि च यथा यच्छेदात्मदेहस्य तद्देहं हरौ आत्मानमेव हरये समर्पितं तस्य भूमिदानस्य ता-
त्फलमितिदृष्टं वैरोचनस्येवेथः २१ किंच नेदं भगवद्दत्तं केपापफलमपि किं त्वेकांतभक्तस्यांतरायमात्रमि-
त्याह नविद्गति भगवान् अशेषाश्रमेणैवानुगृहीतवानहं न च हेतवः यद्दत्तेति आत्मन ईश्वरस्यानुस्म-
तिन्दत्स्यांनीतितया नश्वेवात्स्तदेवैमनो यस्य जपहोमार्चनादिषु न स्यांतरायो मैत्रेयदेवैदत्वादिकं फल-
मिति २२ नस्यैकांतभक्तिं सदृशं पचमाह यत्तत्स्वदति प्रसिद्धे इतिवक्ष्यमाणस्यवाचहेत्वर्थः कथंभूतः अन-
धिगतश्च अन्य उपायैर्येन भगवता याञ्चाछलेनाहृते स्वशरीरमात्रावशेषितैलोकत्रयं यस्यसम्यक् प्रतिश्र

तद्भगवतामात्मावतो सर्वेषामात्मन्यात्मद आत्मानमेव २० नावैनद्भगवान्नूनमशेषमात्मश्र-
मग्राह यदुत पुनरात्मानुस्मृतिमोषणं मायामयभोगैश्वर्यमेवातनुतेति २२ यन्न भगवता-
वधिगतमन्योपायेन याञ्चाछलेनापहृतस्वशरीरावशेषितलोकत्रयो वरुणपाशैश्च संप्रति-
मुक्तो गिरिदर्यां चापविद्ध इति होवाच २३ नूनं बतायं भगवानर्थेषु न निष्णातो योसाविंद्राय
स्य सचिवो मंत्राय वृत एकांतो बृहस्पतिस्तमतिहाय स्वयमुपेंद्रेणात्मानमयाचत आत्मना
श्चाशिषो नो एव तद्दास्यमतिगंभीरवयसः कालस्य मन्वंतरपरिवृत्तं कियल्लोकत्रयमिदं २४

क्तो बद्धः अपविद्धः प्रतिक्षिप्तोपि सन् २३ बतेति खेदे भगवान् विद्वानपि योसाविंद्रः यस्यैकांतेन बृह-
स्पतिः सचिवः सहायः यतो मंत्रार्थे वृतः सोपि पुरुषार्थेषु नूनं न निष्णातः न निपुणः यत उपेंद्रेणाश्र-
यभूतेन उपेंद्रं विहायात्मानं लोकत्रयमयाचत न मे त्वपरं हि हृस्यानि प्रतिहायातिक्रम्येति वा तस्मिन्नु
सत्येपि वरणीयान् लोकत्रयं यतस्तदतितुच्छमित्याह अतिगंभीरमनंतं वयो यस्य तस्य कालस्य यन्म-
न्वंतरं तेन परिहृतं विपर्यस्तं लोकत्रयमिदं कियत् २५ ॥ ॥

श्री॰ भा॰ पं॰ टी॰ ७२

यस्माद्दस्त्वेकएवार्थो निस्तारः इत्याह यस्मादुदास्यमिति स्वपितरि उपरते श्रुते सति स्वं पित्र्यं पदं भगवता
दीयमानमपि भगवतः खलु परमन्यदिति हत्वा नन्दनमग्राहीत्यर्थः २५ तद्गुणमतिवीरः कुतस्तमेव बहुम
त्वा से तत्राह तस्यात्र पथेत्र उज्ज्वलेत्र श्रुतिना गृहीतः कषायारागादयो यस्य परिहीनो भगवदनुग्रहो
यस्य स को वा उपगन्तुमिच्छतीति २६ अथ सुकोक्तिः नन्वेवंभूतः चेद्बलिः तर्हि तस्यैव चरितं विस्तरेण
कथ्यं तातत्राह तस्य बलेरत्र चरितमपरिहार्य दष्टमे विस्तरिष्यते यस्य द्वार्यवतिष्ठते निजजनेषु अनुकंपितो

यस्मात्तुदास्यमेवास्मित्पितामहः किल वव्रे न तु स्वपित्र्यं यदुताकुतोभयं प्रदीयमानं भगवतः
परमिति भगवतोपरते खलु स्वपितरि २५ तस्य महानुभावस्यानुपथममृजितकषायः
कोवास्मद्विधः परिहीनभगवदनुग्रह उपजिगमिषतीति २६ अथ तस्यानुचरितमुपरिष्टा
द्विस्तरिष्यते यस्य भगवान्स्वयमखिलजगद्गुरुर्नारायणो द्वारि गदापाणिरवतिष्ठते वि
जजनानुकंपितहृदयो येनांगुष्ठेन पदा दशकंधरो योजनायुतं दिग्विजय उच्चाटितः २७
ततोधस्तात्तलातले मयो नाम दानवेंद्रः त्रिपुराधिपतिः भगवता पुरारिणा त्रिलोकीशं चि
कीर्षुणा निर्दग्धस्वपुरत्रयस्तत्प्रसादाल्लब्धपदो मायाविनामाचार्यो महादेवेन परिरक्षितो वि
गतसुदर्शनभयो महीयते २८ ततोधस्तान्महातले काद्रवेयाणां नैकशिरसां क्रोधवशो ना
म गणः कुहकतक्षककालियसुषेणादिप्रधाना महाभोगवंतः पतत्रिराजाधिपतेः पुरुष
वाहादनवरतमुद्विग्नमनसः स्वकलत्रापत्यसुहृत्कुटुंबसंगेन क्वचित्प्रमत्ता विहरंति २९

कृतानुकंपित्वं दर्शयन् तस्य द्वारपालकर्म दर्शयति येन श्रीनारायणेन बलेर्द्वारि विवशेन दशकंधर उच्चाटि
तः केन पदा तत्राह अंगुष्ठेनेव २७ यथा हरिणा देवभक्तो बलिस्तथा तलेनिहितः सुखमास्ते एवं महादेवभक्तो
पि मयः तलातले सुखमास्ते इत्याह हतेन ततः इति लब्धं पदं स्थानं येन महीयते पूज्यते २८ नैकशिरसामनेक
फणानां गणो क्षिपन् तत्प्रपंचयति कुहकेति महाभागवंतो महाकायाः पुरुषवाहात् हरेर्वाहनात् २९ ॥ एम॰ ७२

विबुधप्रत्यनीका देवशत्रवः सकलेष्वपि लोकेष्वनुभावो यस्य तस्य हरेः सुदर्शनेन तेजसा प्रतिहतो बलावलेपो वीर्यमदो येषां बिलेशयाः सरमाइंद्रदूत्या शप्ताभिर्मंत्ररूपाभिर्वाग्भिः पणयो हि वैदिकमाख्यानेन पणिभिरसुरैर्निगूढं गा आनेतुं सरमा देवशुनी इंद्रेण प्रहिता सा तैर्भिच्छिन्नः शपथमित्यादिना पणयस्तत्कृताद्बिभ्यतीति ३० महाभोगिनो महाफणाः महानमर्षः क्रोधो येषां पंचादिसंख्यानि शीर्षाणि शीर्षाणि येषां

ततोऽधस्ताद्रसातले दैतेया दानवाः पणयो नाम निवातकवचाः कालेया हिरण्यपुरवासिन इति विबुधप्रत्यनीका उत्पत्त्या महौजसो महासाहसिनो भगवतः सकललोकानुभावस्य हरेरेव तेजसा प्रतिहतबलावलेपा बिलेशया इव वसंति ये वै सरमयेंद्रदूत्या वाग्भिर्मंत्रवर्णाभिरिंद्राद्बिभ्यति ३० ततोऽधस्तात्पाताले नागलोकपतयो महाभोगिनो महामर्षा वासुकिप्रमुखाः शंखकुलिकमहाशंखश्वेतधनंजयधृतराष्ट्रशंखचूडकंबलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसंति येषामु ह वै पंचसप्तदशशतसहस्रशीर्षाणां फणासु विरचिता महामणयो रोचिष्णवः पातालविवरतिमिरनिकरं स्वरोचिषा विधमंति ३१ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे चतुर्विंशोऽध्यायः २४ शुक उवाच तस्य मूलदेशे त्रिंशद्योजनसहस्रांतर आस्ते या वै कला भगवतस्तामसी समाख्यातानंत इति सात्वतीया द्रष्टृदृश्ययोः संकर्षणमह

शीर्षाणीति वक्तव्ये शीर्षाणामित्यार्षः ३१ इति श्रीभावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधे चतुर्विंशोऽध्यायः २४
पंचविंशे ततोऽधस्तादाह शेषस्य संस्थितं संजिहीर्षोर्हरेः काले यत्र रुद्रः समुद्भवा को वा सनेनः सात्वतीया सात्वततंत्रनिष्ठा चतुर्व्यूहोपासकास्ते यं संकर्षणमित्याचक्षते तेन नामाख्यानेन हेतुः द्रष्टृदृश्ययोः सम्यक्कर्षणमेकीकरणं येन तत्कृतमहमिति अभिमानो लक्षणं चिह्नमधिष्ठानं यस्य स्याहंकाराधिष्ठानेन द्रष्टृदृश्यसंकर्षणात्संकर्षणमित्यर्थः १॥ राम राम

श्रीः
भा० ५
टी०
२५

अनंतं वर्णमाह यस्येति यत्र स्थाष्णुनामप एव भगवाननंत इत्युक्तेनान्वयः १ नाम सहस्रमाह यस्येदं विश्वमुपसंहृ
तमिच्छतोऽमर्षेणाविरचितेन विरेकृते कुटिलीकृते भ्रमन्त्यौ भ्रुवौ तयोर्मध्ये उत्तंभयन्नुन्नमयन् ३ स भगवन्माह यस्यां
घ्रिकमलयुगलेऽरुणा विशदा नखा एव मणयस्तेषां षंडः समूहः तस्य मंडलेषु प्रतिबिंबितानि कुंडलानां प्रभया मंडितानि
गंडस्थलानि येषु तानि ४ वारुण्याः स्रग्वलये विलासिताश्च ते विशदाश्च विपुलाश्च धवलाश्च सुभगाश्च रुचिराश्च भु

यस्येदं क्षितिमंडलं भगवतोऽनंतमूर्तेः सहस्रशिरस एकस्मिन्नेव शीर्षणि ध्रियमाणं सिद्धार्थ इव लक्ष्य
ते २ यस्य ह वा इदं कालेनोपसंजिहीर्षतोऽमर्षविरचितरुचिरभ्रमद्भ्रुवोरंतरेण सांकर्षणो नाम रुद्र
एकादशव्यूहस्त्र्यक्षस्त्रिशिखं शूलमुत्तंभयन्नुदतिष्ठत् ३ यस्यांघ्रिकमलयुगलारुणविशदनखमणिषं
डमंडलेष्वहिपतयः सह सात्वतर्षभैरेकांतभक्तियोगेनावनमंतः स्ववदनानि परिस्फुरत्कुंडलप्रभाम
ण्डितगंडस्थलान्यतिमनोहराणि प्रमुदितमनसः खलु विलोकयंति ४ यस्यैव नागराजकुमार्य आ
शिष आशासानाश्चार्वंगवलयविलसितविशदविपुलधवलसुभगरुचिरभुजरजतस्तंभेष्वगुरु
चंदनकुंकुमपंकानुलेपेनावलिंपमानास्तदभिमर्शनोन्मथितहृदयमकरध्वजावेशरुचिरललितस्मि
तास्तदनुरागमदमुदितमदविघूर्णितारुणकरुणावलोकनयनवदनारविंदं सव्रीडं किल विलोकयंति
५ स एव भगवाननंतोऽनंतगुणार्णव आदिदेव उपसंहृता
मर्षरोषवेगो लोकानां स्वस्तय आस्ते ६

ना एव रजतस्तंभास्तेषु अगुरुचंदनकुंकुमानां पंकरूपो योऽनुलेपस्तेनावलिंपमानाः तेषामभिमर्शनेनोन्मथिते हृदये मकरध्व
जस्यावेशेन रुचिरं ललितं च स्मितं यासां ताः तस्यानुरागेण यो मदस्तेन च मुदिते च ते मदेन विघूर्णिते प्रचलिते च ललिते आ
रुणे करुणावलोके युक्ते नयने यस्मिंस्तद्वदनारविंदं विलोकयंति ५ अमर्षोऽसहनं रोषः क्रोधः उपसंहृतस्त
योर्वेगो येन ६ ॥

उपासनार्थमाह सुरादिभिः ध्यायमानः चिंत्यमानः अनवरतं मदेन मुदिते आसौ विहृतविह्वललोचने
यस्य सुललितेन मुखरिकामृतेन वचनामृतेनाप्यायमानः स्वपार्षदान् विबुधयूथपतीन् आप्याययमानः ईषद
न् नीलं वासो यस्य सः हलस्य ककुदि धृते कृतः न्यस्तः सुभगः सुंदरः भुजो येन उदारा लीला यस्य सः नपरि
म्लानो रागः कांतिः यस्याः तस्या नवतुलसिकाया आमोदः मध्वासवेन सुरभिमधुरसेन माद्यतां मधुकराणां
व्राताः तेषां मधुरगीतेन श्रीर्यस्याः तां मालां कक्षावरत्रां ७ संश्लोकयामास सवर्णयामास ८ अस्य जगत
उत्पत्त्यादिहेतवो गुणा यस्येक्षया कल्पाः स्वस्वकार्यसमर्था आसन् यद्रूपं ध्रुवं अनंतमकृतेन अनादित

ध्यायमानः सुरोरगसिद्धगंधर्वविद्याधरमुनिगणैरनवरतमदमुदितविहृतविह्वललोचनः सु
ललितमुखरिकामृतेनाप्यायमानः स्वपार्षदविबुधयूथपतीनपरिम्लानरागनवतुलसिकामोद
मध्वासवेन माद्यन्मधुकरव्रातमधुरगीतश्रियं वैजयंतीं स्वां वनमालां नीलवासा एककुंडलो हलक
कुदि कृतसुभगसुंदरभुजो भगवान् महेंद्रो वारणेंद्र इव कांचनीं कक्षामुदारलीलो बिभर्ति ७
य एष एवमनुश्रुतो ध्यायमानो मुमुक्षूणामनादिकालकर्मवासनाग्रथितमविद्यामयं हृदय
ग्रंथिं सत्त्वरजस्तमोमयमंतर्हृदयं गत आशु निर्भिनत्ति तस्यानुभावान् भगवान् स्वयंभुवो नार
दः सह तुंबुरुणा सभायां ब्रह्मणः संश्लोकयामास ८ उत्पत्तिस्थितिलयहेतवोऽस्य कल्पाः
सत्त्वाद्याः प्रकृतिगुणा यदीक्षयासन् यद्रूपं ध्रुवमकृतं यदेकमात्मन्नानाधात् कथमु ह वेद त
स्य वर्त्म ९ मूर्तिं नः पुरुकृपया बभार सत्त्वं संशुद्धं सदसदिदं विभाति यत्र यल्लीलां मृगपतिरा

मनांस्युदारवीर्यः १०

वेद ज्ञः यदेकमेव सत् आत्मन् आत्मनि नानाकार्यप्रपंचमधात् तस्य त्वत्स्वरूपस्य वर्त्म तत्त्वं जनः कथमु
ह वेद न वेदैवेत्यर्थः ९ तर्हि कथमसौ मुमुक्षुभिः सेव्यते तत्राह मूर्तिमिति यत्र देहे सदसदिदं विभाति सः नोऽस्मा
कं भक्तानां बहुकृपया संशुद्धं सत्त्वं मूर्तिं बभार स्वजनानां मनांस्यादातुं वशीकर्तुं यस्य लीलां मृगपतिः सिं
हः आददे अशिक्षत यतः उदाराणि वीर्याणि यस्य तस्मात् अनंतं शुद्धसत्त्वं कामाद्युपद्रवहिंसनरेणानवद्यः यद्वा
कृपयैव नरहरिः यस्मात् स्वजनमनांस्यादातुं लीलामाददे मृगपतिः सिंहोदारवीर्यः यद्वा अशृण्वत

किंच आस्तां तत्स्वरूपयाथात्म्यधारणं तद्भजनं च तन्नामौदार्यमेवातिविचित्रमित्याह यस्य नाम यदि पतितो नाम
हापातक्यप्यनुकीर्तयेत् नहि संशुद्ध्यादिति किंच वक्तव्यं यतोसावेव नृणामशेषमंहः सद्योहन्ति कथमनु
कीर्तयेत् श्रुतः श्रुतेनैवाथ कस्माद्वा आर्तो वा सन् प्रलंभनाद्वा परिहासात् तस्मात् शेषादन्यं ११
गिर्यादिसहिते भूगोले सत्त्वानि प्राणिनः सहस्रजिह्वोपि को गणयेत् १२ दुरंतवीर्यबहुलेषु उरवो
गुणाः प्रभावाश्च यस्य स च स चरमायाभूमेर्मूले स्थितः निहति आत्मतंत्रः आत्माधारः १३ उक्तालाविः

यन्नाम श्रुतमनुकीर्तयेदकस्मादार्तो वा यदि पतितः प्रलंभनाद्वा हंत्यंहः सपदि नृणामशेष
मन्यं कं शेषाद्भगवत आश्रयेन्मुमुक्षुः ११ मूर्धन्यर्पितमणुवत्सहस्रमूर्ध्नो भूगोलं समूर्ध्नो भूगोलस
गिरिसरित्समुद्रसत्त्वं आनंत्यादनिमितविक्रमस्य भूम्नः को वीर्याण्यधिगणयेत्सहस्रजिह्वः
१२ एवंप्रभावो भगवाननंतो दुरंतवीर्योरुगुणानुभावः मूले रसायाः स्थित आत्मतंत्रो यो ली
लया क्ष्मां स्थितये बिभर्ति १३ एता ह्येवेह नृभिरुपगंतव्या गतयो यथाकर्मविनिर्मिताः यथो
पदेशमनुवर्णिताः कामान्कामयमानैः १४ एतावतीर्हि राजन् पुंसः प्रवृत्तिलक्षणस्य धर्म
स्य विपाकगतय उच्चावचा विसदृशा यथाप्रश्नं व्याचख्ये किमन्यत्कथयाम इति १५ इति श्रीभाग
वते पंचमस्कंधे पंचविंशोध्यायः २५ राम ॥

भोगस्योपयोगं वदन्नुपसंहरति एता ह्येवेह कामान्कामयमानैर्नृभिरुपगंतव्या इत्यन्वयः १४ तस्याशेषं वः
एतावतीरेतावत्यः विपाकगतयः फलभूता गतयः ताः व्या
चख्ये व्याख्यातवानस्मि १५ इति श्रीभावार्थदीपि
कायां पंचमस्कंधे पंचविंशतितमोध्यायः २५

षड्विंशे तन्नतीर्यस्मान्नरकस्थितिरुच्यते पापिनो यत्र दण्ड्यन्ते यमदूतैर्यथायथं १ उक्ता गतय उच्चावचा वाति
सदृशा इति भोगवैचित्र्यमुक्तं तदेवं नरकेषु न इति पृच्छति महर्ष इति कर्मणां समानत्वेपि श्रद्धावैचित्र्यमिति
परिहरति त्रिगुणत्वादिति सात्त्विक्याश्रद्धया कर्तुः सात्त्विकराजसत्वेन तामस्याः दुःखत्वेश्रु
ष्टत्वेव तत्रापि तासां श्रद्धानां तारतम्यात् सुखादितारतम्यं सर्वेषामित्यर्थः १ प्रतिषिद्धेत्यनेनेष्टिथः सए

राजोवाच महर्ष एतद्वैचित्र्यं लोकस्य कथमिति श्रीऋषिरुवाच त्रिगुणत्वात्कर्तुः श्रद्धया
कर्मगतयः पृथग्विधाः सर्वा एव सर्वस्य तारतम्येन भवन्ति १ अथेदानीं प्रतिषिद्धलक्षणस्याध
र्मस्य तथैव कर्तुः श्रद्धाया वैसादृश्यात्कर्मफलं विसदृशं भवति या ह्यनाद्यविद्यया कृतकामानां त
त्परिणामलक्षणाः सृतयः सहस्रशः प्रवृत्ताः तासां प्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामः २ राजोवाच
नरका नाम भगवन् किं देशविशेषा अथवा बहिस्त्रिलोक्या आहोस्विदन्तराल इति ३ ऋषिरुवा
च अन्तराल एव त्रिजगत्यास्तु दिशि दक्षिणस्यामधस्ताद्भूमेरुपरिष्टाच्च जलाद्यस्यामग्निष्वात्ताद
यः पितृगणा दिशि स्वानां गोत्राणां परमेण समाधिना सत्या एवाशिष आशासाना निवसन्ति ४ यत्र ह
वाव भगवान्पितृराजो वैवस्वतः स्वविषयं प्रापितेषु स्वपुरुषैर्जन्तुषु सम्परेतेषु यथाकर्मावद्यं दो
षमेवानुल्लङ्घितभगवच्छासनः सगणो दमं धारयति ५ ॥

वैलक्षण्यं प्रमाणयत्यधर्मस्य कर्तुः श्रद्धावैसादृश्येन मनस्तारतम्यात् तत्रापि कारणं दर्शयन्नाह ह्यनाद्यकृ
तानां कामानां याः सृतयो नरकाः तासां ताः अथेदानीं प्राचुर्येणानुवर्णयिष्याम इत्यन्वयः २ किं भूमा
वेव देशविशेषाः त्रिलोक्या बहिः आहो बहिर्वा आवरणेषु मध्ये अन्तराले वा भूमिस्थानि दिक्षे ३
४ यथाकर्मावद्यं कर्मदोषमनतिक्रम्य दोषमेव दमं पापफलं दण्डं करोति
अनुल्लङ्घितं भगवच्छासनं येन ५ ॥

श्री॰ भा॰ पं॰ टी॰ १९

मनो नरकाणामष्टाविंशतिमाह ८ पापभेदेन तन्नरकयातनाभेदं प्रपंचयति यस्त्विहेत्यादिना यात्यमानाः पी।

तत्र हैके नरकानेकविंशतिं गणयंति अथ तांस्ते राजन्नामरूपलक्षणतोनुक्रमिष्यामः तामि।
स्रोंधतामिस्रो रौरवो महारौरवः कुंभीपाकः कालसूत्रमसिपत्रवनं सूकरमुखमंधकूपः कृमि
भोजनः संदंशस्तप्तसूर्मिर्वज्रकंटकशाल्मली वैतरणी पूयोदः प्राणरोधो विशसनं लाला
भक्षः सारमेयादनमवीचिरयःपानमिति किंच क्षारकर्दमो रक्षोगणभोजनः शूलप्रोतो दंद
शूकोवटनिरोधनः पर्यावर्तनः सूचीमुखमित्यष्टाविंशतिर्नरका विविधयातनाभूमयः
८ तत्र यस्त्विह वै परवित्तापत्यकलत्राण्यपहरति स हि कालपाशबद्धो यमपुरुषैरतिभयानकैस्ता
मिस्रे नरके बलान्निपात्यते अनशनानुदपानदंडताडनसंतर्जनादिभिर्यातनाभिर्यात्यमा।
नो यत्र कश्मलमासादित एकदैव मूर्छामुपयातीति तामिस्रप्राये १ एवमेवांधतामिस्रे
यस्तु वंचयित्वा पुरुषं दारादीनुपयुंक्ते यत्र शरीरी निपात्यमानो यातनास्थो वेदनया नष्टमति
र्नष्टदृष्टिश्च भवति यथा वनस्पतिर्वृश्च्यमानमूलः तस्मादंधतामिस्रं तमुपदिशंति २ यस्त्वि
ह वा एतदहमिति ममेदमिति भूतद्रोहेण केवलं स्वकुटुंबमेवानुदिनं प्रपुष्णाति स तदिह विहा
य स्वयमेव तदशुभेन रौरवे निपतति ३ ॥ ॥

मुह्यमानः एकदैव तदैव १ पुरुषं पतिं वंचयित्वा २ एतत् शरीरमहमिति इदं धनादि ममेति मत्वा स्वकुटुंब
मेव पुष्णातीति तेनाशुभेन ३ ॥

रास॰ १९

रुरवो भूत्वा पि तिकर्मणेव न यथा परिणामं प्राप्येत्यर्थः प्राणिद्रुहस्य भार शृंगाद्यस्य सत्वस्यापदेशः संज्ञा यस्य
३. क्रव्येणानिमित्तेन मांसार्थमित्यर्थः ४ प्राणतः सजीवान् उपरंधयति पचति अपकरुणो निःकृपो ५

येत्विह यथैवामुनाविहिंसिता जंतवः परत्र यमयातनामुपगतं तमेव रुरवो भूत्वा यथा तमेव वि
हिंसंति तस्माद्रौरवमित्याहुः रुरुरिति सर्पादतिक्रूरसत्वापदेशः ३ एवमेव महारौरवो यत्र निपति
तं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवः तं क्रव्येण घातयंति यः केवलं देहंभरः ४ यस्त्विह वा उग्रः पशून् प
क्षिणो वा प्राणत उपरंधयति तमपकरुणं पुरुषादैरपि विगर्हितममुत्र यमानुचराः कुंभीपाके
तप्ततैल उपरंधयंति ५ यस्त्विह पितृविप्रब्रह्मध्रुक्स कालसूत्रसंज्ञके नरके अयुतयोजनपरिमं
डले ताम्रमये तप्तखले उपर्यधस्तादग्न्यर्काभ्यामतितप्यमानेभिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यां च दह्य
मानोंतर्बहिः शरीर आस्ते शेते चेष्टतेवतिष्ठति परिधावति च यावंति पशुरोमाणि ताव
द्वर्षसहस्राणि ६ यस्त्विह वै निजवेदपथादनापद्यपगतः पाखंडं चोपगतः तमसिपत्रव
नं प्रवेश्य कशया प्रहरंति तत्र हासावितस्ततो धावमान उभयतो धारैस्तालवनासिपत्रैश्छि
द्यमानसर्वांगो हा हतोस्मीति परमया वेदनया मूर्छितः पदे पदे निपतति स्वधर्महा पाखंडानुगतं फ
लं भुंक्ते ७ यस्त्विह वै राजा राजपुरुषो वा अदंड्ये दंडं प्रणयति ब्राह्मणे वा शरीरदंडं स पापीयान्
नरके सूकरमुखे पतति तत्रातिबलैर्विनिष्पिष्यमाणावयवो यथैवेहेक्षुखंड आर्तस्वरेण स्व
नयन् क्वचिन्मूर्छितः कश्मलमुपगतो यथैवेहादृष्टदोषा उपरुद्धाः ८ ॥ ॥

खले समे देशे ६ स्वधर्महा स्वधर्मत्यागी ७ स्वनयन् रुदन् कश्मलं मोहमुपगतो भवति अदृष्टदोषाः ने
नोपरुद्धाः संतो यथा कश्मलमुपगताः भवंति ८

श्री० भा० पं० टी० ११

ईश्वरेणोपकल्पितामनुष्यरक्षणादिलक्षणावृत्तिर्येषां मत्कुणादीनां न विविक्ता विज्ञाता परव्यथा यैरविवेकिभिः
तेषां पुरुषेण ब्राह्मणादिभावेन विधिनिषेधपूर्वकमुपकल्पिता वृत्तिर्यस्य विविक्ता परव्यथा येन विवेकिना अभिद्रुह्यता
द्विमिताः विहतानिद्रारूपा निर्वृत्तिर्यस्य न लब्धमवस्थानं येन स तमसि परिक्रामति १७ यत्किंचन भक्ष्यादिकं उपनतं

यस्त्विह वै भूतानामीश्वरकल्पितवृत्तीनामविविक्तपरव्यथानां स्वयं पुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तपरव्य-
थो व्यथामाचरति स परत्रांधकूपे तदभिद्रोहेण निपतति तत्र हासौ तैर्जंतुभिः पशुमृगपक्षिसरीसृपैर्म-
शकयूकामत्कुणमक्षिकादिभिर्ये के चाभिद्रुग्धास्तैः सर्वतोभिद्रुह्यमाणस्तमसि विहतनिद्रानिर्वृतिर-
लब्धावस्थानः परिक्रामति यथा कुशरीरे जीवः १७ यस्त्विह वा असंविभज्याश्नाति यत्किंचनोपनतम-
निर्मितपंचयज्ञो वायससंस्तुतः स परत्र कृमिभोजने नरकाधमे निपतति तत्र शतसहस्रयोजने कृ-
मिकुंडे कृमिभूतः स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमिभोजनो यावत्तदप्रत्ताप्रहुतादोनिर्वेशमात्मानं
यातयते १८ यस्त्विह वै स्तेयेन बलाद्वा हिरण्यरत्नादीनि ब्राह्मणस्य वापहरत्यन्यस्य वानापदि पुरु-
षस्तममुत्र राजन्यमपुरुषा अयस्मयैरग्निपिंडैः संदंशैः त्वचि निष्कुषंति १९ ॥

प्राप्तं तदसंविभज्य अनिर्मिताः पंचयज्ञा येन अत एव वायसैः संस्तुतः समत्वेन वर्णितः कृमिभोजन कृमीनेव भुंजानः
यावत्तत् तत्र यावंति योजनानि तत्कृमिकुंडं तावंति वर्षाणि यावद्वा तत्पापमित्यर्थः अप्रत्तमसंविभक्तं अप्रहुतं देवाद्यर्पितं तदत्ता
सः अनिर्वेशः अप्रकृतप्रायश्चित्तं १८ निष्कुषंति छिंदंति १९ ॥

राम कृष्ण

राम० ७३

निम्नयानप्रयासूर्म्याप्रतिमया १९ सर्वाभिगमः पश्वाद्युपगंता २० अपाखंडाः सपाखंडिनः सेतवः श्रुतिनीर्या
नपाठे मेनविशेषणं नदीं विशिनष्टि विण्मूत्रेति २१ पशुचर्यां स्वेच्छाचारम् २२ अतीर्थेनिहत्या तादर्थ्यं

यस्त्विह वा अगम्यां स्त्रियमगम्यं वा पुरुषं योषिदभिगच्छति तावमुत्र कशया ताडयंतस्तिग्मया सू
र्म्या लोहमय्या पुरुषमालिंगयंति स्त्रियं वा पुरुषमालिंगयंति स्त्रियं वा पुरुषरूपया सूर्म्या २२ यस्त्वि
ह वै सर्वाभिगमस्तममुत्र निरये वर्तमानं वज्रकंटकशाल्मलीमारोप्य निष्कर्षंति २३ ये त्विह वै राज
न्या राजपुरुषा वा अपाखंडा धर्मसेतून् भिंदंति ते संपरेत्य वैतरण्यां निपतंति भिन्नमर्यादास्तस्यां
निरयपरिखाभूतायां नद्यां यादोगणैरितस्ततो भक्ष्यमाणा आत्मना न वियुज्यमानाश्चासुभिरुह्यमा
नाः स्वाघेन कर्मपाकमनुस्मरंत उपतप्यंते विण्मूत्रपूयशोणितकेशनखास्थिमेदोमांसवसावाहि
न्यामुपतप्यंते २४ ये त्विह वै वृषलीपतयो नष्टशौचाचारनियमाः त्यक्तलज्जाः पशुचर्यां चरं
ति ते चापि प्रेत्य विण्मूत्रश्लेष्मलाप्रपूर्णार्णवे निपतंति तदेवातिबीभत्सितमश्नंति २५ ये त्विह
वै श्वगर्दभपतयो ब्राह्मणादयो मृगयाविहारा अतीर्थे च मृगान्निघ्नंति तानपि संपरेतान् लक्ष्यभूता
न्यमपुरुषा इषुभिर्विध्यंति २६ ये त्विह वै दांभिका दंभयज्ञेषु पशून् विशसंति तानमु
ष्मिंल्लोके वैशसे नरके पतितान्निरयपतयो यातयित्वा विशसंति २७ यस्त्विह वै सवर्णां भा
र्यां मपह्राद्विजो रेतः पाययति काममोहितः तं पापकृतममुत्र रेतःकुल्यायां पाययित्वा रे
तः सोपाययंति २८ ॥ राम

३ विध्यंतीति रामा प्राणिनिराधो दर्शितः २६ निरयपतयो यमपुरुषाः २७ लालाभक्षनामाह यस्त्विहेति रे
तः पानं कारयति २८ ॥ ॥

यमदूता येश्वानः सरभसं सरभसं प्रभं १९ द्रव्यविनिमये क्रयविक्रयादौ निरवकाशे निरालंबे अवीचिशब्दार्थमाह
यत्रेति वीचिस्तरंगः तद्रहितत्वादवीचिः २० सोविप्रः तत्कलत्रं वा सुरां पिबति अथवा व्रतस्थः सन् राजन्यो वैश्यो

येत्विह वै दस्यवोऽग्निदा गरदा ग्रामान् सार्थान्वा विलुंठंति राजानो भटा वा तांश्चापि हि परेतान् यमदूता
वज्रदंष्ट्राः श्वानः सप्तशतानि विंशतिश्च सरभसं खादंति १९ यस्त्विह वा अनृतं वदति साक्ष्ये द्रव्यविनि
मये दाने वा कथंचित्स वै प्रेत्य नरके वीचिमत्यधःशिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रायाद्गिरिमूर्ध्नः संपा
त्यते जलमिव स्थलमश्मपृष्ठमवभासते तदवीचिमत्तिलशो विशीर्यमाणशरीरो न म्रियमाणः पु
नरारोपितो निपतति २० यस्त्विह वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथस्तत्कलत्रं वा सुरां व्रतस्थोपि वा पिबति प्र
मादतः तेषां निरयं नीतानामुरसि पदाक्रम्यास्ये वह्निना द्रवमाणं कार्ष्णायसं निषिंचंति २१ अथ च य
स्त्विह वा आत्मसंभावनेन स्वयमधमो जन्मतपोविद्याचारवर्णाश्रमवतो वरीयसो न बहु मन्येत स मृ

तक एव मृत्वा क्षारकर्दमे निरयेऽवाक्
शिरा निपातितो दुरंतायातना
ह्यश्नुते २२
॥ २२ ॥

वा सोमपीथः कृतसोमपानः तस्य वयः तयोः सोमस्याने फलेन समविधानात्सोमपाननिषेधाच्च तथापि कृतिः
सुराया अपि भीतः तत्वतः सोपि पिबेदयं सुपसृज्य न स्मे मदं सप्यद्वे न सोमसमिति २१ सर्वमपि स्पष्टं कप्यसन् स्तब्धो
२२ श्रीरामानुजायनमः ॥

पुरुषस्यमेधेनहिंसयाभैरवादीन् यजंतेयाश्चस्त्रियः कामरूपाः रक्षोगणाःशूलायधेहनेपुरुषादाःस्मनः
पूर्वमत्रजंतनहत्न वैस्रंभकैः विश्वासोपायैः उपविस्रंभयाविश्वासस्य ३४ विलशयान् ३५ समारेणासवि

येत्विहवैपुरुषाःपुरुषमेधेनयजंतेयाश्चस्त्रियोनृपशून्खादंतितांश्चतेपशवइहनिहताः यमसदने
यातयंतोरक्षोगणाः सौनिकाइवस्वधितिनावदार्यासृक् पिबंतिनृत्यंतिगायंतिचहृष्यमा
णायथेहपुरुषादाः ३३ येत्विहवाअनागसोरण्येग्रामेवावैस्रंभकैरुपस्रंभयाजिजीविषून्
शूलसूत्रादिषूपप्रोतान् क्रीडनकतयायातयंतितेपिचप्रेत्ययमयातनासुशूलादिषुप्रोतात्मानः
क्षुत्तृड्भ्यांचाभिहताः कंकवटादिभिश्चेतस्ततः तिग्मतुंडैराहन्यमानाआत्मशमलंस्मरंति ३४
येत्विहवैभूतान्युद्वेजयंतिनराउल्वणस्वभावायथादंदशूकास्तेपिप्रेत्यनरकेदंदशूकाख्येनिपतं
तिं यत्रनृपदंदशूकाः पंचमुखाः सप्तमुखाउपसृत्यग्रसंतियथाबिलेशयान् ३५ येत्विहवा
अंधावटकुसूलगुहादिषुभूतानिनिरुंधंतितथामुत्रतेष्वेवोपवेश्यसगरेणवह्निनाधूमेननिरुंधंति
३६ यस्त्विहवाअतिथीनभ्यागतान्वागृहपतिरसकृदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिवपापेनचक्षुषानि
रीक्षतेतस्यचापिनिरयेपापदृष्टेरक्षिणीवज्रतुंडागृध्राः कंककाकवटादयः प्रसह्योरुबलादुत्पाट
यंति ३७

येण ३६ अतिथयोज्ञातपूर्वाः अभ्यागताः ज्ञातपूर्वाः तान्पापेनवक्रीकृतेन ३७ राम राम ॥

श्रीः भा·पं टी· ७५

आढ्याभिमतिः धनगर्वितः अहंकृतिः श्रेष्ठोहमिति मानी तिर्यक्प्रेक्षणं यस्य सर्वतः गुर्वादेरपि धनं वा व्ययिष्यतीति वि
शंकमानः परिशुष्यमाणं हृदयं वदनं च यस्य अनवगतः अप्राप्तः तस्यार्थस्योत्पादनादिभिः शमलं कष्टं गृह्णातीति तथा परि

यस्त्विह वा आढ्याभिमतिरहंकृतिः तिर्यक्प्रेक्षणः सर्वतोभिविशंकी अर्थविनाशचिंतया परिशुष्यमाण
हृदयवदनो निर्वृतिमनवगतो ग्रह इवार्थमभिरक्षति स चापि प्रेत्य तदुत्पादनोत्कर्षणसंरक्षणशमलग्र
हः सूचीमुखे नरके निपतति यत्र ह वित्तग्रहं पापपुरुषं धर्मराजपुरुषा वायका इव सर्वतोंगेषु सूत्रैः परि
वयंति २८ एवंविधा नरका यमालये संति शतशः सहस्रशः तेषु सर्वेषु च सर्व एवाधर्मवर्तिनो ये केचि
दिहोदिता अनुदिताश्चावनिपते पर्यायेण विशंति तथैव धर्मानुवर्तिन इतरत्र इह तु पुनर्भवे त उभयशेषाभ्यां नि
विशंति निवृत्तिलक्षणमार्ग आदावेव व्याख्यातः एतावानेवांडकोशो यश्चतुर्दशधा पुराणेषु विकल्पि
त उपगीयते यत्तद्भगवतो नारायणस्य साक्षान्महापुरुषस्य स्थविष्ठं रूपमात्ममायागुणमयमनुवर्णि
तमादृतः पठति शृणोति श्रावयति
स उपगेयं भगवतः परमात्म
नो अग्राह्यमपि श्रद्धाभ
क्तिविशुद्धबुद्धि
र्वेद २९
राम

वयंति स्यूतं कुर्वंति २८ इतरत्र स्वर्गे तदेव इह मर्त्यलोके पुनर्भवे पुनर्जन्मनि निमित्ते उभयोः धर्माधर्मयोः शेषा
भ्यां आदावेव इति षष्ठस्कंधे वैश्वानरं यातीत्यादिना उपगेयं उपाविशद् श्रद्धाभक्तिभ्यां विशुद्धा बुद्धिर्यस्य २९ ॐ नमो
भगवते वासुदेवाय ७५

श्री॰ भा॰ पं॰ टी॰ ट॰

यथावत् कथंभूतायस्या सकलानीनोवनिकायानांभानर्त्रग्रराश्रुतं वध ३॰ इतिश्रीभावार्थ

श्रुत्वास्थूलंतथासूक्ष्मंरूपोभगवतोयतिः स्थूलेनिर्जितमात्मानंशनैःसूक्ष्मंधियानयेदि
ति ३९ भूद्वीपवर्षसरिदद्रिनभःसमुद्रपातालदिंनरकभागणलोकसं
स्था गीतामयातववृपाद्भुतमीश्वरस्यस्थू
लेवपुःसकलजीवनिकाय
धाम ३ इतिश्रीमहा
प्रभावेमन्महाभा
गवतेमहापुरा
णेश्रीमच्छुक
देवसंवादे
नरकोनुवर्णनं नाम
षड्विंशोध्यायः
२६ समाप्ता
पंचमे

दीपिकायांपंचमस्कंधेनरकानुवर्णनंनामषड्विंशोध्यायः २६ पंचमस्कंधेसमाप्तः शुभं राम राम

राम॰
ट॰

5

५

८० पंचमस्कंधपत्राणि